

18730

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (GENEL TÜRK TARİHİ) ANABİLİM DALI

İBN BATTUTA ÇAĞINDA DEŞT-İ KIPÇAK VE TÜRKİSTAN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman

Doç. Dr. Eşref BUHARALI

T. C.
Yükseköğretim Kurulu
Dokümantasyon Merkezi

Hazırlayan

Nurettin BİROL

Ankara - 1991

İ Ç İ N D E K İ L E R

Sayfa

I. Ön söz.....	II
II. İbn Battuta ve Seyahatnamesi.....	III
Bölüm :I. Giriş.....	I
Bölüm :II. İbn Battuta Çağında Deşt-i Kıpçak ve Türkistan'ın Siyasî Durumu.....	77
A. Altın-Orda Hanlığı Çağında Deşt-i Kıpçak.....	77
B. Çağatay Hanlığı Çağında Türkistan.....	32
Bölüm :III. İbn Battuta'nın Çağında Kültür ve Medeniyet.....	49
A. Devlet İdaresi.....	49
1. Hükümdarlık Kurumu	49
2. Askerî Teşkilât	58
3. Hukuk	67
B. Dinî Hayat.....	74
C. İktisadî Hayat.....	94
1. Tarım ve Hayvancılık	94
2. Ekonomi ve Ticaret	100
D. Mimari ve Güzel Sanatlar.....	116
E. Sosyal Hayat.....	128
1. Bozkırlarda Hayat	128
2. Şehirler ve Şehirlerde Hayat	136
3. Aile	149
4. Kılık Kıyafet	160
5. Yiyecek ve İçecekler	164
Sonuç.....	173
İngilizce Özet (Summary).....	175
Bibliyografya	176
Ekler.....	180

ÖN SÖZ

Milletlerin hayatında yazılı tarihin öneminin açık olarak ortaya konması, gelecek nesillere ışık tutması bakımından son derece önemlidir. Türkler, tarih boyunca geniş bir coğrafyaya yayılarak, değişik toplumlar ve kültürlerle karşılaşp; varlık mücadelelerini sürdürmüşlerdir. İbn Battuta Seyahatnamesi'nin incelediğimiz Deşt-i Kıpçak ve Türkistan bölgelerinde XIV. yüz yılın ilk yarısında yaşayan Türk topluluklarının ve Türkleşmeye başlayan Moğollar'ın siyasî ve kültürel hayatları hakkında verdiğimiz bilgiler; Türk tarihinin bu dönemine ışık tutacaktır.

Araştırmamızda, Deşt-i Kıpçak bölgesinde hüküm süren Altın-Orda ve Türkistan'daki Çağatay Hanlıkları ele alınmıştır. Siyasî tarihe ait bilgiler, sadece İbn Battuta devrine ait değil, geniş olarak bir bütün halinde değerlendirilmiştir. Tez konu m olan İbn Battuta'nın verdiği bilgilerin değerlendirilmesi dolayısıyla; kültür ve medeniyet konusunda ayrıntılara inilmemeye gayret edilmiştir. Bununla beraber, bazı konularda; dönemi daha iyi aydınlatmak için, ayrıntıya inmeyi gerekli gördük.

Araştırmamızı yaparken, Seyahatname'nin Mehmet Şerif tarafından Osmanlıcadan yapılmış tercümesi esas alınmıştır. Bu metindeki bilgileri, o dönem hakkında araştırma yapan yerli ve yabancı ilim adamlarının eserleriyle değerlendirip, senteze varmağa gayret ettik. Çalışmamızın ilim âlemine faydalı olacağını ümit etmekteyim. Her türlü kusurun, çalışma alanımızın yeterince yakın olmayışından kaynaklanan malzeme eksikliğine bağlı olduğu gerçeğinden hareketle, bağışlanmasını dilerim.

İBN BATTUTA VE SEYAHATNAMESİ :

XIV. Yüzyıl İslâm âlemi ile birlikte Türklük dünyasını canlı levhalar halinde aksettiren önemli kaynaklardan biri de Şerefeddin Ebu Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Muhammed İbrahim et-Tancı el-Levati'nin; "Tuhfetu'un-Nuzzar fi Garaibi'l-emsar ve Acaibil-efsar" unvanını taşıyan fakat daha ziyade "Rihle" (Seyahatname) adıyla tanınan seyahatnamesidir.(1)

"İbn Battuta 1304'te Tanca'da doğmuştur. 1325 senesinde 22 yaşındayken, hacca gitmek üzere memleketinden ayrıldı; karadan İskenderiye'ye kadar yaptığı yolculuğun kısmen hoş geçmesine rağmen, uğradığı mahallerde din ve hukuk işlerinden anlar bir adam sıfatı ile hürmet ve itibar görmesi, yüksek şahsiyetler ile tanışması gibi cazibeler onun macerâsever, araştırmacı ruhunu kamçılamış ve bu ilk merhale Çeyrek asır sürecek seyahatlerinin başlangıcını teşkil etmiştir.

"İbn Battuta Nil bölgesini ve Antakya'ya kadar bütün Suriye'yi gezdikten sonra, çöl yolundan Hicaz'a giderek yaptığı ilk haccını (1328) müteakip, Irak'ı, Fars diyarını Mardin'e kadar Mezopotamya'yı ziyaret etti. 1329-1330 senelerini Mekke'de geçirdikten sonra, Yemen havalisini dolaşarak Somali'ye çıktı. al-Savahil (Doğu Afrika kıyıları) den Zengibar'a kadar uzandı. Umman-Bahreyn-Yemame üzerinden tekrar Hicaz'a geldi. İleride durum elverdikçe Mekke'ye uğrayacak olan, böylece her fırsatta Kabe'ye ziyarete koşan bu halini seyahatnamesinde İslâm dünyasını şeyhler, evliyalar, zaviye ve medreseler âlemi şeklinde aksettirmesinden de anlaşılacağı üzere, onun düşünüş ve telakkisinin tabii neticesi saymak icap eder.

(1) Mümin Çevik: (ET-Tancı Muhammed İbn Battuta Seyahatnamesi İst.

İbn Battuta tekrar Suriye'ye geldi ve Lazkiye'den hindîği bir Ceneviz gemisi ile Alaiye'de "Türk memleketi"ne, yani Anadolu'ya ayak bastı. Antalya-Burdur-İsparta-Eğridir-Göhlhisar-Kara ağaç(Acı-Payam)-Denizli-Tavas'tan Milâs'a vardı. Bu sırada iddia ettiğine göre, Konya-Karaman-Aksaray-Niğde-Kayseri-Sivas-Gümüşhane-Erzincan-Erzurum'a kadar yaptığı seyahati müteakip, Birgi'den kuzeye doğru, yoluna devam ile Manisa-Bergama-Balıkesir "bir belde-i kebire ve azime" olan Bursa-İznik-Geyve-Göynük-Mudurnu-Bolu-Gerede-Safranbolu-Kastamonu'yu ziyaret etti ve Sinop'tan, gemi ile Kırım'a geçti."(2)

İbn Battuta'nın Kırım'a ayak bastığı tarihlerde Altın-Orda Hanlığı bütün haşmetiyle Değt-i Kıpçak bölgesine hakimdi. Hanlık en parlak dönemini yaşıyor ve devletin başında da müslüman bir hükümdar olan Özbek Han (1312-1340) bulunuyordu. İbn Battuta'nın Kırım'da ilk uğradığı liman şehri Kerç'tir. Bundan sonra uğradığı yerler sırasıyla şöyledir: Kefe-Kırım-Seccan-Azak-Macar ve oradan Özbek Han'ın ordasına gelir ve han ile görüşür. (Buradan Bulgar şehrine gidip döndüğünü de iddia etmektedir) Sonra Hacı Tarhan'a gelmiş buradan Özbek Han'ın 3. hatunu ve Bizans İmparatoru'nun kızı Beylon Hatun'un İstanbul'a gitmesini fırsat bilerek maiyyetinde İstanbul'a gitmek için geri dönerek; Ükek- Sugdak ve Bizans hududundaki Baba Saltuk üzerinden İstanbul'a varır. İstanbul'dan dönüşte başkent Saray-Berke'ye ,oradan Saraycık-Harezmi-alkad-Beykent-Buhara-Nahşeb'(Nesef)e ve oradan Çağatay Han'ın Tarmaşirin Han'ın ordasına vararak hanla görüşür. Oradan Semerkant'a ve Tirmiz'e uğrar. Böylece Maveraünnehr'in önemli şehirlerini de gezdikten sonra Horasan'a yönelir. Horasan şehirlerinden; Belh-Herat-Cam-Tûs-Nişapur-Bistam'ı görür ,oradan Afganistan'a, oradan da Şaşnagar'dan Sind vadisine iner.

"İndus havalisini ve Multan'ı ziyareti müteakip, Delhi'ye varan İbn Battuta, burada kadılık v.b. vazifelerle 7 sene oturmuştur. 1342 senesi başlarında Muhammed Tuğluk Şah'ın emri ile ve resmi elçi sıfatıyla, Çin'e gitmek üzere yola çıkmıştır. Yolda çeşitli zorluklarla karşılaşması yüzünden, bu işten vazgeçmek istediysede, Hindistan'ın batı sahillerini görmek imkanını bulmuştur. Hind okyanusunda Zibe-i Mahal (Maldiv) adalarındaki müslümanların birbuçuk sene kadılığını yaptıktan sonra, doğu Hindistan kıyılarına, Bengale'ye, Cava(Sumatra)'ya gitmiş ve Tavalisi adası üzerinden Çin'e girip, Zeytun'dan Sin Kalan (Kanton)'a, Hansa bölgesinde Hata (Kuzey Çin)'ya geçerek, Hanbalık (Pekin)'a varmıştır.Çin'de siyasi ortamın gerginleştiğini anlayarak, vatanına dönmeye karar veren İbn Battuta, Mekke'ye gelmiştir.(1348) Buradan İskenderiyeye gitmiş, deniz yolu ile Fas'a vararak Sultan Ebû İnan tarafından kabul edilmiştir.(1349) Fakat onun içindeki seyahat arzusu henüz sönmemişti. bu sebeptendir ki, Cebel-i Feth (Cebel-i Tarık)'ten İspanya'ya geçerek, Endülüs'ün belli başlı müslüman şehirlerini dolaşmıştır. Dönüşte Atlas sahillerini ve Merâkeş'i gezmiş; nihayet müslümanların bulunduğu son ülkeyi de gezip görmek maksadıyla Sahra-i Kebir'e yönelmiştir. Sudan'a, Nijerya boyunca kadar uzanmış, Mali'ye ve Timbuktu'ya uğradıktan sonra 1353sonlarına doğru seyahatini ikmal ederek Fas'a dönmüştür. İbn Battuta bu sırada 49 yaşında idi. Ölüm tarihi 1369'dur.(3)

Onun adına tanınan seyahatname, İbn Battuta'nın kaleminden çıkmış değildir. seyyah 1349 ekiminde yurduna döndükten sonra Beni Merin hükümdarlarından Ebu İnan Faris b.Ebi'l Hasen'e intisab etmiş vebu emirin arzusu üzerine gezi hatıraları Muhammed b. Cüzey el-Kelbi tarafından kaleme alınmıştır. İbn Battuta'nın gezileri sırasında

tutmuş olduğu notların bir kısmı, bir keré Hindistan'da, Kul'da soy-
guna uğraması, birkere de yine bu ülkede Kalikut limanından binmiş
olduğu geminin batması üzerine epeyce hasara uğramış, eserin yazıl-
ması bazı hususlarda seyyahın sadece hafıza ve hatıralarına inhisar
etmiştir ki, bu durum, eseri inceleyenler arasında tereddüt ve güven-
sizliğe yol açacak sonuçlar hasıl etmiştir. Bu güvensizliğe seyahat-
nameyi yazan İbn Cüzey'in kendiliğinden eklediği parçalar da bir de-
receye kadar sebep olmuştur. Bu arada eklenen, gerçeklere uymayan
söylentiler ve mübalâğalı tasvirler şüphelerin uyanmasına sebep ol-
muştur.(4) Mesela sadece incelediğimiz bölümde, Bulgar şehrine gitme-
si ve karanlıklar ülkesi hakkında verdiği bilgilerin uydurma olduğu
tesbit edilmiştir. (5)Moğol-Harzemşahlar mücadelesine dair verdiği
bilgilerde ise Celaleddin Harzemşah'ı babası ile karıştırmıştır.

Bunun yanında seyahatname XIV. yüzyıl Türk dünyasına ait çok
önemli bilgileri ; hatta hiçbir kaynakta bulunmayan çok ilginç bil-
gileri de içermektedir. Seyyah o dönemin anlayışını, yaşayışını,
hükümdarların ve hatunlarının törelerini, şehirlerdeki hayatı ve en
fazla da dikkatle araştırdığı ve bir nevi seyahatinin sebebi olan
müslümanların durumunu ve islâmın yayıldığı alanlarla islâmi faali-
yetleri teferruatlı bir şekilde vermiştir.

"Seyahatnamenin İbn Cüzey el-Kelbi tarafından yazılması ocak
1355'te sona ermiştir. Eser, yazıldığı andan itibaren ilgi görmüştür.
İbn Cüzey'in kaleminden çıkan nüsha Cezayir'de Kostantin şehrinde
bulunarak Paris'e götürülmüş ve Bibliothèque Nationale'de muhafaza
altına alınmıştır. Eser, bugüne kadar kısmen ve tam metin olarak Fran-

(4) İ. Parmaksızoğlu (İbn Battuta Seyahatnamesinden Seçmeler Ank.1981
s.IV

(5) JRAS,1929, s.791-800 Akt. İ.Kafesoğlu, İbn Battuta Md. İ.A. s.708

sızcadan başka, İngilizceye, Almancaya, portekizceye, Urdu diline çevrilmiş ve Arapça metin Mısır'da dört defa, Beyrut'ta ise iki kere basılmıştır. Arapça metin ve Fransızca tercümesi 1853-1858 tarihleri arasında Paris'te C.Defremery ve Sanguinetti tarafından 4 cild halinde neşredilmiştir. Eserin ilk tam muntazam neşri budur. Seyahatnamenin ilk Türkçe tercümesi muhtasar olarak hicri 1290 tarihinde Süleyman efendi matbaasında bastırılarak neşredilmiştir. Eserin en mükemmel tercümesi Paris baskısı esas alınmak üzere Damat Mehmed Şerif tarafından yapılmış ve 1335'te İstanbul'da neşredilmiştir.(6)

Mehmed Şerif'in Osmanlıca tercümesi çeşitli araştırmalarda kaynak eser olarak kullanılmıştır. Bunun yanında , Mehmed Şerif'in tercümesi esas alınarak sadeleştirilmiş metin olarak ta yayınlanmıştır, 1972'de A.N.Kurat'ın "IV.-XVIII yüzyıllarda Kardeniz'in kuzeyindeki Türk Devletleri" adlı eserinde; ekler bölümünde Altın-Orda'ya ait bölümün bir kısmı eksik olarak yayınlanmıştır. 1981'de İsmet Parmaksızoğlu ise " İbn Battuta'dan Seçmeler" adı altında Türk illeri hakkında verdiği bilgileri noksan ve bazen de yanlışlıklar yaparak yayınlamıştır. Eserin tamamı ise Mümin Çevik tarafından 1983'de sadeleştirilerek yayınlanmıştır.

(6) M.Çevik s.8, İ.Kafesoğlu(İbn Battuta Md.)İ.A.) s.711, İ.Parmaksızoğlu s.VI.

-1-
BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ

XIII. yüzyılın ilk yarısında, doğudan Moğol istilası başladığı zaman, Deşt-i Kıpçak, Harezm, Maveraünnehr ve Türkistan bölgeleri çeşitli Türk toplulukları tarafından meskûndü.

Kıpçaklar'ın oturdukları ve yayıldıkları sahayı ifade eden Deşt-i Kıpçak tabiri, dar ve geniş olmak üzere iki manada anlaşılmaktadır. Dar manasıyla Deşt-i Kıpçak XI. yüzyılın ortalarından XIII. yüzyılın ilk yarısına yani Moğol istilasına kadar olan devredeki Kıpçak Hanlığı'nın yayıldığı sahayı ifade etmektedir. Bu hudutlar Kıpçak Hanlığı'nın asıl ülkesini içine almaktadır. Kıpçaklar'ın esas yayılma merkezinin İrtiş ve Yayık ırmakları arasında olması hasebiyle Deşt-i Kıpçak, doğuda İrtiş ırmağından başlamaktadır. Batı Sibirya'yı Hazar denizinin ve Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırları da içine aldıktan sonra Deşt-i Kıpçak'ın batıdaki sınırı Karpat dağlarına dayanmaktadır. Deşt-i Kıpçak güneyde Kırım'ı içerisine alarak Kuzey Kafkasyadaki Kuban ve Terek ırmakları hudut olmak üzere Hazar denizine, Aral gölüne ve oradan da Sir-derya boylarına kadar uzanmaktaydı. Kıpçak ülkesi, kuzeyde ise slav prenslikleri ve Orta-İtil bölgesindeki yukarı Bulgarya Hanlığı ile hudullanıyordu. Deşt-i Kıpçak'ın hudutları, Cuci devleti zamanında yukarı Bulgarya Hanlığını Kuban ve Terek ırmaklarından Derbent'e kadar olan Kuzey Kafkasya'yı ve Harezm ülkesini de içine alarak genişlemişti. Dolayısıyla geniş manasıyla ise Cuci devleti zamanındaki Kıpçak sahasını ifade etmektedir. (1)

Deşt-i Kıpçak bölgesine adını veren Kıpçaklar'ın menşei meselesine gelince : " Kimekler'in menşei ile ilgili Gerdizi'nin naklettiği bilgiye göre Kıpçaklar Kimeklerin bir kolunu teşkil ediyor-

(1) M.Kafalı (Altın-Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri-İst.1976) s.11-12

du (2)

Kıpçak adı ile ilgili Bahaeddin Ögel ,Reşidüddin'den aşağıdaki bilgiyi aktarmaktadır : "Oğuz Kağan vaktiyle İt-Barak adlı bir kavimle savaşmış, fakat mağlûp olarak iki büyük ırmak arasında bulunan bir adaya gitmiş ve bir süre bu adada kalmıştı. İşte tam bu sırada, kocası savaşta ölen kadınlardan birinin doğum ağrıları tutmuş ve doğumu yaklaşmıştı. Etrafta sığınacak hiçbir yer yoktu. Çaresiz olarak kadın bir ağaç koğuşuna girmiş ve orada doğurmuştu. Bunu gören beğler, hemen gelir ve kadının durumunu oğuz Han'a anlatırlar. Oğuz Han kadına acır ve şöyle der: '- Madem ki bu kadının kocası şehit olmuştur ve bu çocuğun da benden başka bir kimsesi yoktur, şu halde bu doğan çocukta benim oğlumdur.' Bundan sonra herkes, bu çocuğu Oğuz Han'ın bir oğluymuş gibi saydılar ve ona öyle baktılar. Oğuz Han ona Kıpçak adını verdi. Kıpçak sözü türkçede 'içi çürümüş ve oyulmuş ağaç' demektir. Kabuk anlamına gelir ve bu sözden bozulmuştur. Kıpçakların hepsi onun soyundan gelirler.(3)

Kıpçak Oğuz Han'ın yanında büyüdü. Bu sırada (Güney Rusya'daki) Ruslar, Ulaklar, Macarlar ve Başkurtlar, henüz daha Oğuz Han'ın egemenliği altına girmemişlerdi. Oğuz Han, Kıpçak Beğ'in emrine gereği kadar asker verdi ve onu Don ve İtil ırmaklarının bulunduğu yöne gönderdi. Kıpçak Beğ o bölgede 300 sene hüküm sürdü. Bu sebeple Kıpçak ilinin hepsi bu beğ'in soyundan gelir. Oğuz Han'dan Cengiz Han'a kadar yani 400 sene, İtil ve Don bölgelerinde tek buyruk Kıpçak Beğ

(2) Gerdizi-Zeynel Ahbar'dan Akt. R. Şeşen(İslâm Coğrafyacılara Göre Türkler ve Türk illeri- Ank. 1985) s.73

(3) Reşidüddin, Ali Zade neşr. I. s.105 Akt. B. Ögel (Türk Mitolojisi - Ank. 1989) s. 171

idi. Bu ülkelerde onlardan başka bir insan veya halk topluluğu yaşamıyordu. Bundan dolayı oralara 'Değ-i Kıpçak' denmiştir.(4)

Şark kaynaklarındaki Kıpçaklar'ın adı batı kavimlerinde ve Ermeniler'de büsbütün başka türdür. Rus vekayinamelerinde onlara "Polovsı" denmiştir; Bizanslılar ise Kuman demişlerdir. Macarlar; Kun, Kuman ve Paloç; Almanlar; Falon ve Falb, Ermeniler'de Chardeş demişlerdir. Lâtin kaynaklarında Bizanslılar'ı takiben Kuman adı geçer. Türkçemizdeki Kuman adı ise Bizans'tan alınmış olmalıdır. Bir kavme bu türlü birçok ad verilmesi şöyle izah ediliyor: Rusça, Almanca ve Ermenice bu kavme verilen adın manası "açık sarı ve saman renginde olan saç"ı ifade etmektedir. Bilinen cihet şudur ki, Karadeniz'in kuzeyinde ve Kafkaslar'a yakın sahada yaşayan Kuman-Kıpçaklar hattizatında "sarışın" beden yapısı bakımından da çok yakışıklı kişiler idi.(5)

Anlaşıldığına göre X. asırda Kıpçak ismi geniş bir sahaya yayılmış ve bu isim altında, Kimekler'de dahil olmak üzere, birçok kavimleri içine alan büyük bir kavmi birlik teşekkül etmiştir. Önderindeki Oğuzlar'ı ileri itmek suretiyle batıya doğru hareket eden Kıpçaklar çok geçmeden hakimiyetlerini Karpatlar'a kadar genişletmişlerdir.(6) Kıpçaklar'ın İrtiş-Talas sahasından batıya doğru harekete geçmeleri, 916'larda Çin'in kuzeyinde teşekkül eden Kıtay Devleti'nin faaliyeti ile bağlı olsa gerekir. Kıtaylar kuvvet kazandıkça, bazı Türk zümrelerini batıya doğru itmişler ve bu itişin neticesi Kıpçaklar'a da dokunmuş, bazı Kıpçak boylarının yer değiştirmesine sebep olmuştur...Esas Kıpçak kitlesinin Yayık Nehri'nin batısına

(4) a.g.e. s:186

(5) A.N.Kurat (IV-XVIII yy'da Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Devletleri- Ank.1972s.69-70,72

(6) R.R.Arat (Kıpçak Md. İ.A. 6.VI) s.714

İtil istikametinde ilerleyişi en geç XI. yüzyıl başlarında olsa gerekir.(7) Kıpçaklar XI. yüzyıl ortalarından itibaren İrtiş-Yayık havzasından çıkarak Karpatlar'a ve Tuna'ya kadar Karadeniz'in kuzeyindeki ovaları tamamen hakimiyetleri altına alan ve bu topraklara kendilerinden önce gelip yerleşen Hazar, Uz(Oğuz) ve Peçenek gibi diğer Türk illerininin bakiyelerini de bünyelerine katan büyük bir Türk iliydi.(8) XI. yüzyılın sonlarında Kıpçaklar'ın, Şarkta İrtiş havzasından garpta Karpat dağlarına kadar yayılmaları; güneyde Sirderya,Harezmi,Hazar denizi ve Karadeniz'den kuzeyde Slav knezlikleri ve Kama havzasındaki Bulgar ülkesine kadar genişlemeleri, adlarının, nüfuzlarının ve illerinin ne derece büyüüp geliştiğini göstermektedir. Kıpçaklar'ın bu sahalara yayılmaları, Peçeneklerin Hazar Denizinin kuzeyinden Balkan yarımadasına inmeleri, Hazar Devleti'nin sükkûtu ve Oğuz ilininin kısmen Maverâünnehr'den Ön-Asya'ya kısmen de Karadeniz'in kuzeyinden Balkanlar'a göç etmeleriyle meydana gelmiştir. (9) XI. yüzyılın II. yarısında Deşt-i Kıpçak'da hakimiyetlerini tesis eden Kıpçaklar, 1223 Kalka Muharebesine kadar olan birbuçuk asrı mütecaviz uzun devrede bu geniş ülkede hakiki bir üstünlük kurmuş görünmektedirler. Bunun neticesi olarak bünyelerinde birleştirdikleri birçok Türk topluluklarına kendi adlarını vermişlerdir. Hatta hakimiyeti kaybetmelerinden sonra Cuci Ulusu'nun esasını teşkil ettikleri için Cuci Ulusu da aynı isimle anılmıştı. (10)

(7)A.N.Kurat (1972) s.72

(8)M.kafalı s.36

(9)a.g.e. s.13

(10)a.g.e. s.15

Türkistan adı Orta Asya'da Türkler'in oturduğu yerler karşılığı olarak kullanılmıştır. "Türkistan, Türk-îli manasına gelen farsça bir kelimedir ve İran'ın dışındaki Türkler'in yaşadığı bölgeler karşılığı olarak söylenmiştir."(11) Buna göre Ceyhun'dan itibarenki bölgelerdir. Fakat, "Maveraünnehr, Ortaçağ islâm coğrafyacılarının terminolojisine göre Türkistan'a yani islâm ülkeleri ile Çin arasında uzanan ve Türkler ile Moğol göçebelerin yaşadığı bölgeye dahil değildi." (12) Cengiz Han liderliğindeki Moğol istilasından önce Harzemşahlar bu bölgede kesin hakimiyet kurmuşlardı. Harzemşahlar devleti Seğuklu devletinin ve medeniyetinin bir devamıdır. Harzemşahlar en parlak dönemlerini Cengiz Han'ın çağdaşı Alaeddin Muhammed döneminde yaşıyorlardı.

"Alaeddin Muhammed devrinde Harzemşahlar devleti büyük ve güçlü bir devlet görünümünde ise de içeride bazı problemlerle karşı karşıya idiler. En önemlisi annesi Terken Hatun'un başını çektiği bir muhalefetti. Bu dönemde Cengiz Han'ın Moğolistan'da hakimiyetini tesis ederek gittikçe kuvvetlendiğini görmekteyiz. Başlangıçta Cengiz Han Harzemşahlar ile iyi geçinmek istemiş ve Harzemşahlar ülkesine 450-500 kişilik ticaret kervanı göndermişti. Bu kervan Terken Hatun'un akrabalarından İnalçık'ın vali bulunduğu Otrar'da casusluk töhmeti ile tevkif edilerek bütün malları müsadere olunduktan sonra üstelik müslüman olan tacirler ve kervancılar öldürüldüler. Nasılsa kaçıp kurtulan bir kişi vaziyeti Cengiz'e bildirdi. Cengiz Harzemşah'a bir heyet göndererek, Kayır Han lakabını taşıyan bu İnalçık'ın teslimini ve mallarının tanzimini istedi. Alaeddin bu teklifi de hakaretle

(11) W.Barthold (Türkistan Md. İ.A. C.XII/1) s.140

(12) W.Barthold(Moğol İstilasına Kadar Türkistan. Ank.1990) s.67

reddedince, Cengiz Harzemşahlar'a karşı harbe girmeye mecbur oldu. (1220) Şayet Otrar faciası olmasa idi, doğuda bir sürü gailelerle uğraşan Cengiz'in o anda dışarıdan büyük ve güçlü bir devlet görünümünde olan Harzemşahlar Devleti'ne bir hücumu beklenmiyordu. Hatta savaşa girişmeden önce Cengiz Han'ın çok itinalı ve uzun bir hazırlık yaparak savaşa başlaması Harzemşahlar'dan çekindiğini göstermektedir.

Cengiz Han'ın Harzemşahlara karşı hazırladığı ordu, islâm tarihçilerinin çok mübalâğalı rakamlarına rağmen 150-200.000'den fazla değildi. Alaeddin'in elinde ise bundan fazla bir kuvvet bulunuyordu, fakat komutanlarına güvenemediğinden kuvvetlerini kalelere ve şehirlere dağıttı. Alaeddin büyük bir hata daha işledi. Neticede bu şehirler birer birer Moğol ordularının eline düşerek toptan yakılıp yıkıldı ve ahalisi katledildi.

Bu istila yalnız Harzemşahlar İmparatorluğu'nun ani ve korkunç bir şekilde yıkılması ile de kalmayarak şark islâm dünyasında yüzbinlerce müslümanın ölümüne, birçok şehirlerin yanıp yıkılmasına sebep olmuştur. (13)

Alaeddin Muhammed'den sonra oğlu Celaleddin Harzemşah'ın tüm mücadelesi ve efsanevi kahramanlıkları bir netice vermemiş, Moğol istilası bir yandan İran içlerine diğer yandan ise Deşt-i Kıpçak bozkırlarına doğru yayılmıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

İBN BATTUTA ÇAĞINDA DEŞT-İ KIPÇAK VE TÜRKİSTAN'IN SİYASİ DURUMU:

A-ALTIN-ORDA HANLIĞI ZAMANINDA DEŞT-İ KIPÇAK:

XIII.Yüzyılın birinci yarısında Türk-İslâm ve dünya tarihlerinde büyük etki bırakan bir hareket başlamıştı. Bu hareket Cengiz Han (1155-1227)'ın önderliğinde başlayan Moğol yahut Tatar istilasıydı. Bu istila hareketi batıda, Güneydoğu-Avrupa'ya kadar yayılmıştı.

Cengiz Han, 1220 yılında başladığı Harezmi seferi ile meşgul iken, 1222 yılında, en seçme iki kumandanı olan Cebe Noyan ile Subitay Noyan'ı Derbent üzerinden Kuzey Kafkasya'ya ve Kıpçak Hanlığı'na müteveccih sefere memur etmişti. Bu sırada büyük oğlu Cuci Han'ı da Harezmi ülkesinin zaptı tamamlandıktan sonra aynı yıl içinde, kendisine verdiği İtil ırmağı doğusundaki yurduna göndermişti. (1)

Güney Kafkasya'yı çığneyen Cebe ve Subitay Noyanlar, bundan sonra Derbent üzerinden hareketle kuzey Kafkasya'ya girmişlerdi. Müsterek düşmana karşı birlikte hareket eden Kafkas kavimlerinden Alanlar, Çerkesler ve Lezgiler; Kıpçaklar'la da anlaşarak Moğol ordusunu karşıladılar. İlk çatışmada netice alamayacaklarını anlayarak hileye başvuran Moğollar, Türk-Moğol kardeşliğinden bahsederek Kıpçaklar'ı Kafkaslı müttefiklerinden ayırmağa muvaffak olmuşlardı. Hatta bunun delili olmak üzere Kıpçak Han'ı Konçak Han'a hediyeler vermişlerdi. Bundan sonra Alanlar'ı, Çerkesler'i ve Lezgiler'i ko-

(1) Moğollar'ın Gizli Tarihi. Ank.1948 s.185, Cehan Guşa M.Kazvini

negr. 1 s. 115-116, Cami'ü't-tevarih B.Kerimi negr. s.430-431

AKT:M.Kafalı(Altın-Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri. İst. 1976) s.15-16

lâyca yenerek kılıçtan geçirmişler; daha sonra da dağınık vaziyette geri dönmekte olan Kıpçaklar'a baskın vererek onları perişan etmişlerdi. (2)

Bundan sonra Kıpçaklar Rus prensleriyle anlaşıp büyük bir ordu hazırlamışlardı. Cebe ve Subitay Hoyanlar'ın kumandasındaki Moğol ordusu, bu büyük ordu karşısında 12 gün geri çekildikten sonra Don ırmağına katılan Kalka ırmağı boyuna geldikleri sırada birdenbire taarruza geçerek 1223'te kesin bir zafer kazandılar. Moğol ordusu bu zaferden sonra Kırım'ın ticaret limanı olan Sugdak şehri- ni yağmaladı ve bilâhère bol ganimet ile yurduna dönmek üzere doğu istikametinde yola çıktı. (3) Fakat Aktuba ırmağının İtil ırmağın- dan ayrıldığı yerde Bulgarlar'ın baskınına uğradı. Asya'ya 4000 ki- siyle dönmüş olması Moğol ordusunun bu baskında ağır zayıat vermiş olduğunu göstermektedir. (4)

Cengiz Han'ın başhatunundan dört oğlu olmuştu. Cuci, Çağa- tay, Ögedey ve Tuluy. Büyük oğlu Cuci ulus ve yurt olarak Moğolis- tan'ın batısında bulunan en uzak toprakları almıştı. Bu toprakların esas çekirdeğini Deşt-i Kıpçak teşkil ediyordu. Cuci'nin sağlığında bütün Deşt-i Kıpçak ona yalnız ismen tâbi olmuştu. Çünkü Kıpçak bozkırlarının en büyük kısmı henüz işgal edilmemişti. (5) Cengiz

(2) İbn'ü'l-Esir, el-Kâmil, Tiesenhausen I. s.54-56; Cehan Guşa I. s.116-118; Cami'ü't-tevarih I. s.382, AKT.: M.Kafalı s. 16

(3) Reşidüddin Fazlullah, Cami'ü't-tevarih, B. Kerimi neşr. Mahran 1338 h.ş, I. s. 382-383 , AKT.: M.Kafalı s. 16-17

(4) El-Kâmil, Tiesenhausen I. s.57-58. AKT.: M.Kafalı s.17

(5) A.Yu. Yakubovskiy, Altın-Ordu Ve Çöküşü. Ank. 1976 s.41

Han Doğu Deşt-i Kıpçak'ta bulunan büyük oğlu Cuci Han'ı yerinde bırakmış ve ona İrtiş ırmağından İtil'e kadar uzanan Doğu Deşt-i Kıpçak ülkesi ile Harezmi'nin idaresini vermişti. Ayrıca burada "Büyük-Orda"'nın tesis edilmesini ve "Altın-Taht"'ın kurulmasını emretmişti. (6) Ancak, Cuci Han 1227 yılında babası Cengiz Han'dan altı ay önce ölmüştü. (7) Altın-Orda'nın Cuci ulusu adını taşımasına rağmen Cuci Altın-Orda devleti'nin mükedderatında fiilen rol oynamamıştır. Esasen Altın-Orda'nın ilk hanı, Doğu-Avrupa'ya fetheden ve bu suretle Altın-Orda'yı kuran Batu (1224-1255) idi. (8) Cuci Han, 1222-1227 yılları arasında kendi yurdunda hüküm sürerek Cuci Ulusu'nun temelini atmıştı. Ancak ömrü yetmediği için, Cuci Ulusu'nun büyümesi ve tabii hudutlarına erişmesi, oğlu Batu Han zamanında, ikinci Kıpçak seferinin neticesinde mümkün olacaktır. Çünkü, birinci Kıpçak seferinin sonunda Batı Deşt-i Kıpçak ülkesinde hakimiyet kuramamıştı ve Cuci Han'ın hakimiyeti batıda İtil boyuna kadar uzanmaktaydı. (9)

Cuci Han'ın 1227 yılında ölümünden sonra büyük oğlu Orda ve ikinci oğlu Batu tahta çıkma hususunda aralarında anlaşamamışlardı. Her ikisi de diğerinin lehine tahttan feragat etmekte ısrar etmişlerdi. Neticede meselenin halledilmesi için dedeleri Cengiz Han'ın huzuruna gittiler. Torunlarını kabul eden Cengiz Han, Batu için "Altın Busagalı Ak-Orda"yı (Altın aksamlı Ak-Otağ); Orda için ise "Gümüş Busagalı Gök-Orda"yı (Gümüş aksamlı Gök-Otağ) kurdurmuştu. Ayrıca onlara iltifat ve ihsanlardan sonra Batu'ya "Sayın-Han" ve Orda'ya "İ-

(6) Reşidüddin I. s. 383- AKT.; M. Kafalı s. 17

(7) Reşidüddin I. s. 523 Akt. M. Kafalı s. 18

(8) A. Yu. Yakubovskiy s. 53

(9) M. Kafalı s. 18

gen Han" lakâblarını da vermişti. (10) Böylelikle Doğu Deşt-i Kıpçak Orda İgen Han'a (Sol-Kol); İtil boyu ve zaptı kararlaştırılmış olan Batı Deşt-i Kıpçak (Sağ-Kol) ise Sayın Han'a yurt olarak verilmişti. Ancak bu bölünmenin iki ayrı hanlık olmayıp Türk devlet an'anesindeki sağ ve sol kol tertibinde Cuci ulusunun ikili idareye göre tanzim edildiği açıkça görülmektedir. Çünkü Cengiz Han Orda İgen Han'ı Sayın Han'a tâbi kılmıştı. (11) Ak-Orda'nın Gök-Orda'ya üstünlüğü ve hakimiyeti Sayın Han sülâlesinin son hükümdarı olan Berdibek (1357-1360)'in ölümüne kadar devam etmiştir.

Esas kabiliyeti teşkil eden Batu'ya gelince, bu han hüküm sürdüğü 1227'den 1255 yılına kadar Cengizogulları'nın büyük dalı başkanı olarak umum Moğol siyaseti üzerinde son derece önemli bir tesire sahip olmuştur. Buna rağmen hiçbir zaman kağan olmak hevesine kapılmamıştır. (12)

Altın-Orda Hanlığı, Cuci Han'ın ikinci oğlu Batu Han tarafından kurulmuştur. Onun başbuğluğu ile icra edilen ikinci Kıpçak seferi yeni teşekkül eden Cuci Ulusuna, İtil ırmağı ile Karpat dağları ve Tuna nehrinin ağzına kadar uzanan Batı Deşt-i Kıpçak bozkırlarını açmış olmakla, Batu Altın-Orda'nın ilk hanı olarak tanınır. (13)

1228'de Ögeday (1228-1241) kağan seçildikten sonra, ertesi yılağılması kararlaştırılan batı (ikinci Kıpçak)seferi için Batu Han

(10) Ötemiş Hacı Tarihi 17b; Umdet tü-t-tevarih s.17-18; Seyid M.

Rıza34a Akt. M.Kafalı s.19

(11) a.g.e. s.19

(12) R. Grousset, Bozkır İmparatorluğu. Çev.M.R.Uzmen İst.1980 s.373

(13) M. Kafalı s. 49

sefer başbuğluğuna tayin olunmuştu. Batu'nun emrinde sefere katılanlar: Subitay Moyan, Tuluy Han'ın oğulları: Mengü ve Büçek, Ögeday Han'ın oğulları: Güyük ve Kadan, Çağatay'ın oğulları: Börü, Baydar ve Külkan, Cuci evladından: Orda, Şiban ve Tangut idiler. (14)

Deşt-i Kıpçak'a giren Batu'nun ordusuyla Kıpçaklar arasında şiddetli muharebeler meydana gelmiştir. Nihayet 1235-1236 yıllarında Kıpçaklar, Bulgarlar, Başkurtlar ve As(Alan)lar'ın Moğol ordularına karşı son mukavemet savaşları yaptıklarını görmekteyiz. Bu savaşlarda Moğol kuvvetleri, müttefik kuvvetleri bozguna uğrattılar. Berke 1238'de Kıpçaklar'la son bir savaş yaptı. Bu savaştan sonra 40 000 çadır Kıpçak Macaristan'a hicret ettiler. Aynı yıl içinde Mengü ve Kadan; Çerkesler'le Aslar üzerine yürüyerek onları hükümdarları ile birlikte telef ettiler.(15) Böylelikle Deşt-i Kıpçak'taki son mukavemet hareketi de kırılmış ve ülkenin hudutları batıda Karpatlar'a güneybatıda ise Boğdan, Eflak ve Dobruca'yı içine alarak Tuna'ya kadar uzanmıştı. Moğollar bir taraftan da Rus prenslikleri üzerine seferler yaptılar ve Rus ordularını yenerek önemli şehirlerini yağmaladılar. Bundan sonra Batu Han'ın orduları Polonya, Macaristan, Avusturya ve Dalmasya'ya kadar ülkeleri çığneyerek yağmaladılar. Ancak Batu Han bu son ülkeleri elinde tutmayarak Eflak ve Boğdan üzerinden 1242'de yurduna döndü. (16)

(14) Moğollar'ın Gizli Tarihi. s. 191, Cehanuşa I. s.224, Reşidüddin I. s.474 . Akt. M.Kafalı s. 49

(15) Cehanuşa I. s.224-226, Reşidüddin I.S.475-476 Akt. M.Kafalı s. 50

(16) A.Yu. Yakubovskiy s.41-42; M.Kafalı s.50

Uzun seferin en mühim neticesi, muhakkak ki Altın-Orda Hanlığı'nın bütün haşmetiyle tarih sahnesine çıkması olmuştur. Böylelikle babasının adıyla Cuci Ulusu'nun ve bu ulusun batı kanadını teşkil eden Altın-Orda Hanlığı'nın hakiki müessisi Batu Han olmuştur. (17) Batu Han'ın 1256 tarihinde ölümünden sonra oğulları Sartak ve Ulakçı Hanlar ancak ay hesabıyla hanlık yapmışlar ve peşpeşe ölümleridir. (18) Bu hanların peşpeşe ölümleri hanlıkta geçici bir süre karışıklık meydana getirmişse de , daha sonra Batu Han'ın kardeşi Berke'nin han olmasıyla karışıklık sona ermiştir.

Berke Han, islâm ulemasından Şeyh Beherzî'nin tesiri ile müslüman olmuştu. (19) Berke Han döneminin en mühim olaylarına gelince: İlki, 1257 yılında Altın-Orda'ya bağlı Rus knezliklerinde toplanacak vergilerin tayininde esas olacak nüfus sayımının yapılmasıdır. Buna karşı bazı şehirlerde başlayan isyanlar şiddetli bir şekilde bastırılmıştır. (20) Yine bu dönemde Azerbaycan meselesi yüzünden Berke Han ile Hülagü Han arasında başlayan savaşlar uzun bir müddet devam etmiştir. Azerbaycan'ın Moğollar tarafından zaptında Batu Han'ın kuvvetlerinin birinci derecede etkili olmasından dolayı Batu'nun adamları bu bölgenin vergilerini de topluyorlardı. Fakat Hülagü Han Bağdat'ın zaptını (1258) müteakip, İran'da Batu Han zama-

(17) M.Kafalı s.51

(18) Reşidüddin I. s.525, Ali Celayir II. s.121, Umdet'ü't-tevarih s. 21 Akt. M.Kafalı

(19) Ez-Zehebi, Tiesenhausen I. s.354, İbn. Haldun, Tiesenhausen I. s. 379, El-Aynî, Tiesenhausen I. s. 507, Ötemiş Hacı Tarihi 23a Umdet'ü't-tevarih Abdulgafir Kırımı s.22 Akt. M.Kafalı s.54-55

(20) M.Kafalı s. 55

nından beri vazife gören Cuci Ulusu memurlarını yerlerinden tard ve hatta Hemedan'da 700 kişiyi Berke Han taraftarıdır diye katletmesi, iki ulus arasındaki uşurumu ve gerginliği son haddine getirecektir.

(21) Berke Han Azerbaycan'ı Altın-Orda'ya ilhak etmek için çalışıyor ve kendi birliklerinin İran'ın işgaline ve Bağdat'ın zaptına katıldıklarını sebep gösteriyordu. Azerbaycan'ı mükafat, yani elde edilen ganimetten bir pay olarak istiyordu. Bu konuda yapılan görüşmeler hiçbir sonuç vermemiş ve iki Moğol devleti arasında askerî çarpışmalar başlamıştı. Bu iki devlet arasında sınır fiilen Derbent'ten başlayarak Kafkas sırtlarını takip ediyordu. Bu mücadele fasılalarla hemen hemen yüz yıl sürmüştür. (22)

Berke Han'ın Hülagü ve Abaka ile yaptığı uzun ve çetin mücadelelerin sonucu olarak, Altın-Orda ile XIII.yy.'da Memlûk sultanlarının hakimiyeti altında bulunan Mısır arasında sıkı diplomatik ilişkiler kurulmuştu. Bu ilişkiler Berke Han'ın ve özellikle Memlûk sultanı el-Melik ez-Zahir Rükneddin Baybars'ın (1260-1277) enerjik katılımıyla başlamıştı. (23) Bu sırada Berke'nin müslüman olduğunu duyan Baybars 1261'de elçi göndererek onu Hülagü'ye karşı savaşa teşvik ediyordu. (24) Memlûk sultanı Baybars'ın hesapları son derece basitti. Her ne pahasına olursa olsun bu iki Moğol devleti arasında kimicadeleyi sürdürmek ve kâbil olduğu takdirde derinleştirmekten ibaretti. (25)

(21) El-Ömeri, Tiesenhausen I. s. 396-397. Akt. M.Kafalı s.56

(22) A.Yu.Yakuboviskiy s. 59

(23) a.g.e. s.60-61

(24) M. Kafalı s57

(25) A.Yu. Yakuboviskiy s. 61

1262-1263 kışında Berke Han Azerbaycan üzerindeki haklarını elde edebilmek için büyük bir ordu ile İlhanlı ülkesine yürümüştü. Yapılan ilk savaşı kaybederek geri çekilmiş, fakat ani bir taarruzla İlhanlı ordusunu perişan etmişti. (26) Berke Han döneminin en mühim hadiselerinden biri de Bizans seferidir. Anadolu Selçuklu sultanı II. İzzeddin Keykavüs'ün azledilip evlatlarıyla beraber Bizans'a sığınmasından sonra Bizans imparatoru Mihael Paleologos Hülagü ile ittifak kurabilmek için Altın-Orda-Memlûk siyasî ve ticarî ilişkilerini felce uğratmak için çalıştığı gibi, kendisine sığınan İzzeddin'i Enez kalesine hapsetmiş adamlarının bir kısmını da öldürtmüştü. Berke Han'ın tümen komutanı Nogay kumandasında Trakya'ya giren Altın-Orda askerleri birçok şehir ve kasabaları yağmaladıktan sonra Enez'den İzzeddin Keykavüs ve evladını kurtarmış ve Saray şehrine Berke Han'ın yanına ulaştırmıştı. Altın-Orda hükümdarı İzzeddin Keykavüs'e çok ihsanlarda bulundu ve onu Cuci sülalesinden Orbay Hatun ile evlendirdi. Kendisine Sugdak ve Solhad şehirlerini irâd(ikt'â) olarak verdi. Sultan ölünceye kadar burada yaşadı. (27)

Berke Han son seferini Hülagü'nün oğlu Abaka üzerine yaptı. 1265'deki muharebeden kesin bir netice alınamamıştır. Bu seferin dönüşünde hastalanan Berke Han 1266'da vefat etmiş ve evlat bırakmamıştır. (28)

Berke Han'ın 1266'da vefatından sonra tahta Batu Han'ın oğlu Tokugan'ın ikinci oğlu Mengü Timur geçmiştir. Residüddin'e göre

(26) Residüddin II. s.731-734 Akt. M.Kafalı s.57

(27) Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye İst.1971 s.499-500, M. Kafalı s.58

(28) M. Kafalı s.58

Mengü-Timur'un saltanatının ilk yıllarında İlhanlı hükümdarı Abaka Han (1265-1282) ile başlayan mücadele kısa fasılalarla devam etmiş ve iki taraf için de tahripkâr olmuştu. Bu savaşlarda Mısır Sultanının rolü ve teşviki olmuştur. (29)

İlhanlılar'a yakınlaşmaya gayret eden Bizans deniz yoluyla Mısır'la Deşt-i Kıpçak arasında gidip gelen elçilik heyetlerine zaman zaman manî olarak Altın-Orda ile Memlûklu dostluğunu baltalamaya çalışıyordu. Bu sebeple Mengü-Timur, Nogay kumandasındaki orduları zaman zaman Bizans topraklarına gönderiyordu. (30)

Bu tarihlerde Bizans hududunda bir tümen beyi olan Nogay Altın-Orda devletinde gittikçe şöhret kazanarak kuvvet ve otoritesini arttırıp bağımsız hareket etmeye başlamıştı.

Mengü-Timur 1281 yılında vefat etmiştir. Memlûk kaynaklarında müslüman bir hükümdar olarak anlatılmasına rağmen, ciddi bir müslüman değilde Memlûkler'e hoş görünmek veya tebası arasında kesrette bulunan müslümanların sempatisini kazanmak isteyen bir hükümdar şeklinde kabul etmek gerekir. (31)

Mengü-Timur öldüğü zaman oğllarının küçük yaşta bulunmaları ve Sayınhan sülalesinin ekber evladı olması sebebiyle, küçük kardeşi Tuda-Mengü Altın-Orda tahtına çıkarılmıştı. Bütün kaynaklar Tuda Mengü'nün ahmak ve divane olduğunda ittifak edêrler. (32) Bu han zamanında da Memlûk devletiyle ilişkiler devam etmiştir. Tuda-Mengü

(29) Reşidüddin I. s.527 Akt. M.Kafalı S.60

(30) İbn Abduzzahir, Tiesenhausen I.s.127, Nüveyri, Tiesenhausen I s. 259 Akt. M.Kafalı s.60

(31) M.Kafalı s. 61

(32) a.g.e. s. 62

1287'de artık devlet işleriyle uğraşmadığı şeyhler ve dervişlerin telkiniyle kendini tamamıyla meczubluğa verdiğini bu yüzden de tahttan feragat ettiğini veyahut indirildiğini görmekteyiz. (33) Tuda-Mengü'nün zayıf şahsiyeti, onun hanlığı esnasında Nogay'ın büsbütün kudret ve haşmet kazanmasına imkân vermiştir. Hatta kendisinin kullandığı sarih olarak bilinmemekle beraber, gıyabında Nogay'a yabancı çevrelerin han veya melik ünvanı verdikleri görülmektedir. (34)

Tula-Buka Han (1287-1291), Tuda-Mengü'den sonra idareyi ele aldı. Bu han döneminin en önemli hadisesi; Körel memleketine yapılan sefer ve sefer dönüşünde Han'ın katledilmesiyle sona eren iç mücadeledir.

Tula-Buka Han saltanatının ilk yıllarında Nogay'ın da katılımıyla Körel (Lehistan, Macaristan arasındaki Krovoki bölgesi) memleketine sefer tertip etmiş, ordu seferi başarı ile ikmaledip dönerken şiddetli soğuklara yakalanmıştır. Bu esnada Nogay, Han'ı terkederek kışlığına çekilmiştir. Bu arada han kışın şiddetinden yolunu şaşır-
mış ve ordusunun bir kısmını yitirmişti. Tula-Buka Han bütün bunları Nogay'ın tertibine bağlayarak onu yok etmek için tuzak hazırlamış ve yanına davet etmişti. Durumun farkına varan Nogay'da karşı bir hileye başvurarak galip gelmiş ve 1291'de Han'ı katletmiştir. (35)

Netice itibariyle Tula-Buka Han'ın kısa süren saltanatı huzursuzluk içinde geçmiş, kanlı bir hadise ile kapanmış, ayrıca Nogay'

(33) Baybars, Tiesenhausen I.s.185; Nüveyri I. s.263; Reşidüddin I. s.527 Akt. M.Kafalı

(34) Yakuboviskiy s.67-68; B. Spuler(İran Moğolları Ank. 1957)s.64-65; M. Kafalı s.64

(35) Reşidüddin I. s.528, Baybars, Tiesenhausen I.s.187-190; Nüveyri I. s. 265-269 Akt. M.Kafalı;s.65; yakuboviskiy s. 68.

ın kudret ve haşmetinin zirvesine tırmanmakta devam ettiği bir devre olmuştur.

Tula-Buka Han ile diğer hanzadelerin 1291'de katledilmesinden sonra Mengü-Timur'un oğlu Tokta (Toktoga) Han ilân edilmişti. (1291-1313). (36)

1293 yılında Nogay, karısı Baylak Hatunu bir mektupla Tokta han'a göndererek bazı beylerin katledilmesini istemişti. Nogay'ın kendisine düşman saydığı Altın-Orda beğlerinden (Noyanlarından) birçoklarının öldürülmesini Tokta'dan talep etmesi, bu bakımdan dikkate değer bir olaydır. Tokta bu isteği yerine getirmişse de kendi durumunu şiddetle sarsmıştı. Fakat çok geçmeden diktatöre karşı ayaklanmak için kendisinde kâfi derecede kuvet ve cesaret bulabilmiştir. Bu fırsat kolaylıkla ele geçmişti. Nogay, Tokta'dan kaçan asi beğleri kabul etmiş ve onları iade etmek istememişti. Bu suretle aralarında savaş çıkmıştı. Uzun ve çetin bir mücadeleden sonra Nogay ordusu bozguna uğramış ve Nogay 1300'de öldürülmüştü. (37)

Nogay'ın 1265'lerde islâmiyeti kabul ettiği ve islâmı yaymak için Anadolu'dan Sarı Saltuk adlı şeyhin yardımıyla mücadele ettiğini kaynaklardan öğreniyoruz. (38)

1301-1302 yıllarında Tokta Han, tam gâileleri bertaraf ettiğini zannettiği bir sırada, birbiri ardınca hadiseler zuhur etti. Evvela Orda-İçen evladının hüküm sürdüğü Gök-Orda yurdunda Konçi Han'ın ölümü ile şehzadeler iki gruba ayrılıp birbirine düştüler. Mücadelelerin liderlerinden Bayan , Tokta Han'dan yardım istemiş; buna muka-

(36) M.Kafalı s.66

(37) Yakuboviskiy s.69 ; M.Kafalı s. 67-69

(38) Z. V. Togan (Umumî Türk Tarihine Giriş, İst. 1981) s.268

bil kardeşi Köblek'te Kaydu Han'a müracaat etmiştir. Mücadelede Bayan galip çıkarak Köblek'i bertaraf etmiştir. (39)

Aynı yıl içinde, Nogay'ın üçüncü oğlu Turay Nogay'ın eski yurdunda hüküm süren Tokta Han'ın kardeşi Saray-Buka'nın yanına giderek onu "han"lık davası hususunda ifsad etti. Turay'a kanan Saray-Buka isyan etti ve durumu diğer kardeşi Bürlük'e bildirdi. Fakat Bürlük Tokta'ya sadık kaldığından Saray-Buka yenildi ve Turay'la birlikte idam edildi. (40)

Bu tarihten itibaren Deşt-i Kıpçak'ta nisbi bir sükûn tesis etti. Ancak 1307-1308'lerde Kefe'de Cenevizler'in tecavüzlerine karşı ordu sevk etmiş; ancak Cenevizler denize açılmışlar ordu da bunlara ait malları yağmalamıştır. (41)

1309-1310 yıllarında kardeşi Bürlük ile oğlu İl-Basar'ın ölümü Tokta Han'ı fazlasıyla sarsmıştır. Tokta, üzerinde ihtimamla titrediği İl-Basar'ı rakipsiz veliaht yapabilmek için, yerli kaynakların ifadesine göre Sayın Han evladından kimler var ise hepsini, Atalığı (Atabey-Lala) Uygur ilinden Bacırtık-Boğa'nın telkiniyle öldürtmüştü. Fakat İl-Basar'da kendisinden önce ölünce Sayın Han ailesinin sona ermek tehlikesi ortaya çıkmıştı.

Tokta Han, atalığı Uygur Bacırtık-Boğa'nın teşvikiyle Sayın Han sülalesi oğlanlarını öldürtürken bu arada kardeşi Tuğrulca'yı da öldürtmüş ve dul kalan hatunu Gelin Beyalin'i kendisine nikahlamıştı. Fakat Beyalin kocası Tuğrulca'dan gebe idi. Doğan çocuğa Özbek adını vererek gizlice Karbatay Çerkesleri'nin içine göndermişti. Fakat,

(39)Reşidüddin I. s.678, Baybars, Tiesenhausen I. s. 222; Akt. M.

Kafalı s.70

(40) M.Kafalı s.70

(41)Baybars, Tiesenhausen I.s.228-229, Nüveyri I.s.285-286

Akt. M.Kafalı s.71

bu sırada veliahdı İl-Basar ölünce Sayın-Han sülâlesinin son bulduğunu görerek üzüntüsünden hastalanmıştı. Bunun üzerine Gelin Beyalin Özbek'in varlığından Tokta'yı haberdar etmiş, Tokta'da bunu veliaht yapmak için adamlarını göndermişti. Ancak Özbek geldiği zaman Tokta ölmüştü. (42)

Kaynakların iddiasına göre Bacırtık-Boğa'nın niyeti Moğol hakimiyetine son vererek Türk hakimiyetini kurmak şeklinde idi. Hatta Tokta'nın ölümünden sonra kendini han ilân ettirmişti. Özbek Han ancak Bacırtık-Boğa'nın hile ile öldürülmesi üzerine Altın-Orda tahtına çıkabildi. (43)

Tokta Han'ın ölümü üzerine ağabeyi Tuğrulca'nın oğlu Özbek Han'ın Altın-Orda tahtına çıkışı, kaynaklarda birbirinden farklı iki ayrı şekilde anlatılmıştır. Birinci rivayet yukarıda bahsedildiği gibidir. İkinci rivayete göre, Tokta'nın ölümünde, üç oğlundan Tökel-Buka hayatta idi ve Özbek, tahta bu şehzadeyi bertaraf ettikten sonra geçmişti. Özbek Han'ın tahta geçmesinde Harezmi emiri Kutluk-Timur birinci derecede iktidarı belirleyen bir güç olarak rol oynamıştır.

İbn Battuta'nın 1333 yıllarında Deşt-i Kıpçak 'a ayak bastığı tarihlerde Altın-Orda tahtında Özbek Han bulunuyordu. Bizim asıl konumuz İbn.Battuta çağındaki olaylar olduğu için Özbek Han dönemine daha geniş yer vermeye çalışacağız. Zaten Altın-Orda devletinin en parlak dönemi de Özbek Han dönemidir.

Özbek Han tahta çıktığında otuz yaşlarında gösterişli ve

(42) Ötemiş Hacı Tarihi 29a-31a, Umdet'ü't-tevarih s.32-35 Akt.M. Kafalı s.24

(43) a.g.e. s.37

emniyet telkin eden bir şahsiyetti. (44) Ünlü seyyah İbn Battuta ise Özbek Han'ı şöyle anlatıyor: "İsmi Muhammed Özbek'tir. Han sultan manasındadır. Geniş bir ülkesi kuvvetli bir ordusu olan şanlı şöhretli ve devletli bir sultan olup Allah'ın düşmanlarından Bizans İmparatorluğu ile savaşa ve cihada devam etmektedir. Memleketi geniş ve şehirleri büyüktür. Kefe, Kırım, Macar, Azak, Soğdak, Harezmi ile başkenti Saray bunların en meşhurları olarak sayılır. Muhammed Özbek Han dünya mülkünü elinde bulunduran en büyük yedi hükümdardan biridir. Bunların ilki: Efendimiz Emirü'l-Mü'minin Allah'ın yeryüzündeki gölgesi kıyamet saatine kadar hakkı müdafaya devam edecek olan muzafer topluluğun önderi hükümdarımızdır. İkincisi: Mısır ve Şam sultanı, Üçüncüsü: Irak sultanı, Dördüncüsü: Adı geçen Sultan Özbek Han Beşincisi: Türkistan ve Maveraünnehr hakimi sultan. Altıncısı: Hint sultanı. Yedincisi: Çin hükümdarıdır. (45) Buradaki devletlerin sıralaması seyyah sırası ile gezdiği ülkelere göre yapmıştır.

Özbek Han 1313 yılında hükümdar olduğu zaman müslüman değildi. "Hükümdarlığının ilk yıllarında kendisine süikast tertibinde bulunanları birer birer bertaraf etmiştir. Bunlardan yalnızca Babaç maiyyetiyle birlikte İlhanlı hükümdarı Olcaytu Han (1304-1316)'ın yanına sığınabilmisti". (46)

Özbek Han, Kutluk-Timur'un tesir ve telkiniyle İlhanlılarla sürüp gelmekte olan harp haline son verebilmek için bir dostluk heyetini Olcaytu Hudabende nezdinde göndermiş (1314). İhtimal ki, Olcaytu

(44) Nüveyri, Tieshausen I. s.287, Birzali I. s.318-318, Ötemiş Hacı Tarihi 29a, Umdetüttevarih s.32 Akt.M.Kafalı s.74

(45) İbn Battuta I.s.370

(46) M.Kafalı, s.73

Han da orada dostluğu kurmasını arzu etmekte idi.Ancak,kısa bir zaman sonra 1315'de İlhanlılar'a sığındığına işaret ettiğimiz^BBabaç'ın maiyyetindeki kuvvetlerle Harezmi hakimi Kutluk Timur üzerine baskın sefer yapması,bu dostluğa gölge düşürdü.Özbek Han'a karşıkomployu hazırlayanlardan olan Babaç,bu tertibi önleyen Kutluk-Timur'dan böylece intikam almak istemiş;onbeşbin kişilik kuvvetle karşı çıkan Kutluk-Timur'u mağluben çekilmeye mecbur etmişti.Bu sırada Cuci ulusu ile Çağatay Ulsu arasındaki münasebetlerde düzelmiş olmalı ki, Çağatay Hanlarından Esen-Buka (1309-1318) şehzade Yasavur'u büyük bir ordu ile Babaç üzerine sevk etmiş,bir aylık yolu sekiz günde alarak Babaç'ı perişan etmişti.(47)

Elçi göndererek Özbek Han'a vaziyeti bildiren Esen Buka Han Çağataylılar'la iyi geçinmeyen Olcaytu'nun dost olmayıp,Babaç'ı koruduğunu telkin ederek Özbek Han'ı İlhanlılar aleyhine kızdırtmıştır.Bunun üzerine Özbek Han Olcaytu'ya bir elçilik heyeti gönderdi; elçiler Olcaytu'yu tehdit edince Babaç'ı huzuruna getiren Olcaytu elçilerin huzurunda boğdurdu.Bundan sonra elçilerin dönmesine izin verdi.(48)

En Nüveyri ve el-Mufaddal'ın nakillerine göre 4.Nisan.1314 de o zamana kadar görülmedik derecede muhteşem bir Altın-Orda elçilik heyeti Kahireye gelmişti.174 kişiden meydana gelen ve kıymatli hediyeler getiren heyet itibar ve iltifat görmüştür.Buna karşılık, Sultan Melik Nasır'da bir heyet göndermiş ve Özbek Han'dan evlenmek üzere Sayın Han Sülalesinden bir prenses istemişti.Avdet eden bu heyetle birlikte 1317 de Kayseri'ye duhul eden Altın-Orda elçileri

(47) Tarih-i Olcaytu 207a-b Akt.M.Kafalı s.74

(48) a.g.e. s.75

Prenses'in verilmesi hususunda,Özbek Han'ın mutabakatını bildirdiler,ancak,-yerine getirilmesi mümkün olmayan reddede-bir başlık ile evlenme merasiminin dört senede, 1.yıl"söz kesilmesi,"ikinci yıl"dünlük,"üçüncü yıl"hediyeleşme",dördüncü yıl ise "düğün" olmak üzere ikmalini teklif ettiler.Melik Nasır şartları öğrenince bu hususta konuşmamayı tercih etti.Fakat,bir müddet sonra Özbek Han,bu ağır şartlardan vazgeçerek,hanedan'dan Tolun Bige Hatun'u o sırada gelmiş olan Melik Nasır'ın yeni elçisi Emir Seyfettin Otacı'nın dönüşü sırasında refakaten memur , birçok hatununda bulunduğu kalabalık birsefaret heyetiyle Mısır'a gönderdi.Heyet,1320 nisan sonlarında İskenderiye limanında büyük merasimle karşılanmış sonra Kahire'ye götürülmüş,ve mayısta da nikah aktolunmuştu.(49).

Özbek Han dış siyasette Berke Han zamanında tesbit edilen esaslara bağlı kalmış,ve bilhassa İlhanlılara karşı olmak üzere Mısır Memlukleri ile çok yakın münasebetleri devam ettirmiştir.(50)

Özbek Han'ın Altın-Orda tahtına çıktığı günlerde Rus Knezlerinden Tver Prensi Mihail,Altın-Orda tarafından "Büyük Knez" olarak tanındığı için itibardaydı.Moskova Knezi Yuri Daniiloviç 1315 yılında Özbek Han'ın yanına gelerek Han'ın kız kardeşi Köncek Hatuna talip olmuş,Özbek Han'da hemşiresinin Rus Prensiyle izdivacına ve hatta resmi merasimde vaftiz edilerek hıristiyan olup,Agatha adını almasına rıza göstermişti.Yuri üç yıl kadar Özbek Han'ın yanında kalıp,1318 yılında kendisini büyük krez tayin eden bir yarlık ve hanımınıda alarak Kavgaday adlı bir emir ve maiyyetindeki Tatarlarla Moskova yolunu tutmuştu.Tver knezi Mihail,Yuri'nin büyük knezliğini tanıdığını ancak kendi knezliğinde tanınmasını istemişti.Yuri ise

(49) En-Nüveyri,Tiesenhuse I.s.287-298-300-302-306 Akt.M.Kafalı s.75

(50)A.N.Kurat (IV.-XVIII.yy. K.K.T.D.)s.130

Özbek Han'a enişte olmanın gururu ile cevaben Tiver ülkesini Volga ırmağına kadar çişnemişti. Bunun üzerine Mihail, kendisine tabi, "Bo-yarları" toplayarak Yuri'yi perişan etmiş, Könçek (Agatha) Hatun'u esir almıştı. Çok geçmeden Agatha Hatun'un zehirlenerek ölümü ,Knez Mihail'in Saray'da mahkeme edilerek 22 Kasım 1319 da idam edilmesine sebep olmuştu.(51).0 tarihlerde,Ruslar Altın-Orda Hanlığının Kuzey Batısında oturuyorlardı.,ve henüz Rus devletinin temelleride yeni atılmak üzereydi.Ünlü seyyah İbn Batuta "Rusları hristiyan olup,kızıl saçlı,mavi gözlü çirkin yapıllı,ve zalim insanlardır." diye tarif ediyor.(52).

Özbek Han,Olçaytu Han'ın ölümünü müteakip 1318-1319'da ordusu ile Derbent'i geçerek Şirvan'a girmiş,Kür boyunda Emir Çoban'la vukubulan muharebede kat'i bir netice alamayıp, Derbent üzerinden Deşt-i Kıpçak'a dönmüştü. (53)

Bizans'la münasebetlerin bozulması, 1319'da bir Altın-Orda ordusunun Edirne'ye kadar ilerleyerek şehri yağmalamasına; ertesi yıldaha büyük çapta bir akın işra edilerek Trakya'nın yağmalanmasına sebep olmuştu. Tuğluk Togan, Taylak ve Taş-Buka adlı başbuğlar tarafından sevk ve idare edilen 120 000 kişilik bir AltınOrda ordusunun Trakya'ya girmesi, Bizans'ı dehşet içinde bırakmıştı.Bizans kumandanı olan imparator II.Andrinikos'un yeğeni, Edirne şehrini tahkim ederek karşı çıkmak istemişse de, ilk muharebede perişan olarak Dimetoka'ya

(51) Hammer s.290-291; Howorth II/1 s.151-153; A.N.Kurat s.90 B.Spu-ler s.88-89 Akt. M.Kafalı

(52) İbn. Battuta I. s.385

(53) Benaketi s.476; Tarih-i Şeyh Uveys s. 52, 150 Hafız Abru s.84-86. Akt. M.Kafalı s. 76

güç sığınabilmişti. Bundan sonra bütün Trakya kırk gün yağmalanmış; durumun daha kötüye gittiğini gören İmparator yeniden ordu toplayarak, Tunca boyunda Altın-Orda kuvvetleriyle karşılaşmış; neticede Tatar başbuğları ile müzakerelere girişmişti. Altın-Orda ordusunun hareketi durdurarak memleketine dönmesinde, tarafların uzlaştığı anlaşılmaktadır. (54). Bizans ile münasebetlerin iyi olduğu zamanda Özbek Han Bizans İmparatoru II. Andrinikos'un kızını ile evlenerek akrabalık tesis etmişlerdir. Özbek Han'ın üçüncü hatunu Beylon Hatun Bizans imparatorunun kızını idi. (55). Bu hatun Özbek Han ile evlendikten sonra müslüman olmuştu. Seyyah İbn Battuta Özbek Han'ın ziyaret ettiği sırada bu hatunla da görüşmüştü. Hatta o sıralarda hamile olan Beylah Hatun çocuğunu İstanbul'da doğurmak istediğinden Özbek Han dan izin istemiş ve kendisine gereken izin de verilmişti. Bunun fırsat bilen Battuta'da bunun refakatinde İstanbul'u görme fırsatı elde etmişti. Bu hatun beşbin askerle Emir Baydarâ refakatinde Bizans hududuna kadar yolcu edilir. (56). Fakat Beylon Hatun Bizans'a varınca tekrar hıristiyanlığa döner. Deşt-i Kıpçak'a da geri dönmez. (57).

1323 yılı içinde büyük bir tatar ordusu, büyük prens ünvanlı Gedimin (1316-1341) 'in idare ettiği Litvanya'yı istila etmiştir. 1327'de ise, Tver şehrinde Özbek Han'ın yegenlerinden ve Şibah Han neslinden Çolkan maiyyetiyle birlikte katledilmiştir. Bunun üzerine Özbek Han Yuri Daniloviç'den sonra Moskova Knezi olan kardeşi İvan Daniileoviç 'i çağırarak onu büyük Knez ilan ederek Suzdan Knezi Aleksandr Vasiloviç'i ve 50.000 kişilik bir kuvveti maiyetine memur ederek asilerin üzerine gönderdi. Tver prensi Aleksandr önce, Novgord'a

(54) Howorth II-I 158-159 Akt.M.Kafalı s.77

(55) İbn Battuta I.s.375

(56) a.g.e. s.383-384-385

(57) a.g.e. s.400

sonra orada tutunamayacağını anlayarak, Litvanya büyük prensi Gedimin in yanına kaçmıştı. (58).

Büyük Knez İvan Daniiloviç (1328-1341-) Altın-orda ile gayet iyi geçinmiş, vergileri muntazaman göndermiş ve asayişi temin etmişti. (59).

Özbek Han'ın tahta çıktığı sırada Müslüman olup olmadığı hakkında sarıh bilgi mevcut değildir. Ancak iktidara gelmesinde anıl olan Harezmi hakimi Kutluk Timur'un İslam memleketleriyle iyi geçinmek ve İslami politika takip etmek hususunda ona teliknelerde bulunduğunu bilmekteyiz. Ancak, 1315 de kız kardeşi Köncek Hatun'u Rus Knezine vererek Hristiyan olmasına razı olduğuna göre, bu tahii henüz İslamiyeti kabul etmiş değildir. Bu bakımdan Uluğ Bey'in aşağıdaki ifadesi kıymetli kazanmaktadır. "Özbek Han saltanatının sekizinci yılı (1320) tarihinde Müslüman oldu. Ve bütün Dest-i Kıpçak'ı İslam'a soktu. Geriye kalan saltanatını yirmi yılında müslüman idi. "Muhammed" adını almıştı." (60).

Harezmi bölgesi Cuci ulusunda İslamiyetin yayılmasında başlıca rolü oynamıştır. Özbek Han'ı Müslüman yapan zat, Seyyit Ata ve onun emirlerini İslamiyete sokan da Fahrettin Harezmi adlı bir tüccardır. (61). Ötemiş Hacı ve Abdulgaffar'ın nakillerine göre de Özbek Han, kendini İslamlağa davet için Harezmi ve Buhara taraflarından gelen dört veliyi (Macdüddin Şirvani, ^B Baba Töklez, "Şeyh Necibüddin" Şeyh Ahmet, ve Şeyh Hasan Gürgani) yanında bulunan şaman Bakşıtar ile karşılıklı münazaraya sokmuş ve neticede bu dört alim galip geldiğinden Han'da hak yol olan İslamiyeti kabul ettiğini bildirmişti (62)

(58) M. Kafalı s.77

(59) Hammer s.294-295; Howorth II/Is.160-161; A.N.Kurat Rusya Tarihi s.90-91 Akt. M.Kafalı

(60) Uluğ Beğ 122b-123b Akt. M.Kafalı s. 81

(61) Z.V.Togan(Harizmi md. İ.A. c.V/1) s. 250

(62) Ötemiş Hacı Tarihi , 32a-34a; Umdet'ü't-tevarih s.36 Akt.M. Kafalı s.82

İbn Battuta Deşt-i Kıpçak'a çıktuktan sonra Özbek Han'ın huzuruna da varmıştı. Ö Özbek Han'ın inancı konusunda şunları söylüyordu: " -Gelişimin ertesi günü sultanın huzuruna vardım. Sultan;şeyhler,kadılar, fakihler,seyyidler ve dervişlerin cümlesiyle bir ziyafet tertip eylemiş olduğundan huzurunda iftar ettik." (63)Deşt-i Kıpçak'ta islâmi inanışların tam manasıyla yerleşmemesine rağmen Muhammed Özbek Han'ın samimibir müslüman olduğunu ilim adamlarına ve şeyhlere saygı göstererek ayaklarına kadar gittiğini hatta şeyhlerin kendisine sert davranmasına rağmen onlara saygıda kusur etmediğini görüyoruz. (64)

Özbek Han 1335'de Ebu Said Bahadır Han'ın vefat haberini duyunca İlhanlı ülkesine sefer açmış ve kısa rağmen ordusuyla Derbent'i geçerek Kür ırmağı boyuna erişmişti. İlhanlı ordusu ise yeni hükümdar Arpa Han kumandasında ırmağın karşı yakasında yer almıştı. Bu sırada, çok değer verdiği Harezmi hakimi Kutluk-Timur'un vefat haberini alan Özbek Han çok üzülmüş ve ordusuna dönüş emri vermişti.(65) Harezmi emiri Kutluk-Timur Sultan Muhammed Özbek Han'ın teyze oğlu ve en büyük emirlerindendi. (66)Bu zat Harezmi valisi sıfatıyla Altın-Orda ile İlhanlılar arasında cereyan eden hadiselerde büyük rol oynamıştı. (67)

Özbek Han tahta çıktığı zaman, Cuci Ulusu'nun doğu bölümü olan Gök-Orda'da Sası-Buka hüküm sürmekte idi. Kısa bir müddet sonra

(63) İbn Battuta I. s. 372

(64) a.g.e. s.402

(65) Hamdullah Mustafî-i Kazvini, Tiesenhausen II. s.93, Tarih-i Şeyh Uveys s. 59-158. Akt. M.Kafalı s. 81

(66) İbn. Battuta I. s. 407

(67) Z.V.Togan (Harezmi Md. İ.A.) s. 250

ölmüş olmalı ki oğlu İrzen Han'ın yarlığı ile babasının yerine tayin edilmiş; Otrar, Sabran, Sığnak, Cend ve Barçkent gibi Sırderya şehirlerinde camiler, mescidler yaptırarak hayır işleriyle meşgul olmuştu. (68) İrzen Han'ın ölümünden sonra Gök-Orda tahtına çıkan oğlu Mübarek Hoca, istiklâl alâmeti olmak üzere Gök-Orda'nın merkezi Sığnak şehrinde kendi adına gümüş paralar darbettirmişti. (69) Natanzi, Mübarek Hoca'nın Deşt-i Kıpçak'ta sebep olduğu büyük fitne ve "bulkak" (karışıklık)ın çok acı hatıralar bırakmış olduğuna işaretle "halen bu bulkak bir asır geçmesine rağmen unutulmamıştır" diyor. Hanlığı altı ay sürmüş olan Mübarek Hoca'nın istiklâl hareketini Özbek Han şiddetle bastırmış; Mübarek Hoca ikibuçuk sene tâkipten kurtulabilmek için daima kaçmış, nihayet Altay dağlarında vefat etmişti. (70)

Özbek Han isyanı bastırdıktan sonra Gök-Orda hanedanına son vermiş; suçlu olan Sol-Kol oğlanlarının hepsini emirlerinden Kıyat Astay'a "Koşun" olarak vermiş ve haklarını alarak onları "kara kişi" mesabesine indirmişti. (71)

Özbek Han "bulkak" hadisesinden sonra, o güne kadar Cuci Ulusunda mevcut olan iki bölümlü idare sistemini de yıkararak oğlu ve veliahdı Tin Beğ'i Sığnak şehrine Gök-Orda ülkesini idare etmek üzere göndermişti. Dolayısıyla Cuci Ulusu merkezi sisteme bağlanmakla, Gök-Orda hanedanı da sona ermekteydi. (72)

İbn. Battuta Deşt-i Kıpçak'ı anlatırken: "Sahra altı aylık

(68) Tarih-i Mu'ini s.88 Akt. M. Kafalı s.78

(69) Markof s. 528 P. Savelef, Raovot III/2 s. 355 Akt. M. Kafalı s.78

(70) Tarih-i Mu'ini s.89 Akt. M. Kafalı s. 78

(71) Ötemiş Hacı Tarihi, 31b, Umdet'ü't-tevarih s.35 Akt. M.Kafalı s.

(72) a.g.e s. 78-79

bir mesafedir, üç aylığı Sultan Muhammed Özbek'in ve üç aylığı da diğer sultanların tahtı hâkmündedir. (73) Seyyah Özbek Han'ın huzurunda iken sürekli veliahdı Tin Beğ'in babasının yanında olduğunu bildiriyor. (74) Yani İbn Battuta'nın çağında henüz Gök-Orda ortadan kaldırılmamıştı. Herhalde bu olay Özbek Han'ın vefatından birkaç sene öncesinde meydana gelmişti.

Özbek Han devri Altın-Orda devletinin en parlak zamanı idi. Devletin hakimiyeti altında çok çeşitli insanlar yaşıyordu. İbn Battuta: "Burada (başkent Saray'da) değişik topluluklar yaşar. Biri Moğol ki yerli ahali olup hakim millettir. Bir kısmı müslümandır. Diğerleri As'lar ki müslümandırlar. Diğerleri: Kıpçak, Çerkes, Rus ve Runlar'dır. Bunların çoğu da hristiyandır." (75) Bu sayılanlar sadece Saray şehrindeki durum olduğuna göre geniş topraklar üzerinde daha başka topluluklarında buldukları muhakkaktır. İbn Battuta hakim unsurun Cegiz soyundan olan moğollar olduğunu söylerken bazı yerlerde de bunlardan Türkler diye bahsediyor. (76) Bundan da anlaşılıyor ki; buralara yerleşen Moğollar artık Türkleşiyordu.

Sultan Muhammed Özbek Han 1340 yılında vefat etmişti. (77)

"Özbek Han'ın Başhatunu Taytuğlu Hatun'dan doğma iki oğlu vardı. Büyüğünün adı Tin Beğ, küçüğü Can Beğ'dir. Tin Beğ yarıldılış itibariyle güzel olup babası onu tahtın varisi ve veliahtı tayin etmiş ona pek fazla ilgi göstermiş olduğu halde Cenab-ı Hakkın iradesine denk düşmediğinden sultanın ölümünden sonra kısa bir müddet hükümdar

(73) İbn Battuta I. S.342

(74) a.g.e. s. 370-374

(75) a.g.e. s. 401

(76) a.g.e. s.362, 372

(77) M.Kafalı s. 82

oldu ise de uygunsuz davranışları sonunda katledilip kardeşi Can Beğ (1340-1357) geçmiştir. Bu zat ondan hayırlı olmuştur" (78) CanBeğ (veya; Canıbek) Han devri Altın-Orda'nın en parlak ve yüksek devrini teşkil etmektedir. Ancak Memlûkler'le münasebetler eskisi gibi değildir. Çünkü, Osmanlılar'ın Rumeli'ye geçişleri üzerine Çanakkale boğazı üzerinden Kıpçak-Mısır münasebetleri yapılamaz olmuştur. (79)

Natanzi'ye göre, CanıBeğ Han birçok iyi vasıfları kendinde toplayabilmiş bir hükümdardı. Camiler, medreseler, hamamlar yaptırmış ve birçok hayır işleri ile meşgul olmuş; islâmi kültür ve an'aneyi Cuci Ulusunda yaymak için çok gayret göstermişti. (80) CanıBeğ'de ataları gibi, Azerbaycan üzerindeki Cuci Ulusu'nun haklarını elde edebilmek için gayret göstermiştir. Azerbaycan'da İlhanlılar'ın sükutundan sonra hüküm sürmeye başlayan Çobaniler'den Emir Çoban'ın torunu ve Timurtaş'ın oğlu olan Melik-Eşref'in (1344-1346) idaresizliği sebep olmaktaydı. (81) CanıBeğ Han ordusunun başında harekete geçerek Derbent üzerinden Kür boyuna erişmiş, oradan da Tebriz üzerine yürümüştü. Ücân sahrasında Melik eşref'in kuvvetlerini perişan ettikten sonra Tebriz'e girmiş ve orada kısa bir müddet ikâmet edip, oğlu Berdi-Bek'i Melik Eşref'in kızı Sultan Baht Hatun'la nikâhlayıp onu 50.000 askerle Tebriz valisi olarak bıraktıktan sonra avdet etmişti (82) Böylece Cuci ve İlhanlı Ulusları arasında bir asırdan beri devam

(78) İbn. Battuta I. s.377-378

(79) A.N. Kurat 1972 s. 132

(80) Tarih-i Muini s. 83 Akt. M.Kafalı s.83

(81) a.g.e. s. 83

(82) Tarih-i Güzide Ze'îli II. s.224; Tarih-i Şeyh Uveys s.77-78; Hafız Abru s.185-188; Tarih-i Muini s. 83-84; Tarih-i Cehan Ara s.204-205 Akt. M.Kafalı s. 84.

eden mücadelede muvazene Cuci lusu lehine tecelli etmiş ve kısa bir müddet için de olsa Azerbaycan Altın-Orda'nın hakimiyetine girmişti.

(83)

Canı Bek Azerbaycan seferinden dönerken rahatsızlanmış; hastalığı Saray'a eriştiği zaman ziyadeleşince, emirlerinden Kanglı Tulubay, Tebriz'de bulunan Berdi-Bek'e mektup göndererek babasının ölmekte olduğunu ve bir an evvel gelerek tahta çıkmasını bildirmişti. Tahta çıkma hususunda hırslı olan Berdi-Bek, babasından mücadele almaksızın yola çıkmış, babasının bulunduğu yere eriştiği zaman, Canı-Bek'in adamlarından birisi Berdi Bek'in geldiğini Han'a haber vermiştir. Fakat bu arada Berdi-Bek ile anlaşan Emir Tulubay'ın adamları Canı-Bek Han'ın otağına girerek onu şehit ettiler(84)

Rus kroniklerinden Nikonovskaya Letopis'e göre, 1357'de zühür eden karışıklığın müsebbibi Tümen beği Tulubay idi. Canı Bek'in oğlu Berdi-Bek'i "Şen tahta çıkabilmek için babanı bertaraf etmelisin" diyerek kandırmağa muvaffak olmuştu. Ayrıca birçok vaatlerle bazı emirleri de kendi taraflarına çekmişler; herşey hazırlandıktan sonra da CanıBek'i boğdurmışlardı. Altın-Orda tahtına çıkan Berdi-bek 12 kardeşini öldürmüştü. (85)

Canı Bek Han'ın 23.Temmuz.1357'de boğdurulması üzerine Berdi-Bek, Tulubay tarafından tahta oturtulmuş ve karargâhta hazır bulunan bğler derhal getirtilerek sadakat yemini yaptırılmağa başlanmış, biatte geçiken ve imtinâ edenler hemen oracıkta katledilmişlerdir.

(83) M.Kafalı s.84

(84) Tarih-i Muini s.84; Cehan Ara s.205 Akt. M.Kafalı s. 84-85

(85) Polyone Sobronye Russkih Letopisey X St. Petersburg 1862, Nikonovskaya Letopis s.229, Yakuboviskiy s. 164 Akt. M.Kafalı s. 85

Devlet dizginlerini ele geçirerek Ulus emiri yani başkumandan olan Kanglı Tulubay'ın fesadı devam etmiş ve onun telkiniyle Berdi-Bek, kardeşlerini katlettirmeğe başlamış; hatta henüz sekiz yaşında olan bir kardeşini dahi boğdurmuştu. (86)

Berdi-Bek Han, Kanglı Tulubay'ın tavsiyesi ile bütün kardeşlerini yok edip yalnız kendi oğlunu hayatta bırakmış; o da vefat ederince kederinden kendisini içkiye vermiş ve bu düşkünlüğü yüzünden üç yıllık saltanattan sonra vefat etmiştir. Kendi mensubu bulunduğu sülâleyi yok etmesi dolayısıyla, Cuci Ulusunda Berdi-Bek Han'a ; " Kökün kargam köten Han" denmiştir. (87)

Berdi-Bek Han'ın ölümünden sonra Altın-Orda Hanlığında Sayın Han soyu tarihe karışmıştır. Böylece başlayan karışıklık devri uzun sürmüş, ancak Toktamış Han'ın gayretiyle yüzyılın sonlarından itibaren tekrar bir yükselme devri başlamıştır. Fakat Toktamış Han'ın Timur'la yaptığı mücadeleyi kaybetmesi; şehirlerin tahribine ve AltınOrda Hanlığı'nın parçalanması ve göküşüne de neden olmuştur.

(86) Tarih-i Muini s. 85-86 Akt? M.Kafalı s. 85-86

(87) Ötemiş Hacı Tarihi 35b-36a; Umdet'ü't-tevarâh s.40 Akt.M.Kafalı s.86.

B- ÇAĞATAY HANEDANI DÖNEMİNDE MAVERAÜNNEHR VE TÜRKİSTAN :

Cengiz Han'ın ikinci oğlu Çağatay, babasından kalan miras-
tan Isık-Göl bölgesi, Bakas Gölü'nün güney-doğusunda İli ırmağı hav-
zası, Çu ve Talas bozkırlarını veya hiç olmazsa doğu kısmını almış-
tı. Cüveyni'ye göre kışlık karargâhı İli vadisinde Marâvsik-İla'da,
yazlık karargâhı ise Almalık (Şimdiki Kulca yakınlarında) yakınında
Kıyaş'ta bulunuyordu. Bir taraftan Kaşgar ülkesi, diğer taraftan Ma-
veraünnehr ona bağlıydı. (1) Fakat Semerkant ve Buhara'ya kadarki
arazi Çağatay'a tabi olmasına rağmen, Hocent'te yerleşmiş olan ve
Çağatay değil Ügedey tarafından tayin edilmiş bulunan Mahmut Yalavaç
tarafından idare ediliyordu. (2) Çağatay Hanlığı bir Türk ülkesinin
üzerine konmuş bir Moğol hakimiyetidir. Buna Türkistan Moğol kral-
lığı denebilir. (3) Bu Moğollar bir müslüman Türk ülkesine yerleştik-
lerinden ve buradaki üstün medeniyetin tesirinde de kaldıklarından
XIV.yy.'dan sonra tamamen islâmiyeti kabul edip Türkleşeceklerdir.
Hatta doğu Türk lehçesi, Çağatay lehçesi olarak adlandırılmıştır.

Hanlığın kurucusu olan ve 1227'den 1242'ye kadar başında
bulunan Çağatay eski Moğol'un gerçek bir temsilcisi idi. Babası Cen-
giz Han kendisinden "yasa"nın uygulanmasını istemişti. Bu yüzden
bütün hayatını bu kanunların uygulanmasını dikkatle tâkip etmekle
geçirmiştir. (4)

Çağatay, esas itibariyle, islâmiyete teveccühkâr değildi.
Büyük bir titizlikle tatbik ettiği Moğol yasası islâmiyetin esasları

(1) R.Grousset, 1980 s.313

(2) W.Barthold (Orta asya Türk Tarihi Hakkında Dersler. Ank.1975)
s. 247-248

(3) R.Grousset s. 314

(4) a.g.e. s.315

ile uyusmuyordu. Moğollar'da hayvanları islâmın emrettiği şekilde boğazlamak yasaktı. Müslümanlar gusül abdesti için, yasağa rağmen ekseriye akar suya giriyorlardı. Çağatay'ın bu gibi hareketlere cesaret edenleri öldürmesi adının müslümanlar arasında nefretle anılmasına sebep oldu.(5) Buna karşılık vezirlerinden bir tanesi Kutb eddin Habeş-Amid(Ölm.1260) müslümandı. Diğer taraftan Cengiz Han Maveraünnehr şehirlerinde başka müslümanı, Mahmut Yalavaç'ı görevlendirmiş, o da Fergana'da Hocent'e yerleşmişti.(6)

Çağatay ölmeden önce (1242) tahtını torunu Kara Hülagü'ye bırakmıştı. Kara Hülagü 1242'den 1246'ya kadar saltanat sürmüş,1246'da yeni kağan Göyük onun yerine Çağatay'ın küçük oğlu Yisu-Mengü'yü geçirmişti.(7) Yisu-Mengü ,kağanlığın başına geçme mücadelesinde bütün Cegizoğulları parçalanınca Mengü'nün adaylığına karşı Ögedey hanedanını tutmuştu. Tahtı ele geçiren Mengü, Yisu-Mengü'nün azledilmesini sağlamış ve yerine Çağatay Ulusu'nun Han'ı olarak Kara-Hülagü'yü tayin etmişti(1252) ve Yisu Mengü'nün de öldürülmesini istemişti. (8) Bu arada Kara Hülagu ülkesinin idaresini almaya giderken yolda ölmüştü.(1252) Ancak dul hatunu Organa, Kağan'ın buyruğunu yerine getirmiş ve Yisu-Mengü'yü öldürtmüştür.(9) Organa on sene müddetle, İli vadisinde henüz küçük olan oğlu Mübarek Şah namına naiplik etti.
(10)

(5) W.Barthold İ.A. Çağatay Md. s. 267

(6) R. Grousset s.315 Barthold M.Yalavaç'ın Ögedey tarafından tayin edildiğini söylemektedir.(Ortas. Türk Tar.Hak.Dersler. s.247-248)

(7)W. Barthold (Moğol İstilasına Kadar Türkistan. Ank.1990) s.512-514;
R.Grousset s.315

(8) R.Grousset s. 316

(9) D'Ohsson II s.271 Akt. R.Grousset s.316

(10) W.Barthod İ.A. Çağatay Md. s. 267

Mengü Kağan'ın 1259'da ölümünden sonra vaziyet değişti. Ölen hanın kardeşleri Kubilay ile Arıg-Buka taht için aralarında kavga ederlerken, Çağatay'ın torunu Algu Ota Asya'yı Arıg Buka namına ele geçirmek için ona yardım etmek vazifesini almıştı. Algu az zamanda Orta Asya ülkelerini ve hatta Harezm ve bugünkü Afganistan gibi daha önce Çağatay hanedanı ile ismen dahi mensubiyeti olmayan yerleri ele geçirdi. fakat, tabiatıyla bütün bu gayretleri Arıg-Buka için değil, kendi hesabına idi. Her yerde müstakil bir hükümdar gibi davranmış ve hukukunun tanınmasını isteyen ve birkaç muvaffakiyetten sonra memleketi terk etmek zorunda kalan Arıg-Buka'nın bu akıbetinden sonra maksadını büsbütün açığa vurmuştur. Mamafih Mesud Beğ mür eyaletleri idare etmekte devam ediyordu. Fakat, artık kağan namına değil Algu namına vazife görüyordu. Algu Orta Asya'da müstakil bir Moğol devletinin kurucusu sayılabilir. (11)

Algu'nun ölümü üzerine (1265-1266) dul eşi Organa (Algu hakimiyetini kurmaya çalışırken Organa ile evlenmişti) tahta Kara-Hülagü ile evliliğinden doğan Mübarek Şah'ı geçirmişti. Bu hükümdar Türkistan'ın etkisi ile müslüman olan ilk Çağataylıdır. Fakat bir başka Çağatay'lı olan Mötügen'in torunu Borak Kubilay Kağan'dan aldığı bir yarlık ile yeğeni Mübarek'in yanında hükümdar seçilmişti. (12) Fakat Borak önce taraftarlarının sayısını artırdı sonra ise tek başına iktidarı ele geçirdi. Aynı sene tahta çıkarak Algu ve Organa'nın bütün hazinelerini ele geçirdi. (13)

O yıllarda Orta Asya'da bağımsız Moğol devletinin kurucusu olan Ögedey'in genç torunu Kaydu tanınmağa başladı. Arıg-Buka'nın

(11) W.Barthold, Çağatay Md. İ.A. s.268

(12) R.Grousset s. 318-319

(13) W.Barthold, 1990. s. 542

Kubilay'ın tabiiyetine girmesine rağmen ,Kaydu onu takip etmeyerek Ögedey neslinden gelen birisi sıfatıyla haklarını müdafaa etmeye karar verdi. (14)

Borak Kayduya karşı pek o kadar talihli olamamıştı. Kaydu Kubilay'la rekabete girerek kağanlığı talep ediyordu. Önce Borak'ın kendisine itaat etmesini istemiş ve ona hücum etmişti. İlk savaşta Borak Kaydu'yu bir tuzığa çekerek çok miktarda esir ve ganimet ele geçirmişti. Fakat Kaydu Altın-Orda hükümdarı Mengü-Timur'un desteğini sağlamıştı. Mağlûp düşen Borak Maverâünnehr'e çekilmiş ve ordusunu yeniden teçhizatlandırmıştır. Kaydu kendisine barış teklif ettiği zaman savunmaya hazırlanıyordu.(15) Barış teklifinin kabul edilmesiy-le beraber ertesi yıl kurultayın toplanması da kararlaştırıldı. 1269 yılı baharında kurultay toplandı.Hanedan mensuplarına yedi gün ziyafet verildi.Sekizinci gün barışçı bir konuşma yapan Kaydu'nun başkanlığında müzakerelere geçildi.Çağatay'ın kanuhî bir varisi olması sıfatıyla Borak ordusunun ihtiyaçlarını karşılamak için kendisine yurt verilmesini istedi. Ona Maverâünnehr'in üçte ikisi verilecekti. Maverâünnehr'in diğer kısmını Kaydu ve Mengü Timur'un birlikte idare etmeleri kararlaştırıldı.(16)Kurultay mensupları, dağ ve bozkırlarda yaşamaya , şehirlere yaklaşmamağa, sürülerini ekili araziye salmamağa, halkın kanuhî vergilerinin dışında vergi almamağa karar verdiler.Eskiden olduğu gibi mahalli halkın idaresi Mesud Beğ'e verilmişti.(17) 1269 Kurultayınının siyasi teşkilatlanmasında liderlik

(14) a.g.e. s.540

(15) R.Grousset s.319

(16) Reşidüddin Ali-zade neşr. s.111 Akt. W. Barthold 1990- s.544

(17) a.g.e. s. 545

Kaydu'ya verilmişti. O aynı zamanda Orta Asya'yı içine alan bir imparatorluğun kurucusu olmuştur. Kaydu başbuğluk kabiliyetini ve bir siyasetçide gereken soğukkanlılığı şahsında birleştirmişti. Bir alkolün oğlu ve torunu olan Kaydu, Cengizogulları içinde şarap ve kırmızı içmeyen tek kişidir. (18)

Borak'ı Doğu-Türkistandan uzaklaştırmak için, metbuu olan Kaydu onu Hülagü'nün oğlu Abaka Han'ın hakimiyetindeki İran Hanlığı (İlhanlılar) üzerine göndermişti. 1270'de Abaka Han Herat yakınlarında Borak'ı tuzaga çekerek mağlup etmişti. Borak ordusundan arta kalanlarla Maverainnehr'e geri dönmüştür. Kışı Buhara'da geçirerek Sultan Gıyaseddin adını alarak müslüman olmuştur. 1271'de Kaydu'nun yanına gelmesine yakın ölmüştür. (19)

Borak'ın ölümünden sonra dört oğlu Algu'nun iki oğlu ile birleşerek Maverainnehr'i Kaydu'nun ordularından kurtarmaya çalışmışlar, ancak her seferinde alt olmuşlardır. Onlar dahi Mesud Yalavaç'ın akıllı yönetimi sayesinde yeniden canlanmaya başlayan Maverainnehr şehirlerini fırsattan istifade ederek yağmalamışlardır. Üstelâk kağan Maverainnehr Hanlığı, içlerinden birine değil Nipkay Oğul adında bir başka Cengizogluna verilmişti. (1271) Nipkay Oğul boyunduruğunu silkmeye çalışınca Kaydu onu öldürtmüştü ve aynı ailenin bir başka prensi ve Bûri'nin torunu Tuka-Timur'u Han ilân etmişti. (1272) Az sonra ölen Tuka-Timur'dan sonra Kaydu tahtı Borak'ın oğlu Duva'ya vermişti. (1274) (20) Bu arada 1270 saldırısına unutmamış olan Abaka Han 1272 yılı sonunda Harezmi ve Maverainnehr'e yolladığı ordu Urgenç ve Hiye'yi yağmalamış 29. Ocak. 1273'te Buhara'ya girmişti. Yedi gün boyunca

(18) a.g.e. s.540

(19) R.Grousset s. 320

(20) a.g.e. s.320-321

herşey yağmalanmış yakılıp yıkılmış 50.000 civarında esir alınarak İran'a dönmüştü.(21)

İstilacıların gitmesinden sonra Mesut Yalavaç Maveratünnehr'deki yıkıntıları bir defa daha düzeltmeye çalıştı. Bu ise 1289'da ölümüne kadar devam etti ve eseri arka arkaya Buhara ve Semerkat'ı yöneten üç oğlu tarafından sürdürülmüştür.(22)

Seleflerinin durumunu öğrenmiş olacakki Duva, Kaydu'nun munis bir tabii olarak davranmıştır. 1301'da Duva, Kubilay'ın halefi Temür Kağan'a karşı, Karakurum'un batısında Kangay dağları tarafında, Kaydu'nun imparatorluk ordularına karşı yürüttüğü mücadelede Kaydu'nun yardımcısı olarak görev almıştır. Nihayet Duva 1301'de Karakurum'u Kubilay taraftarlarının elinden almak için düzenlenen seferde Kaydu'yu takip etmiş ve imparatorluk kuvvetlerinin onu Karakurum ile Temir arasında aynı yılın ağustos ayında uğrattıkları yenilgide bulunmuştur. (23)

Kaydu savaş sonunda geri çekilirken ölmüştür. Kaydu'nun oldukça dikkate değer bir hükümdar, kuvvetli bir şahsiyet ve muzaffer olmamış bir Göyük olduğu anlaşılıyor. Bizzat katıldığı kırkbir muharebe onu gerçek bir komutan olarak göstermektedir. (24)

Duva, Kaydu'nun arkasında bıraktığı oğlu Çeper(veya Çapar)'e Temür Kağan'ın metbuluğunu tanımaları için teklifte bulunmuştu. Nihayet 1303 Ağustosunda ikisi birden Pekin'e tâbi olduklarını açıklayarak kırk yıldır yukarı Asya'yı yakıp yıkan iç savaşa son vermişler ve sonunda Moğol birliğini yeniden kurmuşlardı. (25) Fakat İmpara-

(21) R.Grousset s.321-322; B.Spuler s.81-82;

(22) R.Grousset s.322

(23) D'Ohsson II. 514-516 Akt. R.Grousset s. 322

(24) a.g.e. s.323

(25) a.g.e. s. 323

torluğun desteğinden emin olan Duva, Çeper ile bağlarını koparmıştı. İki hükümdarın orduları Hocent ile Semerkant arasında karşılaştılar. Çeper'in ordusu önce mağlûp olmuş, fakat ikinci bir muharebede Çeper'in kardeşi Şah-Oğul zaferi elde etmişti. Ozaman Duva Çeper'e eski dostluklarına yeniden kurmayı teklif etmiş ve Duva ile Şah-Oğul'un bu gaye ile Taşkent'te bir görüşme yapmaları kararlaştırılmıştı. Ancak Şah-Oğul, göçebe usulünce ordularının bir kısmını serbest bırakmak hatasını işlemişti. Duva bütün kuvveleriyle Taşkent'e gelmiş Şah-Oğul'u gafil avlayarak onu kaçmağa zorlamış ve sonra Çeper'e ait olan Benakent ve Talas şehirlerini ele geçirmişti. Bundan başka Karakorum'dan inen Temür Kağan'ın orduları Güney-Altaylar'ı aşmış ve yan taraftan onu gafil avlamıştı. Bahtsız Çeper Duva'ya sığınmaktan başka çıkar yol görememişti. Bu hükümdar ona şanına lâyık bir şekilde muamele etmiş, fakat bütün topraklarına sahip çıkmıştı. Böylece bir müddet Kaydu hanedanı tarafından Maverânnehr'e sıkışıp kalan Çağataylılar, Kaydu ailesinin elinden İli ve Kaşgarya'ya geri alarak atalarından kalan toprağın bütünlüğünü sağlamış oluyorlardı. (1306'ya doğru) (26)

Duva'nın talihi kısa sürmüştü. 1306'nın sonlarına doğru ölmüştü. Büyük oğlu Kunçur tahtta ancak birbuçuk yıl oturabilmişti. Ölümü üzerine Buri'nin torunu Talıku iktidarı ele geçirmiştir. Fakat bu da 1308 veya 1309'da bir süikastla öldürülmüştür. Süikastçılar Duva'nın küçük oğlu Kebek'i Han ilân etmişlerdir. Bu karışıklıklardan faydalanmak isteyen Çeper ise Çin'e kaçmıştı. Bu zaferden sonra Çağataylı prensler büyük bir kurultay tertiplemişler ve o sırada Pekin'de bulunan Duva oğullarından Esen-Buka'ya Hanilân etmeye karar vermişler-

dir. Vassaf'ın söylediğine göre, Esen-Buka, kendi rızası ile tahtı bırakan kardeşi Kebek'ten hükümdarlığı devralmaya gelmiştir. Esen-Buka 1320'de ölümüne kadar tahtta kalmış sonra tahta yine Kebek geçmiştir.(27)

Başlarındaki kişilerin değişmesine rağmen, Duva tarafından ihya edilen Çağataylılar hakimiyetlerini tam olarak kullanarak sınırlarının dışında da nüfûz sahâbi olmaya başlamışlardı. Kubilay hanedanının hakim olduğu Çin, Güci hanedanının hakim olduğu Aral-Hazar bozkırları ve Hülagü hanedanının sağlam bir şekilde oturduğu İran tarafları kendilerine kesinlikle yasaklandığından genişlemek için Afganistan ve Hindistan taraflarına bakmak zorunda kalmışlardır. İlhanlılar Afgan meselesine çok az ilgi gösteriyorlardı. Çağataylılar bundan yararlanarak Badahşan, Kâbil ve Gazne'ye yerleşmişlerdi. Sonra da Doğu-Afganistan'a doğru yayılmışlar ve oradan Kuzeybatı-Hindistan'a akınlar yapmışlardır.(28)

Bu arada İlhanlılar Kutluk Hoca'nın yerine oğlu Davut-Hoca'nın geçtiği Doğu-Afganistan'daki Çağatay Beğliği'nin teşekkülünü bir tecavüz olarak niteliyorlardı. 1313'te İlhanlı hükümdarı Olcaytu'nun göndendiği bir ordu Davut Hoca'yı oradan çıkarmış ve Maverâünnehr'e çekilmeye zorlamıştı. Bunun üzerine Esen-Buka İran Hanına karşı kardeşi Kebek ve Davut Hoca'nın kumandasında bir ordu göndermiş; bunlar Amuderya'yı geçerek Murgâb ırmağı üzerinde düşman ordusunu yenmişler ve Herat kapılarına kadar Horasan'ı yağmalamışlardır.(1315). Ancak Çağatay Hanlığı Çin Moğolları'nın taarruzu sebebiyle fetihlerini yarım bırakmışlardı. Fakat Çin Moğolları'na yenilmişler ve Talas üze-

(27) D'Ohsson II.s. 520-521 ve IV. 558-559 Akt. R.Grousset s.324

(28) R.Grousset s.324-325

rindeki yazlık başkentleri yerle bir edilmişti . Sanki bütün bu karışıklıklar yetmezmiş gibi Yasavur adında bir Çağatay beyi Esen-Buka ve Kebek'le bozduğundan içlerinde çok sayıda Buharalı ve Semerkant'lı olan taraftarlarıyla Amuderya'yı aşmış ve İran Hanına sığınmışlardı. O da onları zaten Çağataylılar'a ait olan Doğu-Afganistan'a yerleştirmişti.(1316) Çok geçmeden Yasavur bu defa İran Hanı'na karşı başkaldırmıştı.(1318) Esen-Buka'nın yerine Çağatay tahtına geçen Kebek, Yasavur'un şahsi düşmanı olduğundan onu ezmek için İran Hanı'na yardım teklif etmişti. İki ordu arasında kalan Yasavur'u askerleri de terk etmiş ve kaçarken öldürülmüştür. (1320). (29)

Mamur Maverainnehr diyarı ancak yine Duva'nın oğlu olan ve tarihçilere göre sekiz sene hükümdarlık eden Kebek(1318-1326) zamanında yeniden dikkati çekebildi. Bazı şehirleri inşa veya ihya ettiği söylenir. Kendisi için Nahşeb veya Neseş şehri civarında bir saray yaptırmıştır. Şehrin bugünkü ismi Karşı'dır. (Karşı=Saray) Muahheren "Kebekî" adı ile tanınan gümüş sikkeleri tedavile koyan da bu hükümdardır. Bunlara Çağatay devleti'nin ilk parası nazarı ile bakılabilir. (30) Kebek'te kendisinden önceki Moğol hanları gibi müslüman değildi. Fakat İbn Battuta "Kebek kafir ise de adil, mazlumlara insafli müslümanları koruyan ve önem verem kişi idi." demektedir.(31)

Kebek'in halefleri, kardeşleri İlçigidey, Duva-Timur ve Tarmaşirin olmuştu. İlk ikisi birkaç ay saltanat sürmüştü. Tarmaşirin'in saltanatı oldukça önemli olmalıdır.(1326-1334) 1327'de Hindistan'a yapılan büyük yağma seferleri geleneğini yeniden başlatmış, Delhi

(29) Hafız Abru s. 37, 43-46, 67-74 D'Ohsson IVs. 563-568 Akt.R.Grouset s. 325-326

(30) W.Barthold. Çağatay Md. İ.A. C.III s. 269

(31) İbn. Battuta I. s.418

kapılarına kadar dayanmış ve bazı kaynaklara göre, ağır bir vergi aldıktan sonra çekilmiştir. Başka kaynaklara göre Delhi sultanı Muhammed İbn Tuğluk onu püskürtmüş ve Pencab'a kadar kovalamıştır. (32) Bir müddet sonra Tarmaşirin'in müslüman olduğunu ve Alaeddin adını aldığına görmekteyiz. İbn Battuta Maverâünnehr'i seyahat ettiği zaman Çağatay Hanlığı tahtında Tarmaşirin bulunuyordu. İbn Battuta bu hükümdar hakkında şunları söylemektedir: "Maverâünnehr hükümdarı Sultan-ı Muazzam Alaeddin Tarmaşirin'dir. (Gengiz Han evladından Çağatay subesinden Maverâünnehr'de hükümlen olan sülaleye mensubdur ki adı Tarmaşirin'dir) Bu şahıs büyük kuvvete, kalabalık ordulara ve geniş bir ülkeye sahiptir. Tutumu sert ise de hükmünde adildir. Memleketi yeryüzünün en büyük dört memleketi olan, yani: Çin, Hind, Irak ve Özbek hükümdarlarının memleketi arasındadır. Bütün bunların hepsi de ondan çekinirler, onu yüceltir ve hediyelerle dostluğunu kazanmaya çalışırlar. Biraderâ Çakatay (İlçigidey veya İlçakatay)'dan sonra tahta geçmiştir. (33)

İbn Battuta Tarmaşirin'in yanında ellidört gün kaldığını ve bu hükümdar ile önceki hükümdar Kebek'in Türkçe konuştuklarını söylemektedir. (34) Bu bilgilerden Maverâünnehr bölgesindeki Türk-İslâm kültürünün Moğolhanlarını nasıl etkilediğini ve vaktiyle İslâm beldelelerini tahrip edenlerin yaklaşık bir asır sonra bu üstün kültür karşısında benliklerini muhafaza edemeyerek bu kültürün bir parçası haline gelmeye başladıklarını görmekteyiz. Yine İbn Battuta "Alaeddin Tarmaşirin'in çok dindar olduğunu, sabah ve akşam namazlarını cemaatle

(32) D'Ohsson IV s.562 AKT. R. Grousset s.326

(33) İbn Battuta I. s. 418

(34) a.g.e. s.418-419

edayı asla terketmediğini ve güneş doğuncaya kadar türkçe zikrettiğini ve mescide gidip gelirken halkın şikâyetlerini dinleyip adalât dağıttığını" bildirmektedir. (35)

Tarmaşirin'in islamiyeti kabul edişi Maverâünnehr ile diğer müslüman memleketleri arasındaki ticarî münasebetlerin canlanmasına sebep olmuştur, fakat aynı durum Maverâünnehr ile Çağatay ülkesinin doğu eyaletleri arasındaki yabancılığı arttırmıştır. (36) İbn Battuta'ya göre Han'ın yılda bir defa doğuya, Çin ile komşu olan Almalık şehrinin bulunduğu eyalate gitmesi gelenekti ki bu şehir aynı zamanda yine başşehir sayılıyordu. Halbuki Tarmaşirin Han dört yıl sıra ile Horasan'a komşu eyaletlerde kalmıştı. (37) İslâmiyete bağlı olmakla beraber Tarmaşirin'in müslüman hükümetleriyle savaştan geri durmadığını görüyoruz. Saltanatının başlarında 1326 yılında Horasan'a başarısız bir savaş yapmış, bunun üzerine İran Moğollar'ı Gazne'yi ele geçirerek tahrip etmişlerdi. (38) Hindistan üzerine yaptığı sefer ise yukarıda bahsedilmişti.

Fakat Tarmaşirin'in iç idarede Moğol örfü hukukuna "yasa"ya bağlı olmayan bir kişiliği vardı. Bunda islamiyeti kabul edişinin tesiri olup olmadığını dikkate almıyoruz. Bozkır geleneklerini iyi bilen XV.yüzyıl başlarında yaşamış adı bilinmeyen bir müslüman yazar da Tarmaşirin'i yasaya uymayan biri olarak gösteriyor(39). Neticede doğuda meydana gelen bir ayaklanmada Tarmaşirin tahttan indi,

(35) a.g.e. s.420

(36) W.Barthold (1975) s.279-280

(37) İbn Battuta I. s.422-423; W.Barthold (1975) s. 280

(38) W. Barthold (1975) s. 280

(39) a.g.e. s.280

rilmiş ve yerine Duva'nın torunu Cengiz Han olmuştur. (1334) Bunun zamanında devletin ağırlık merkezi doğuya aktarılmış ve müslümanlar aleyhine bir politika izlenerek hristiyanlar ve yahudiler korunmuştur. Hristiyanlar -kısaca bir zaman da olsa- kilise yapma ve vaaz verme imkanına kavuşmuşlar, misyonerler daha rahat faaliyet göstermişlerdir. Hatta Han'ın yedi yaşındaki bir oğlunun hristiyan olduğunu kaynaklar şüpheli bir şekilde bildirmektedir. (40)

İbn Battuta ise bu olayı kaynaklardaki tarihi bilgilerden biraz farklı bir şekilde anlatmaktadır. Konumuzla ilgili seyahatnamedeki bilgileri aynen aktarıyorum: "Hindistan'a varışımızdan iki sene sonra işittiğime göre Sultan Tarmaşirin'in tebasından bir topluluk ile emirleri birleşerek ülkenin en ucunda Çin sınırı yakınlarında toplanmışlar ve büyük bir ordu meydana getirerek amcası oğlu Bozan'a biat etmişler. Bozon her ne kadar ehli islâm ise de dinî fasit kötü ahlaklı idi. Halkın ona biat ile Tarmaşirin'in islâm belde-lerini tahrip ettiği evvelce anlatılan cedleri lanetlik Cengiz'in kanun ve nizamlarına muhalif hareketidir. Cengiz Han yasak (yasa) namı ile bir kanunname telif etmiş idi. Bu kitabın ahkâmından birine muhalif hareket eden padişahların halli onlarca vacibdir. Kanunnamenin cümle ahkâmından olarak, senede bir defa toplanılır ve bu güne ziyafet günü manasında toy denilir. Etraf memleketlerden Cengiz Han evladı ile ümera geldiği gibi hatunlar ve kübara-i asakir dahi bulunur. Eğer padişahları iş bu kanun ahkâmlarından birini değiştirmiş ise bütün millet padişaha yaklaşıp: (Şunu bozdun, bunu değiştirdin, söyle yaptın. binaenaleyh hallin vaciboldu.) diye elinden tutup saltanat makamından indirir ve Cengiz Han evladından diğer birini oturturlar.

(40) W. Barthold, Çağatay Md. İ.A. C. III s. 269, R. Grousset s. 326-327

Büyük emirlerinden biri idaresi altındaki beldelerde bir hata yaptığı takdirde müstehak olduğu ceza dahi o gün onlar tarafından yerine getirilir.

Tarmaşirin Hah bu günlerde atasının hükmünü kaldırıp resmi toplantıyı yapmamış olduğundan halk da buna karşı harekete geçtiği gibi memleketin bir parçası olan Horasan'da dört sene kalmış ve Çin'e hem hudut bulunan yere gitmemiş idi. Padişahın her sene bu tarafa gelerek memleketinin durumunu ve askerleri teftiş etmesi adettir. Çünkü padişahlar aslen o taraftıdır. Payitaht dahi Almalık beldesidir.

Bozon kendisine biat edilmesi üzerine birçok asker ile geldi. Tarmaşirin ümerası tarafından kendisine süikast edilmesinden korkarak onlardan emin alamadı. Memleketin bir parçası olan Gazne eyaletine gitmek üzere yalnız onbeş süvari ile yola çıktı. Bu eyalatin valisi Burtan Bahdır büyük emirlerden idi. Tarmaşirin Ceyhun nehri- ni geçip Belh yoluna girince kardeşi Kebek'in oğlunun maiyyeti efradından bir Türk tarafından görüldü. Tarmaşirin biraderi Kebek'i katlederek oğlu (yeğeni) Belh'te kalmış idi. Bu Türk onu gördüğünü haber verdiği zaman yeğeni sultanın mutlaka bir hadiseden dolayı firar etmiş olduğunu anlayarak maiyyeti ile atlara bindi. Tarmaşirin'i tutup hapsedti.

Bozon Semerkant ile Buhara'ya varıp ahalisini kendisine biat ettirdi. Yeğeni ona Tarmaşirin'i götürdü, Sultan Semerkant haricinde Nesef'e ulaşınca orada katli ile defnedildiğini ve şeyh Şemseddin Gerdan-Buride türbedarı olduğu söylenir ise de; katledilmediği ve hayatta olduğu da anlatılmaktadır." (41)

İbn Battuta bu olayın devamı olarak bir süre sonra Hindistan' da kendisinin Tarmaşirin olduğunu iddia eden bir şahsın ortaya çık-

tağını ve Hind hükümdarı bunu tahkik ettirerek bunun gerçekten Tarmaşirin olduğunu öğrendiğini ancak Hindistan'da Tarmaşirin taraftarlarının çokluğundan çekinerek buna yüz vermediğini anlatmaktadır. Yine İbn Battuta'ya göre Tarmaşirin Hindistan'dan İran'a gitmiştir ve Şiraz hükümdarı tarafından kendisine bir ev tahsis edilmiştir.(42)

İbn Battuta'ya göre "Bozon tahtı saltanatı zapt edince ehli islâma baskı yapmaya ve halka zulmetmeye başladı. Hristiyanlar ile yahudilerin ibadethanelerini tamir için izin verdi. Müslümanlar bundan dolayı şikayete beraber hakkında iyi düşünmemeye başladılar. Horasanda mağlup olmuş İlyesür(Yasavur)'un oğlu Halil bunu işitince Herat meliki Sultan Hüseyin İbn Sultan Gyaseddin Guri'nin yanına giderek durumu ona anlattı. Bozon'a karşı asker ve paraca yardım edip edemeyeceğini sordu, ve yardım istedi. Melik Hüseyin bunun maiyyetine asker verdi. Herat ile Tirmiz arası dokuz günlük mesafedir, Halil'in uzaktan geldiğini müslüman komutanlar duyunca ona itaat ettiler ve düşmana karşı cihada katıldılar. Bunlardan ilk gelen Tirmiz hakimi Hüdaventzade Alaül-Melik oldu. Bu büyük emir, Hüseyin soyundan şerif idi. Müslümanlardan dört bin kişi ile Halil'in yanına vardı. Halil buna pek sevindi ve onu vezirliğe tayin etti, işleri ona bıraktı. Ala'ül-Melik yiğit biri idi. Her taraftan ümera gelerek Halil'e katıldılar. Halil ile Bozon'un askerleri karşılaşıncı askerler Halil tarafına geçip Bozon'u esir aldılar. Halil dahi onu yay kırışi ile boğdurdu. Zira şehzadeleri boğmaktan başka suretle idam etmemek onlarınca adettir.

Memleketin tamamı Halil'in eline geçti.Semerkant'ta askerine geçit resmi icra ettirdi ki miktarı seksen bin olupkendileri ve hayvanları zırhlı idi.Herat'tan beraber getirdiği askerleri terhis ile

Almalık beldesine gitti. Tatar kavmi kendilerinden birini komutanlığa getirmişler idi. Almalık'tan üç günlük mesafede Tatarlar Halil-le karşılaştılar iki taraf ta direndi, Halil'in veziri olan Emir Hüdavendzade, müslüman yirmi bin kişiyle saldırıya geçti ki; Tatarlar direnmelerine rağmen mağlûp olarak büyük bir kısmı maktûl düştü. Halil üç gün Almalık'ta oturduktan sonra Tatarlar'ın hepsini hükmüne bağlamak için harekete geçti, Hepsi de ona boyun eğdiler. Hata ve Çin hududunu ele geçirerek Karakurum ve Beşbalık beldelerini fethetti Hata Sultanı buna karşı asker sevk etmiş ise de bilahare aralarında sulh yapıldı. Halil'in kudret ve şevketinin artması üzerine diğer melikler kendisinden korkmaya başladı. Halil adaletle hükmetti. Almalıktaki işleri düzeltmek için veziri Hüdavendzade'yi orada bırakarak Semerkant ve Buhara'ya hareket etti.

Sonra Türkler Halil'e ve vezirine karşı bir fitne çıkarmak istediler. Nebi-i ekrem Sallallahü Aleyhi ve Sellem hazretlerine yakınlığı, cömertliği ve yiğitliği sebebiyle Halilden ziyade saltanata lâayık olduğunu işa ve ilân etmek suretiyle suçlayarak Halil'e bildirdiler. Halil onun yerine Almalık'a bir vali gönderdi ve maiyyetinden hırslı bir kimse ile beraber yanına gelmesine Hüdavendzade'ye emredererek, vasıl olur olmaz tahkikat icra etmeksizin hemen idam eyledi. Bu keyfiyet memleketin harabına sebep oldu. Halil nüfuz ve kudretinin arttığı zaman, kendisini saltanat makamına getiren; asker ve para ile imdadına koşan Herat hükümdarı aleyhine ordu toplayarak düşman oldu, ve memleketinde kendi nazına hutbe okumasını, dinar ve dirhemleri kendi ismine basılmasını hükümdara teklif etti. Bu hareket Melik Hüseyin'in gazabına sebep oldu ve sert cevap verdi. Halil bu hükümdar ile savaşmak için harekete geçmek istediye de müslüman askerler buna karşı geldiler ve baş kaldırdılar. Bu haber Melik Hüseyin

tarafından duyulunca ordusunu hazırlayıp amcası oğlu Varna ile üzerine yürüdü. İki taraf karşılaştılar, Halil yenilerek Hüseyin'in önüne getirildi. Hüseyin bunun hayatını bağışlayıp bir mahalde iskân ve bir cariye bahş ü ihsan ettikten başka geçimine yetecek para dahi verdi. (hicri)747 (Milâdi:1346-1347) senesi Hind'den çıktığım zaman bu şahsı bu halde bıraktım." (43)

Dikkat edilirse kaynaklardaki bilgilerle İbn Battuta'nın söyledikleri arasında birçok farklılıklar vardır. İbn Battuta'daki bazı bilgiler çoğu kaynaklarda geçmemektedir. İbn Battuta'nın verdiği bilgileri Barthold şüphe ile karşılamaktadır. Ona göre tarihi eserlerde Çağatay hükümdarları arasında Halil adına rastgelmiyoruz. Tarmaşirinden sonra ne Cengşi ne de kaynakların bahsettiği hanların İbn Battuta'da adı geçmiyor.(44) Barthold bu hikayenin uydurma olabileceğini söylemesine rağmen 1342-1344 yıllarında Buhara'da Halilullah adına kesilmiş sikkelerin bulunduğunu da söylemektedir. Tarihçiler yalnız Yasavur'un oğullarından kazan'ı biliyorlar. Kazan ile Halilullah adlarının aynı Han'a ait olup olmayacağı henüz ispat edilmemiştir.(45) Fakat Zeki Velidi Togan bunun aynı şahıs olduğunu aşağıdaki bilgilerle ifade etmektedir: "Çağataylar'dan İlk müslüman olan Tarmaşirin(1326-1334), Pek koyu müslüman olan Kazan Han Halil (1335-1347) Tuğluk Timur (1347-1363), İlyas Hoca(1363-1375) ve Hızır Hoca (1375-1399)hanlar maruftur. Tarmaşirin ile Kazan Han arasında Almalık tarafında iki hristiyan han Bozan ve Cengşi hüküm sürdüler. Onları da Ögedey oğullarından müthiş hristiyan düşmanı olan bir müslüman Han Ali Sultan tâkip etti". (46)

(43) a.ge. s.426-428

(44) W.Barthold (1975) s.281

(45) a.g.e. s.282

(46) Z.V.Togan (1981) s.63

Tarmaşirin'in hallinden sonra başlayan iç mücadeleler neticesinde eski Çağatay Hanlığı hanedanının iki kolu altında bir taraftan Maverâünnehr diğer taraftan Talas ve Manas ırmaklarının arasında Isık Göl çevresindeki ülke olan Moğolistan olmak üzere ikiye bölünmüştür(47)

Aslında Maverâünnehr Çağataylılar'ı hiçbir rolü ve tesiri olmayan hükümdarlardı. Bütün iktidar Türk beğlerinin eline geçmişti. Moğol hanlığı gibi gözükken bu ülke bir Türk devletine dönüşüyordu.

Fakat doğuda hüküm süren hanlardan bazıları gerçekten tesirli olmuşlardır. Mesela; 1347'deki bir hareket Çağatay tarihinin son dönemleri için önemlidir. "Duğlat kabilesi doğuda Esen-Buka'nın oğlu olduğunu ileri sürdükleri Tuğluk Timur'u han ilân ettiler. Bu hükümdarın her sahada kendini gösteren son derecede kuvvetli bir şahsiyetinin olduğu anlaşılmaktadır. Bu hükümdar bir müddet sonra müslüman olmuş ve Maverâünnehr'in büyük kısmında hakimiyet kurmuştur. İleride büyük bir imparatorluk kuracak olan Aksak Timur da bunun safına geçmişti.(48)

Bu Han'ın ölümünden sonra ise Çağatay Hanlığı'nındiriliş ümitleri sona ermiş ve Çağatay neslinden yukarıda da sayılan bazı prensler Türk beyleri tarafından birer kukla hükümdar gibi tahta oturtulmuştur. Bu Türk beyleri arasında Timur kendini göstermeye başlamıştır.

(47) R. Grousset s.327

(48) a.g.e. s.329-330

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İBN BETTUTA ÇAĞINDA KÜLTÜR VE MEDENİYET :

A- DEVLET İDARESİ :

1-HÜKÜMDARLIK KURUMU :

Deşt-i Kıpçak'ta hüküm süren Altın-Orda hanları Cengiz Han'ın büyük oğlu Cuci'nin oğlu Batu (Sayan) Han'ın neslinden gelen ve Moğol soyundan olan hükümdarlardı. Türkistan'da hüküm süren Çağatay hanları da yine Moğol Cengiz Han'ın oğlu Çağatay'ın neslinden gelen hükümdarlardı.

Devletin kuruluşundan itibaren şehzadeler belli bir eğitimden geçtikten sonra tahta geçiyorlardı. Hükümdarın erkek çocukları pratikte yetişmek için hükümdarın güvendiği bir komutanın yahut bir büyük zatın rehberliğinde özel eğitime tabi tutuluyordu. Bu sistem Selçuklular'daki "atabeylik" ve Osmanlılar'daki "lalalık" müessesesine benzemektedir. "Altın-Orda Hanlığında Uygur Bacırtık-Boğa Tokta Han'ın ve Kanglı Tulubay, Berdi-Bek Han'ın atalığı idi" (1) Atalık şehzadeyi yetiştiren kimsenin ünvanı idi.(Atabey veya lala gibi) Özbek Han döneminde ise "Seyyid Şerif İbn Abdulhamid Canı-Bek'in tahsil ve terbiyesini üzerine almıştı.(2) Daha sonra ise belirli bir eğitimden geçen şehzadenin idareci olarak önemli bölgelerde vazife aldıklarını da görmekteyiz. Meselâ: "Özbek Han Gök-Orda Hanlığı hanedanına son verdikten sonra büyük oğlu ve veliahtı Tini-Bek'i Sığnak şehrinde Gök-Orda ülkesini idare etmek üzere göndermişti.(3)

(1) M.Kafalı s.38

(2) İbn Battuta I. s.378

(3) M. Kafalı s.79

Moğol devletlerindeki karışıklıkların sebeplerinden biri veraset sistemi hakkında bir kanunun bulunmaması idi. Her hanın ölümünden sonra halefinin kim olacağı meselesi uzun araştırma ve müzakerelere bağlı kalıyordu. Bu değişikliğin bütün han sülalesi üyeleri tarafından tanınması için tahta oturma törenine bunların hepsinin katılması lâzım geliyor, bunun için "kurultay" toplantıya çağırılıyordu. Eski hakanın isteği göz önüne alınıyor, fakat bu durum şehzadeleri kayıtsız şartsız bağlamıyordu. (4) Hükümdar kendi hayatlarında her ne kadar veliaht tayin ediyorlarsa da ölümünden sonra bütün şehzadeler tahta hak iddia edebiliyorlardı. Mesela : "Sultan Özbek Han'ın iki oğlundan büyüğü Tini-Bek yaratılış itibarıyla güzel olup babası onu tahtın varisi ve veliahtı tayin etmiş, ona pek fazla ilgi göstermiş, önem vermiş; fakat bu tutum Cenab-ı Hakkın iradesine denk düşmediğinden sultanın ölümünden kısa bir saltanattan sonra uygunsuz davranışları sebebiyle katledilip Canı-Bek yerine geçmiştir. (5) Aynı durum şüphesiz Çağatay Hanlığı'nda da mevcuttur. Kendisini tahta geçme hususunda kuvvetli hisseden şehzade mevcut hükümdarın veyahut veliahtın yasalara uymadığını ileri sürerek tahttan indirebiliyordu. Çağatay hükümdarı Sultan Alaeddin Tarmaşirin böyle bir ihtilal neticesinde tahttan indirildiğini İbn Battuta şöyle anlatıyor: " Halkan Bozan'a biat ile Tarmaşirin'i halletmesi Tarmaşirin'in Cengiz kanun ve nizamlarına muhalif hareketidir. Cengiz Han 'yasa' namı ile bir kanunname telif etmiş idi. Bu kitabın ahkâmına muhalif hareket eden hükümdarların halli onlarca vacîbdir. Kanunnamenin cümle ahkâmından olarak senede bir defa toplanılır, ve bu güne (ziyafet)

(4) W.Barthold (Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler-Ank.1975)s. 249-250

(5) İbn Battuta I. s.377

manâsında 'toy' denilir. Etraf memleketlerden Cengiz Han evladı ile ümera geldiği gibi hatunlar ve kübara-i asakir dahi bulunur. Eğer hükümdarları iş bu kanun ahkâmından birini bozmuş, değiştirmiş ise bütün millet hükümdara yaklaşarak '-şunu bozdun, bunu değiştirdin, şöyle yaptın. Binaenaleyh hallin vacib oldu, diye elinden tutup saltanat makamından indirilir ve Cengiz Han evladından diğer birini oturturlar. Büyük emirlerden biri idaresi altındaki beldelerde bir hata yaptığı takdirde müstehak olduğu ceza dahi onlar tarafından yerine getirilir. Tarmaşirin Han bu günlerde atasının hükmünü kaldırıp resmi toplantıyı yapmamış olduğundan, halk da buna karşı harekete geçtiği gibi, memleketin bir parçası olan Horasan'da dört sene kalmış ve Çin'e hem hudut bulunan yere gitmemiş idi. Hükümdarlar her sene bu tarafa giderek memleketin durumunu ve askerleri teftiş etmesi adettir. Çünkü padişahlar aslen o taraftandır. Payitaht dahi Almalık beldesidir."(6) Daha sonra da Halil'in liderliğinde Bozon'a karşı bir isyan başlatılır ve Bozon yenilerek esir alınır. Halil onu yayın kirişi ile boğdurur. Çünkü şehzadeleri boğmaktan başka suretle idam etmemek onlarca adettir. (7)

Hanedan soyundan olan şahısların boğdurularak öldürülmesi, bütün Türk devletlerinde de bir töre idi." İdamlar, Türkler'in 'hükümdarın mukaddes bir menşâ den geldiği ve kanlarının mukaddes olduğu şeklindeki' eskiden süregelen inançların tezahürü olarak boğularak infaz edilmiştir."(8) Bu taht mücadeleleri ile ilgili her iki devletten de çok sayıda misal verilebilir; fakat biz sadece se-

(6) a.g.e. s.422-423

(7) a.g.e. s.427

(8) A.Taneri (Osmanlı Devletinin Kuruluş Döneminde Hükümdarlık kurumunun Gelişmesi ve Saray Hayatı-Taşkilatı. Ank. 1978) s.119

yahatnamede geçenleri aldık. Burada dikkatimizi çeken nokta Türk devletlerindeki tahta geçme ve veraset sistemiyle bunlarınkı arasında fazla önemli bir farkın olmadığıdır. Tek fark Cengiz yasasının karşımıza çıkmasıdır.

Orta Asya Türk kültüründe, hanedan üyelerinin idamı ağır bir suç işlemedikleri taktirde doğru görülmezdi. Alaşıldığına göre, buna aykırı uygulamaya ilk defa Türkiye Selçukluları'nda rastlıyoruz. II.Kılıç Arslan 1155'te tahta çıktığında kerdisine râkib gördüğü ortanca kardeşini boğdurmuştu. Osmanlılar'da sadece saltanata râkib olduğu görüş açısından kardeş katli 1389 yılında Yıldırım Bayezid'in Kosova muharebe alanında kardeşini idam ettirmesi ile görülür, (9)

İleride tahta rakip olabileceği ihtimaline karşı kardeş katli Altın-Orda Hanlığında da görülmüştür. Meselâ: "Berdi-Bek Han, Kanglı Tulubay'ın tavsiyesi ile bütün kardeşlerini yok edip yalnız kendi oğlunu hayatta bırakmıştı.(10)

İbn Battuta Sultan Muhammed Özbek Han'ın maiyyeti hakkında az bilgi vermektedir. Meselâ: "Sultan Özbek Han bir yere seyahat edeceği zaman maiyyetinde sadece devlet erkânı ile memlûkleri(Kapıkulları) bulunur, hatunlar kendilerine ait maiyyetleri ile ayrı seyahat ederler." (11) Özbek Han'ın Ramazan bayramında yaptığı kabul merasiminde bulunan İbn Battuta buradaki devlet protokolü hakkında şu bilgileri vermektedir. "Ramazan , bayram namazından sonra Sultan atlanarak köşk dedâkleri ahşap bir kuleye gidip hatunları ile birlikte orada oturdu. Yanında ikinci bir köşk kurularak ona da veliaht Tini-Bek ile taç sahibi kızı (İt-Kücücek) oturdu. sağ ve solunda kurulan

(9) a.g.e. s.119

(10) M.Kafalı s.86

(11) İbn Battuta I. s.370

diğer iki köşkte dahi sultanın çocukları ve akrabaları yer aldılar. Ümera ve meliklerin çocukları için sultanın köşkünün sağ ve sol taraflarına sandalye denilen küsüler konularak her biri kendi sandalyesinde oturdu. Daha sonra bargâha (büyük saltanat çadırı=otağ) gidildi. Bargâhın ortasında büyük bir taht kurulmuştu.tahtın ortasındaki mindere sultan ile büyük hatun ve sağında bulunan mindere kızı İT-Küçücek ile Ordaca Hatun solundaki diğer mindere Beylon Hatun ile Kebeg Hatun oturdular. Tahtın sağ tarafında konan iskemleye veliaht Tini-Bek sol yanındakine ikinci oğlu Canı-Bek, bunların iki yanlarına dizilen iskemlelere ise ümera (beğler) ile onların çocukları oturmuşlardı. Bunlardan sonra küçük rütbedeki emirler yani bin kişilik birliklerin komutanları oturmakta idiler. Sonra altın ve gümüş soğralar ile yemekler getirildi.....(12) Buradaki bilgilere bakarak sultandan sonraki ailesinin ve devlet erkânın protokol bakımından durumlarını şöyle sıralayabiliriz :(Sultan, başhatun, daha önceki başhatundan doğan kızı İt-Küçücek, ikinci hatun Ordaca, üçüncü hatun Beylon, dördüncü hatun Kebeg, veliahtı Tini-Bek, ikinci oğlu Canı-Bek, Ümera (tümen beğleri)ile çocukları ile küçük rütbedeki yüz ve bin kişilik birliklerin komutanları.)

Merasimde devlet ileri gelenlerinin hepsi her şeyden önce sağ ve sol tertibine göre yer almaktaydılar. Hatunların sağ ve solda oturmaları ise itibar dereceleri bakımından değerlendirmek icabeder. (13)

Kadınların bu devirde hem devlet yönetimi üzerinde hem de sosyal hayatta söz sahibi olduklarını görmekteyiz. Mesela; El-Ömeri'nin aşağıdaki ifadesi de, hatunların devlet teşkilatındaki yerini

(12) a.g.e. s.380

(13) M. Kafalı s.119

serahatle göstermektedir: "Kıpçak ülkesinde hatunlar, hanlarla birlikte idareye iştirak ederler. Verilen yarlıkların birçoğunda (Buna han ve hatun birlikte karar verdiler) şeklinde kayıtlar bulunur. Ben böyle birçok yarlık gördüm." (14) İleride aile bölümünde de anlatılacağı gibi halk arasında da kadınların yüksek bir mevkide olduklarını görmekteyiz. Bu durum hatunların hepsini tek tek otağlarında ziyaret eden İbn Battuta'yı hayrete düşürmüştür.

"Altın-Orda'da devlet hizmetlerinin aristokrasiye hasredildiği ; aristokrasinin ise itibar mertebeleri bakımından üç kademeye ayrıldığı görülmektedir:

1-Ak-Orda hanedanı (Sayın Han neslinden gelip han olmaya hak sahibi olan Cuci sülalesinin mümtaz kolu) ile ikinci derecede itibar sahibi olan Gök-Orda hanedanı (Orda-İçen nesli) ikinci hanedandan gelenlerde (han) ünvanı taşımakla beraber, daima birinci sülaleye tâbi olmuşlardır. Bu an'aneye riayet etmeyen sonuncu han Mübarek Hoca ile birlikte Gök-Orda sülalesi sona ermiştir.

2-Cuci sülalesinden gelen, fakat han olmağa hak sahibi olmayan ve ulusun iki bölümünde yer alan sağ ve sol kol oğlanları.

3-Kıyat, kongirat, Secüt, Mangut...gb. kabilelerin irsî başbuğları ve evladı...

Cuci Ulusu ve Altın-Orda Hanlığı'nda görülen devlet idari teşkilatını da, netice itibarıyla üç basamakta toplayabiliriz :

1-Ulus seviyesi: Bu seviyede vazifeli olanlar bir tane olup bütün Cuci ulusundaki meslekdaşlarının başı durumundaydı. Bunlardan Ulus Beği veya Ulus Emiri bütün ulustaki beğlerin amiri; Yasa emiri veya baş yargucu bütün yargucuların ve yasavul adı verilen yasa ta-

kipçilerinin başı; Bitikci Emir veya Uluğ Bitikci, baş defterdar olup diğer bitikcilerin ve muhtemelen darugaların amiri idi. Tamga emiri veya Tamgacı (tuğrakeş veya nişancı)nın diğer kademelerde yardımcıları olup olmadığını katıyetle bilmiyoruz. Baş kadı bütün ulustaki kadıların başkanı durumunda olup bazen saray kadısı veya (Kadı'ül-kudat) adıyla zikredildiği de görülmektedir.

2-Orda seviyesi: Bu kademe, devletin sağ kol(AK-Orda) veya sol kol (Gök-Orda) olarak ikinci kademeyi ifade eder. Sağ ve sol kol orda emirlerinden, sağda olanı Kırım'da ; solda olanı Harezmi' de otururdu. Yine her iki kolda birer Orda bitikcisi, Orda yargucusu ve Orda kadısı hep bu mertebenin ileri gelen ricali idi.

3-Şehir seviyesi: Altın-Orda şehirlerinin başında darugalar, hem mülki ve hem de mali amir idi. Her şehirde bundan başka birer yargucu, kadı ve bitikci bulunduğu da bilinmektedir." (15) Darugalara bazen (Baskak)ta deniliyordu bunların vazifesi halkın sayımını yapmak, vergileri toplayıp saraya teslim etmek...vb. gb. işler idi.(16)

"Yönetim sisteminde divanlar kesin bir yer tutardı. merkezde hanın divanları bulunurdu. Lâkin bu divanların sayısını kesin olarak bilmediğimiz gibi ne zaman kurulduklarını da kestiremiyoruz. Divanlarda bitikci (yazıcı) adını taşıyan kâtipler bulunurdu. Büyük divanda bulunan baş-bitikciden söz ediliyor. Baş-bitikciden başka bütün divanlarda da bitikciler vardı. (17)

Hiç şüphesiz devlet teşkilatında en önemli ve köklü müessese kurultay idi. "Kurultay, kökü türkçe ve eki moğolca olan bir sözdür. Kurultayın asıl türkçe karşılığı (Kengeş meclisi)dir. Bu meclis bir

(15)M.Kafalı s.124-126

(16)Yakubovskiy s.110-113

(17)a.g.e. s.112

çeşit müzakere ve danışma meclisidir. Cengiz Han devletinde yalnızca devlet kurucuları ile hanedan kurultaya iştirak ederdi. Türkler'in kengeş meclislerine ise boy beğleri ile halk arasında yetişmiş büyüklerde girerdi. Bu bakımdan Barthold'un:(Türkler'i demokrat) ve (Cengiz Han devletini ise aristokrat) bulması yerindedir. Oğuzlar'da hakan ok gönderince beğler gelir ve büyük bir toplantı olurdu. Büyük toy ve ziyafetler de yapılırdı. Mevki (orun), damgalar, semboller (ongunlar) ve ünvanlar hep bir arada verilirdi."(18) XIII.yüzyıl Ermeni tarihçisi Mağakya'ya göre, Mengü Han Hülagü'yü İran'ı istilaya göndermeden önce kurultay'ı toplamaya karar vermişti. (Arguciler) Mengü Han'ın emriyle kurultayı toplamışlar ve Hülagü ile gelen bütün şefleri çağırılmışlardı.(19) Altın-Orda'da kurultay'ı teşkil eden elemanların ulusun muhtelif bölgelerinden bir araya gelmesi güçlüğünden dolayı, toplantının nadiren yapıldığı ; hanların seçimi, büyük muharebelerin yapılması ve mühim devlet meselelerinin konuşulması gibi hallerde toplantı kararı alındığı anlaşılmaktadır... Kurultaya katılanlar şunlardı: Han, (Ulusun en büyük amiri olarak kurultaya başkanlık etmekteydi) Han'ın hatunları, hanedana mensup prensler ve aristokrat sınıfın önde gelen liderleri. Yani kurultayı teşkil eden elemanlar görüldüğü gibi, ya Cuci sülalesi mensupları, yahut da kabilelerin ırsî beğleri idiler, Hanlığın en büyük icra organı olan kurultay yasaya göre karar almaya mecburdu. Dolayısıyla yasa ve yargı işlerine bakan yasa emiri olan beğ de kurultayın tabii azası meyanında idi. Ayrıca Uluğ bitikci veya bitikçi emiri diye bilinen defterdar da kurultaya katılmışlardır.(20)

(18) B.Ögel (Türk Kültürünün Gelişme Çağları-İst.1988) s.549-550

(19)İstoriya Mongolov İnoka Magakiya XII.V.K.P. s.31 Akt.Yakuboviskiy s.105

(20) M. Kafalı s.120-123

Bu devirdeki hükümdarların şahsiyetlerine gelince; İbn Battuta'nın görüştüğü hükümdarlardan ikisi de (Özbek ve Tarmaşirin Hanlar) sonradan müslüman olmuş şahsiyetlerdi. Bu iki hükümdar da bölge halkı üzerinde büyük tesiri olan ve kendilerinin islâma girmesinde tesirleri olan şeyhlere çok saygı göstermişler ve şeyhleri, kadıları, fâkihleri, seyyidleri ve dervişleri sürekli yanlarında bulundurmuş ve bunları korumuşlardır. Sultan ile şeyhler arasındaki münasebetler ve sultanın şahsiyeti hususunda İbn Battuta şu bilgiyi veriyor : "Başkent Saray'da Fakih, imam, alim Numaneddin-i Harezmi'nin dahi zaviyesi vardı...Kendisi meşayihlerin belki en erdemlisidir... Sultan Özbek her cuma günü ziyaretine gelir ise de, şeyh kendisini karşılamadığı gibi, ayağa da kalkmaz. Sultan şeyhin önünde oturarak yumuşak söz söylediği ve pek tevazuu gösterdiği halde şeyh bunun aksi türde bulunur. Fakat fakara, miskinler(dervişler) ve gariplere karşı sultan hakkındaki muamelesinin zıddına hareketle onları hoş tutar, tatlı tatlı konuşur ve iltifatta bulunurdu."(21)

Devletin payitahtına gelince; İbn Battuta Özbek Han'ın payitahtı'nın (Berke Han tarafından kurulan) Saray berke şehri olduğunu bildirmektedir.(22) Hacı-Tarhan şehri ise bazen kışı geçirdiği bir merkezdi.(23) Çağatay Hanları'nın payitahtı Almalık şehri idi. Bununla beraber güney kısımdaki Karşi (Eski Nesef veya Nahşeb) ve Amuderya sahilindeki Salı-Saray ,keza ülkenin doğu kısmındaki Beş-Balık da bazen payitaht olmuştur. (24)

(21) İbn Battuta I. s.402

(22) a.g.e. s.360

(23) a.g.e. s.384

(24) Z.V. Togan (Umumi Türk Tarihine Giriş-İst.1981) s.63

2- ASKERİ TEŞKİLAT

Cengiz Han 1206 kurultayında Moğol aristokrasisinin sağ, sol ve merkezdeki yerlerini tayin etmiş; Moğol ordusunun eski kabile "küren" sistemini bırakarak "onlu" Türk sistemine göre rütbeleri ve birlikleri tanzim etmişti. (1) Cuci Ulusu'ndaki askeri teşkilatın temeli de 1206 kurultayında vaz'edilen askeri nizama dayanmaktadır.

Cengiz İmparatorluğu'nu Cihanşumul imparatorluk haline getiren keyfiyet, muhakkak ki bu kurultayda Moğol imparatorluğunun Türk bozkır imparatorlukları teşkilatına göre tanzim edilmesidir. Binlerce yıllık Türk bozkır an'anesinin meydana getirdiği "yasa"nın yeniden tedvini, Moğol imparatorluğu için hayat veren iksir gibi olmuştur. Bütün bunların yapılmasında Cengiz Han'ın hizmetinde bulunan Uygur Bahşıları'nın amil ve müessir olduğu muhakkaktır. (2) Cengiz Han daha hayatta iken oğullarına birbiri ardınca bir kısım mülkünü bölüştürmüş ve esas mülkünü küçük oğluna bırakmıştı. Moğol devamlı ordusu 129.000 kişiden ibaretti, bunun 101.000'ini Tuluy almıştı. Bu rakam Moğolistan'da kalanlara göre başka memleketlere giden Moğolların sayısının ne kadar az olduğunu açıkça göstermektedir. Moğolistan'ın batı taraflarındaki fetihler Cengiz Han'ın üç büyük oğlu arasında bölünmüştü. O zaman bunların herbiri devamlı ordudan dört bin kişi almışlardı. Geri kalan 16.000 kişi Han soyunun diğer üyelerine dağıtılmıştı. (3) Cuci Ulusu'nun teşekkülü sırasında askeri yapının nüvesini teşkil eden dörtbin kişilik Moğol ordusu, dört ayrı Moğol kabilesinden idiler. Deşt-i Kıpçak'a gelip yerleşen bu kabileler

(1) Moğolların Gizli Tarihi s.149-151 Akt. M. Kafalı s.115

(2) M. Kafalı s.116

(3) W. Barthold (1975) s.283

yerli Türk unsurlara nisbetle çok az olmalarına rağmen zamanla Kıpçaklar ile evlenerek çoğalmışlar ve neticede Kıpçaklaşmışlardır.(4) Fakat Moğol beyleri Cuci Ulusunda hakimiyeti muhafaza etmeye muvaffak olmuşlardır. Türkleşme, Moğolca tabir ve ünvanların yerini Türkçelerine terketmesinden de anlaşılmaktadır.(5)

Cengiz Han'ın kadim Türk teşkilatında olduğu gibi ordusunun onlu sisteme göre düzenlemişti. Deşt-i Kıpçak'ta, Türkistan'da ve Moğol devletinin diğer parçalarında bu sistem devam etmiştir. Bu sisteme göre 10 asker en küçük birliği teşkil ederdi. Bu birliğin başında askeri bir şef bulunurdu; bu şef muvaffak olduğu takdirde daha ileriye geçerdi. Onun üstündeki birlikler de yüz ve bin askerlerden tereküp ederdi; On bin asker bir ordu cüzü tamamını teşkil ederdi buna Tümen derlerdi.(6) İbn Battuta Deşt-i Kıpçak'ta bir ramazan bayramında Özbek Han'ın yanında bulunduğu sırada askerler resmi geçit yapıp yarışlar yapmışlardı. İbn Battuta'da ordunun on, yüz, bin ve onbinlik gruplardan meydana geldiğini ve on bin kişilik askerlerin komutanına Emir-i Tümen dendiğini belirtmektedir. Bayram günü onyediyane emir-i tümenin hazır bulunduğunu ve bunlara bağlı askerlerin 170.000 kişi olduğunu, fakat Özbek Han'ın askerlerinin daha fazla olduğunu da belirtmiştir. (7)

Onlu teşkilat Türk tarihinde ilk defa Mete (Motun) tarafından katı bir disiplin altında ihdas edilmişti. Daha sonraki Türk devletleri bunu örnek almışlardı.(8)

(4) Reşidüddin I. s.408-409; El-Ömeri, Tiesenhausen I.s.373,374,386 Akt. M.kafalı s.127-128

(5) M. Kafalı s.128

(6) B.Spuler s.435; Yakuboviskiy s.107; M.Kafalı s.126-128

(7) İbn Battuta I. s.380-381

(8) İ.Kafesoğlu (Türk Milli Kültürü-İst.1989) s.270

Özbek Han döneminde 17 tane tümenin bulunması acaba tesadüf mü idi? Bilindiği gibi Göktürklerde 17 rakamı kutsal rakamdı. Hatta Göktürk kitabelerinde devletin kuruluşu anlatılırken Bilge Kağan: "Babam 17 eri ile isyan etmiş..v demektedir.(9)

Ancak Deşt-i Kıpçak ve Türkistan'da bu birliklerin başına getirilen noyanlar, Moğol kabilelerinin irsi reislerinden seçilmekte idi, ve bunlar imparatorluktaki en yüksek sınıfı teşkil ediyorlardı.(10) Komutanlar önceleri Moğolca noyan ünvanını kullanırlarken, bilahare Türkçe beğ kelimesi onun yerine kaim olmuştur. Hatta Arapça emir kelimeside bu manâyı karşılamak üzere kullanılırdı.(11) Çağatay Hanlığı'nda da Türkler bazen beğ, bazen de Moğolca noyan kelimesini kullanıyorlardı.(12)

Ulus beği veya Ulus emiri metinlerden anlaşıldığına göre bir tane olup, Cucü ulusundaki bütün beğlerin başbuğu durumundaydı. Askeri hüviyeti yanında idari işlerle de alakalı olduğu intibainı vermektedir.(13) İbn Battuta Deşt-i Kıpçak'ta Ulus emiri İsa Beğ'in yanına da varmıştı. Bu İsa Beğ Özbek Han'ın damadı idi.(14)

Sağ-Kol ve Sol-Kol Orda emirleri meratip itibarıyla Ulus emirlerinden sonra geliyordu. Bunlar iki tane olup; Sağ-Kol Orda emiri Kırım'da; Sol-Kol Orda emiri ise Harezmi'de oturur, kendi kollarında bulunan bütün emirlerin başbuğluğunu yaparlardı. Orda emirliği Osmanlılar'daki Rumeli ve Anadolu Beğlerbeğliğini hatırlatmaktadır.(15)

(9) M. Ergin (Orhun Abideleri-İst. 1970) s.6,19

(10) W. Barthold (1990) s.72

(11) M.Kafalı s.123

(12) W.Barthold (1975) s.283

(13) M.Kafalı s.121

(14) İbn Battuta I. s.376

(15) M.Kafalı s.122

İbn Battuta seyahati sırasında, hem Sağ-Kol Orda emiri, hem de Sol-Kol Orda emiri ile görüşmüştü. Bunlardan Kırım'da bulunan Tulek-Timur yukarıda adı geçen Ulüs emiri İsa Beğ'in küçük kardeşi (16) ve Cuci oğlu Togay Timur ahfadından idi. Harezm'de oturan Kutluk-Timur'da Togay Timur neslinden olup tahta çıkmasında yardımcı dolayısıyla Özbek Han tarafından 1313 yılında Sol-Kol Orda emirliğine tayin edilmişti. 1333-1334'te İbn Battuta'nın Harezme uğramasında hayatta idi.(17) İki Orda emiri İbn Battuta'ya göre buldukları bölgelerde Özbek Han namına bir vali veyahut naib gibi hükmetmekte idiler. (18)

Harp anında bir araya gelerek nizama giren birliklerin yasa hükümlerine uygun olarak, Sağ-Kol Oğlanları, Sağ-Kol Beğleri ve askeri ordunun sağ kanadını ; Sol-Kol Oğlanları ve beğleri ile askeri ordunun sol kanadını teşkil etmekte idiler. Ordunun merkezi ise Han ve oğulları ile ümerasıyan birliklerinden teşekkül etmekte idi.(19)

Hassa ordusu Moğollar'da ilk devirlerden beri önem kazanmıştır. Cengiz Han 1206'da hassa ordusunu yeniden teşkilatlandırdı. Muharebede hassa ordusunun bazı grupları öncülerini sevk ederken, barış zamanında saray muhafızlığını yapıyorlardı, (20) Bu hassa askerleri sıkı bir disipline tabi idiler. En ufak bir şekilde disiplini bozanlar veya vazifelerinde aksaklıklar yapanlar şiddetle cezalandırılırdı.(21)

(16) İbn Battuta I. s.361

(17) a.g.e. s.404-408

(18) İbn Battuta I. s.360-404 Akt. M.kafalı

(19) M.Kafalı s. 130

(20) W.Barthold (1990) s.408

(21) a.g.e. s.409

Cengiz Han'ın askeri teşkilatında olduğu gibi, Altın-Orda'da da "Kesik" adını taşıyan ve feodal aristokratlar sınıfından (özellikle gençlerden) alınan bir muhafız kıtası bulunduğu anlaşılıyor.(22) İbn Battuta Çağatay Han'ı Tarmaşirin'in yanına gittiğinde hassa kıtası hakkında da bilgi vermiştir.0 sırada bu hassa kıtası otağ etrafında muhafızlık yapıyordu.(23)

Moğol devletlerinde ve özellikle Altın-Orda'da bakavul adını taşıyan ayrı bir askeri memuriyet vardı. Askeri kuvvetlerin taksimi, kıtaların sevki, büyük divan tarafından tayin bedelinin dağıtılması, ganimetin Moğol adetlerine göre adilane bir şekilde paylaşılması, askerler arasında hareket ve haksızlıklara yer verilmemesi bukavula düşen görevlerdir. Emirler , tümen beğleri ve yüz beğleri; bu yolda bukavula itaat etmek mecburiyetinde idiler. Bukavullara dolgun bir para verilirdi. Her tümende bir bakavul vardı. (24)

Yüksek askeri kumandanlar hükümdarın muhitinden çıkardı. Bunlara karşı maiyyetindeki kumandan ve askerler bir nevi vasallık maiyyetinde idiler. Reisin nokta-i nazarında bu maiyyet bir "Ulus" teşkil ederdi. Ordular bir dereceye kadar "Ordu kumandanlarının" tahtı temellüklerinde olduklarından oğullara..vs.ye verasetle geçebiliyordu. Tümen komutanları ekseriya kibar Moğollar'dan, eski kabile reisleri ile evlatlarından.. vs. olup bu suretle şerefli mevkiler işgal ederler ve azimli faaliyetlerle kendilerini gösterirlerdi.(25)Feodal aristokrasinin başında devletin en büyük (askeri ve mülki)mevki-

(22) Yakuboviskiy s.107

(23) İbn Battuta I. s.419-420

(24) Yakuboviskiy s.108

(25) B.Spuler s.435-436

lerini işgal eden hanedan üyeleri bulunuyordu. Sağ ve Sol-Kol Oğlanları, tümen beğleri ve ayrı kısımların hükümdar veya valileri (Harezmi'de Kutluk-Timur gibi) bu aristokrasiden çıkmıştır. Nihayet bunlar yeni Han seçmek ve herhangi bir askeri teşebbüsü görüşmek maksadıyla toplanan kurultaylarda da en önemli rolü oynarlardı.(26) Altın-Orda'da devlet hizmetleri Cuci sülalesine hasredilmişti. Bu aristokrasi yalnız dini kadroda söz sahibi olamamıştı.(27)

Moğol aristokrasisi Cuci Ulusu'nu teşkil eden kabile ve toplulukları nasıl taksim etmişlerse, Deşt-i Kıpçak ülkesini de bölüşmüşlerdi. Plano Carpini'ye göre, bu bölüşmede aristokrasi kademeleme için uygun şekilde yapılmakta idi. "Yurt" adı verilen bu bölümler, yaylak, kışlak ve otlakları ihtiva etmekteydi. Kimse kendi yurdunun hüdudunu geçemez ve Han tarafından tayin edilen yurtta başka yerde kalamazdı. Hanlar başbuğların, başbuğlar tümen beğlerinin, tümen beğleri bin beğlerinin, bin beğleri yüz beğlerinin, yüz beğleri onbeğlerinin yurtlarını tayin ediyorlardı.(28) Askeri aristokrasi Türkler'de olduğu gibi "tarhan" ünvanını taşırdı. Cüveyni'ye göre imtiyazları şunlardan ibaretti:Her türlü vergiden muaf idiler.Gerek avda gerek harpte ele geçirdikleri herşey şahsi malları sayılırdı.(29)Bu tarhanlar aynı zamanda dokuz çeşit suçtan da muaf idiler.(30) Tarhanlık hakkı Han tarafından verilir ve "tarhanlık yarlığı" ile tasdik olunurdu.(31)Moğol devletlerinde aristokrasi dışındaki herkes, hangi mevki

(26) Yakubovskiy s.105

(27)M. Kafalı s.124-125

(28)P.Carpini s.23 Akt. M.Kafalı s.130-131

(29) Cüveyni I. s.384 Akt. W.Barthold (1990) s.410

(30) M.Kafalı s. 124

(31) A.N.Kurat (1972) s.136

ve derecede olursa olsun "kara kişi" olarak vasıflandırılmaktadır.

(32) Askeri rütbelerden sonra(Tümen beğleri bin beğleri) mülkü yönetim memurları gelirdi.(33)

Çeşitli yerlerde kendileri üzerinde Han'ın hakimiyetini kabul etmiş olmakla beraber, ayrıca ordalara ve özel askeri birliklere sahip şehzadeler de vardı.(34)

İbn Battuta askerlerin bulunduğu karargâha ordu adı verildiğini bildirmektedir.(35)Bu karargâh, bozkır kültürüne mensup olduklarından kadim Türk teşkilatında olduğu gibi çadırlardan meydana gelen bir şehirdi. Burada herkes rütbelerine göre yerlerini önceden bilip yerleşiyorlardı. İspanyol elçisi Klaviyo Timur'un yanına Türkistan'a geldiği zaman da aynı şeylerle karşılaşmış ve bu karargâhların kuruluşu hakkında bilgi vermiştir. Buna göre:"Şehirlerin dışın-
da kurulan ve çadırlardan meydana gelen karargahın çok kısa zamanda törelere göre ,disiplinli bir şekilde aralarında hiçbir düzensizlik çıkmadan rütbelerine göre yerleştiklerini " anlatmaktadır.(36)

Moğol ordusunun mevcudu hakkında kesin birşey söylenemez. Ögedey'in saltanatı başında 1.500.000 kişi beş grup halinde savaşa hazır tutulmakta imiş.((37) Barthold Cengiz Han'ın Harzemşah devletini istila ettiği zaman için 150.000-200.000 askeri olduğunu(başka harp sahalarında harp eden diğerlerinden başka) hesap etmektedir.(38)

(32) M. Kafalı s.130

(33) Yakuboviskiy s.108

(34)W. Barthold (1975) s.234

(35) İbn Battuta I. s.419

(36) Klaviyo (Timur Devrinde Semerkant'a Seyahat-İst. 1975) s.145

(37) Mufaddal IV 12. not I Blochet'in önsözü Akt. B.Spuler s.439

(38) W.Barthold (1990) s.404 ; B. Spuler s. 439

Özbek Han döneminde Altın-Orda'da 17 tane tümen yani 170.000 asker mevcuttu ve hepside süvari idi. Fakat ordunun mevcudu sadece bunlardan ibaret değildi.(39) Çağatay Hanlarından Halil zamanında 80.000 süvarinin mükemmel zırhlı olup Semerkant'ta geçid resmi yaptığını İbn Battuta nakletmiştir.(40) Bu bilgilere bakarak ordu mevcudu hakkında kesin birşey söylemek şimdilik mümkün görünmüyor. Yalnız İbn Battuta'nın verdiği bilgiye göre gerek Özbek Han gerekse Tarmaşirin Han'ın çok kuvvetli orduları vardı ve çevrelerindeki devletler bunlardan çekiniyorlardı. (41)

Bu devletlerde askerlerin kullandıkları silahlar, ortaçağlardaki bütün devletlerde kullanılan silahların hemen aynısı idi. Yalnız bu silahların yapıları, ölçüleri, yapılarında kullanılan malzemeler ve yaygın olarak bazılarının tercih edilmesinde farklılıklar gözükmektedir. "Moğollar'ın başlıca silahları ok ve yaydan ibaretti ve her asker bu silahtan bir tane edinmeye mecburdu. Oklar ağaçtandı. Ön tarafına uçları keskin iki ağızlı boynuzla kemik veya demirden mücehhezdi. Mızrak ve kılıç ta kullanılırdı. Mızrak sapları da yine ağaçtandı. Zırhların büyük kısmı demir eksikliğinden ötürü deridendi. Miğferler daima demirdendi. Atlara da deriden zırhlar giydirilir, başlarının üstüne de demir levha konulurdu. Kalkanlar inek veya başka bir hayvan derisinden veya hasından yapılmakta idi.(42) Her askerin bir yay, otuz ağaç ok, bir okluk ve bir kalkan alması lâzımdı. Her iki askerin bir at, her on askerin de bir çadır, iki

(39) İbn Battuta I. s.380-381

(40) a.g.e. s.427

(41) a.g.e. s.370, 418

(42) B. Spuler s.446-450

kürek ,kazma, orak, testere, balta, nacak, yüz iğne, ip, kazan alma- ları şarttı. (43)

Yasaya göre savaşta askerler yarı aç bırakılırdı. Çünkü;" tok köpekten fena av beklenirdi" yani tok askerden savaşta az yarar sağlanırdı. (43)

(43) Yakuboviskiy s.87-88

(44) Cüveyni XVI. s. 21-24 Akt.Yakuboviskiy s. 89

3- HUKUK

Eski Türkçede kanun manasına gelen "yasa" (yasag) terimi Moğol istilasından sonra islâm tarih ve etnografya edebiyatına girmiş ve çok yayılmış bir deyimdir. Göktürkler, Karahanlılar, Selçuklu çağlarında, "kanun ve nizam" karşılığı söylenen "törü ve türe" terimlerinin yerini tutmuştur. "yasa" sözü kök bakımından şüphesiz türkçe bir sözdür.(1) Bilindiği üzere Türkler'de "töre" Cengiz Han'ın gençliğinde ve sonra kurduğu devlette işe "yasa" sözü yaygın ve köklüdür.

Cengiz Han kültür çevresinde, önceleri "ordu kanunu " sonradan "devlet yasası" anlayışıyla söylenen "yasa-yasak" sözleri, tek yanlı kalıyordu. Kişilere ait ahlak prensiplerini, Türklerin "töre" deyimini ve anlayışı tamamlamış oluyordu. Bu anlayış da ancak Cengiz Devleti'nin, "büyük devlet" olmasıyla görünüyordu .(2)

Moğollar Cengiz Han'dan kalma bir yasaya sahip bulunuyorlardı. Bu yasa önceleri yazılı değildi.Geniş hudutlu bir devletin kurulmasından sonra yazılı bir kanunnameye ihtiyaç hasıl oldu. Bu da Çağatay ve Ögedey'in gayretleriyle meydana getirildi.Kanunname yabancı devletlere karşı ne suretle davranılacağı, harp usülleri, ordu teşkilatı, posta işlerinin tertibi, vergilere ait izahlar, aile efradının birbirleriyle münasebetleri ve miras işleri hakkında bir takım ahkâmı ihtiva ediyordu. Buna mukabil anayasa hukukuna ait tam bir metin Moğollar'da yoktu. En yüksek selahiyet, en son karar hükümdarın elinde toplanmıştı. (3)

(1) B.Ögel (Türk Kültürünün Gelişme Çağları-İst.1988) s.486

(2) a.g.e. s.519

(3) B.Spuler (İran Moğolları- Ank.1957) s.408-409

Müslüman tarihçilerden Cüveyni'ye göre Uygurlar, Cengiz Han'ın emri üzerine Moğol çocuklarına yazı öğretmişler ve yasa hükümlerini, tomarlara tesbit etmişlerdi. Buna "Büyük yasa-name" denilir. Bu "yasa name" büyük prenslerin hazinelerinde bulunur... Ülke ve devlet işleri görüşülürken, o tomarları getirip işleri ona göre yaparlardı. (4) Cengiz Han'ın tespit ettirdiği yasa , eski Türk hakanlıklarında yürürlükte olan ve sözlü olarak nesilden nesile ulaştırılan 'töre ve geleneklerden' başka birşey olmasa gerekir. Her hakan ve beyin bu kaidelere, kendisinden bazı şeyler eklemiş olmasından şüphe yoktur. Cengiz Han da zamanın ve yerin gerektirdiği bazı maddeler eklemiştir. (5)

Cengiz Han İmparatorluğu'nun bölümlerininin birer Türk devleti haline gelmesinden sonra "Cengiz Han yasası" yerine "Cengiz Han töresi" denmeye başlanmıştır. Moğollar'ın Gizli Tarihinde "yasa" geri bir aşiret deyimidir. "Töre " ise "büyük kanun" anlamında kullanılmıştır. Böylece Türkler yasayı kendilerine uydurmuşlardı. Zaten, yasanın temeli "eski Türk orun töresi" idi. (6)

Cengiz İmparatorluğu'nun devamı olan veya yerine aynı soydan olan şahısların kurmuş olduğu devletlerde, Cengiz yasasına titizlikle uyulmaya çalışılmıştır. Timur devletinde bile Cengiz yasası geçerli idi. "Timur Cengiz Han yasasına 'türe' diyordu. 'türe' moğolca mezhep demekmiş (?) Diğer Türkler ve Çağataylar gibi, Timur da bütün işlerinde Cengiz Han kaidelerine itimat ederler. Buna türe derler...

(4) A. İnan -R.R.Arat armağanı s.104; Kaynak için bak.Cüveyni s.16-18 Akt. B. Ügel. (1988) s. 486

(5) a.g.e. s.521

(6) a.g.e. s.524

Türeyi bilmeye Timur eşsizdir. (7)

Cengiz Han çağında her büyük şehirde başlıca üç büyük memur vardı: 1-Bitikçi (maliyeci), 2-Yargucu (yargıç), 3-Ordu kumandanı. Diğer yargıç ve vergiciler, başkentteki "büyük yargucu ve bitikçilere" bağlı idi. Osmanlılar'da olduğu gibi büyük kararlar ancak başkentteki yargıçlara sorularak verilirdi....Küçük şehirlerdeki yargıçlar da, kadılar gibi bağımsız ve doğrudan doğruya hakana bağlı idiler.(8)

Hakanlığın en büyük icra organı olan kurultay, yasaya göre karar almaya mecburdu. Dolayısıyla yasa ve yargı işlerine bakan yasa emiri olan beğ de kurultayın tabii azası meyanında idi. (9)

Han'ın sarayında bir mahkeme vardı. Bu mahkeme Moğol büyüklerinin cezalarını tayin ile Moğol olmayan yüksek ricale karşı açılan davaları rüyet ederdi. Bu devlet mahkemesi Yargu, hükümdarın en büyük hakim sıfatıyla havale ettiği davaları görürdü. Cengiz yasasınca büyüklerle devlet memurları ve tâbi prensler, bu mahkemeye çağırılabilirlerdi. Hanedana mensup prenslerde bu mahkemede hüküm giyerlerdi. (10) 1251 kurultayında Mengü'nün han ilân edilmesinden hemen sonra. Mengü'ye karşı girilen süikast teşebbüsünün faillerinin büyük duruşması başladı. Şehzadelerin duruşmasını büyük Han, emirlerin duruşmasını ise baş yargıç (Yargucu) Mengese Noyan yürütüyordu. Dava 77 kişinin idamıyla neticelendi.(11) Moğol devlet idaresinin işlerini

(7) a.g.e. s.524

(8) a,g,e. s529

(9) M.Kafalı s. 123

(10)B.Spuler s.416-417

(11)Reşidüddin, Asya Müz.Yaz. a.566(D,66)vr. 172; Dorn 289 vr. 150

(Blochet neşr. 293-7 d'Ohsson Histoire des Mongols II. s.269)

Akt. Barthold (1990) s.518

görmeye salih yegane mahkeme olan divan-ı âlîde , hakimleri ekseriya Moğol emir veya prens mahfillerinden alınan hususî memurlar (yarguci) teşkil eder di ki, bunlar bir dava görüleceği zaman toplanmaya davet edilirdilerdi. (12)

AltınOrda'nın adlî teşkilatı üzerinde hiçbir müstakil araştırma yapılmamıştır. Esasen bu yolda kaynaklarda raslanan kayıtlar oldukça dağınıktır. İlk zamanlarda, yüksek sınıfların islâmîliği kabul etmesine ve Moğol yönetiminin islâmlaşmasına kadar Moğollara ait davalarda adlî teşkilat tamamıyla yasaya (Moğol hukukuna) dayanıyordu. İslâmlaşma devrinde davaların bir kısmı şeriat mümessillerine geçmişti. Lâkin sivil hayatın bazı hallerinde yasa da tatbik edilirdi.(13)

İbn Battuta'nın verdiği tafsilat muvacehesinde, Altın-Orda Hanlığı'nın Sağ ve Sol-Kol'undaki orda emirlerinin maiyyetinde, devlet merkezi Berke Saray'ında vazifeli memurların ufak mikyasta mümessillerinin bulunduğu anlaşılmaktadır. Mesela Saray şehrinde adaletin tevzii işi ile vazifeli olan "baş-kadı" ve "baş-yargucu" ya mümessil olmak üzere, Kırım ve Harezmi'de de "Orda-kadısı" ve "Orda-yargucusu" bulunmakta idi. (14) Yasa emiri veya baş yargucu, ulustaki bütün yargucuların ve yasavul adı verilen ve vazifeleri yasa takipçiliği olan şahısların başı idi. Baş kadı bütün ulustaki kadıların başkanı durumunda olup bazen saray kadısı veya "Kadı'ül-kudat" adıyla zikredildiği de görülmektedir.(15)

(12) B. Spuler s.417

(13) Yakubovskiy s.115

(14) M.Kafalı s.123

(15) a.g.e. s.125-126

XIV. yüzyılın ilk yarısında Harezmi bölgesinin merkezi Ürgenç'i yani Altın-Orda Hanlığı'nın en medenî bölgesini ziyaret eden İbn Battuta, bu bölgenin hakimi Kutluk-Timur'un yanında kalmıştı. kabul merasimini ve onun evini uzun uzun tasvir ettiği sırada mahkeme meselesine de dokunmuştur. " Emir'(Kutluk-Timur) in cümle adetinden olarak kadı hergün dairesine (sarayına) gelir. Kendisine mahsus dairede fukaha ve kâtipler ile oturur. Bunun karşısında yanında Türkler'in büyük emirler (beğler)inden yahut şeyhlerden yargucu denilen sekiz kişi bulunduğu halde büyük emir(beğ)den biri oturur. Halk onun huzurunda muhakeme olunarak şeriate müteallik kadıya, kadı tarafından verilir. Eğer konu bunun dışında ise, hükmü bu beğler verir. Onlar bir tarafa meyletmezler, yahut rüşvet almak şaibesinden mer'i bulduklarından hükümleri gayet adil ve sağlamdır."(16) XIV. yüzyılda Özbek Han devrinde Altın-Orda toplumunun yüksek sınıfları arasında islâmiyetin artık hakim bir ideoloji olduğu bir sırada davaların bir kısmının yargucuların yani Cengiz Han yasasının (Moğol örfî hukukunun) ve törelerin hükümlerine dayanan hakimlerin elinde bulunduğu yukarıdaki ifadelerden anlaşılıyor. Lâkin, buna rağmen şeriatin ve bunun uygulayıcısı olan kadının rolü büyüktü.

Moğollar'ın ceza kanununda: Zina, hırsızlık, bir Moğol'un katli ve bazı kurban kesme ve temizleme hususundaki emirlere itaatsizlik hallerinde idam hükmü veriliyordu.(17)

(16) İbn Battuta I. s.408

(17) Mirhvand/Langlès 219; Mirhvand V 43, Zyriak 249 Johann von P. Carpini/Wyngaert 49 vd. 64(Mamafih burada yüksek şahsiyetlerin diğer cezaları pek az nazara alınmıştır); Roldus 115 Annoles de Burton 273(1245'de Rum piskoposu Peter'e göre). Akt. B.Spu-ler s.411-412

Hırsızlık hakkında İbn. Battuta'nın verdiği bilgi ise şöyledir:" Hırsızlık hakkında Türkler'in hükümleri şiddetli olması sebebiyle hayvanlarının çoban ve muhafızı yoktur. Bir kimsenin yanında çalınmış bir at bulunur ise sahibine iade ile beraber dokuz adet mislini vermekle hükmolunur.Buna gücü yetmez ise onun yerine evladı alınır. Evladı da yoksa o zaman koyun boğazlar gibi boğazlanır.(18)

Hırsızlık ve zina gibi toplum düzenini en fazla bozan suçlara verilen ceza islâm öncesi Türk töresinde her zaman ölümdü.(19) Altın-Orda Hanlığı bu tarihlerde islâmiyete girmesine rağmen cezaların birçoğu yine eski Türk töresi ve Cengiz Han yasasına göre veriliyor, ve bu cezayı da yargucular veriyordu. Bu coğrafi bölgelerde hem Türk töresi hem de islâm kanunlarının yürürlükte olduğunu görüyoruz.

Altın-Orda Hanlığı'nda ve çağdaşı Türk devletlerinde çobansız olarak otlaklara salıverilen hayvanlar birbirlerine karışmasın diye uyluklarına özel nişanlar vuruluyordu. İbn Battuta Horasan'da bulunduğu sırada böyle yapmış çalınan veya kaybolan üç atını on gün sonra bir Tatar'ın hırsızlara verilen cezanın şiddetinden korkarak geri getirmişti.(20)

Bu çağda devlet teşkilatında gördüğümüz, aristokrasi yalnız dini kadrolarda söz sahibi olamamıştı. Çünkü islâmiyet yeni kabul edildiğinden, aristokrasiden bu sahada eleman henüz yetişmemişti. Bu münasebetle saray kadısı veyahut başkadı, Sağ ve Sol-Kol Orda kadılığı ve üçüncü kademede şehir kadıları ve diğer din adamları ile ilmiye sınıfı, Moğol aristokrasisinin dışında kalmakta ve umumiyetle Türk aslından gelmekte idi.(21)

(18) İbn Battuta I. s.362

(19) B.Ögel (1988) s.530

(20) İ.Battuta s.443-444

(21) M. Kafalı s.125

Son olarak hükümdarların adalet anlayışından bahsedip bu konuyu bitirelim. Değerli hocamız rahmetli Bahaeddin Ögel bey derslerinde devletin üç direk üzerinde durduğundan bahsederdi. Bunlar: Ordu, maliye ve adalet. Sacayağı gibi diye bahsettiği bu direklerden birinin devrilmesi devletin çökmesi demektir. Bu çağda yaşayan ve İbn Battuta'nın bizzat ziyaret ettiği Muhammed Özbek Han ve Alaeddin Tarmaşirin hakkında seyyahımız: " Tutumları sert ve hükümleri adildir" demektedir. (21) Yalnız Alaeddin Tarmaşirin hakkında bozkır geleneklerini iyi bilen XV.yüzyıl başlarında yaşamış adı bilinmeyen bir müslüman yazar Tarmaşirin'i yasaya uymayan biri olarak gösteriyor. (22) Zaten İbn Battuta'nın anlattığına göre de yasaya uymaması hayatına mal olmuş ve bir ayaklanma ile devrilmişti.(23) Tarmaşirin'den önce hükümdar bulunan ve müslüman olmamış Kebek Han'ın da adil bir kimse olduğunu ve bizzat halkın şikayetlerini dinleyip hükümler verdiğini efsanevi bir şekilde İbn Battuta anlatmaktadır.(24)

Son söz tabii ki hükümdarda biterdi. Yalnız hükümdarlar keyfi karar veremezdi. İslamın iyice yerleşmeye başladığı devirlerde, islâm hükümlerine ve Türk töresine, (bu devirde ise daha ziyade töreler ile Cengiz yasasına) uymak durumunda idiler.

-
- (22) İbn Battuta I. s.418
(23) W.Barthold (1975) s.280
(24) İbn Battuta I. s.422-426
(25) a.g.e. s.419

B- DİNİ HAYAT

Moğollar'ın Batu Han komutasında Deşt-i Kıpçak'a girdiklerinde; bozkırlarda yaşayan Şamanist Kıpçaklarla, bu yeni gelenlerin dini inançları arasında fazla önemli bir fark yoktu. Yalnız Moğollar'daki Şamanist inançlar Türklerinkine göre daha barbar ve iptidai özellikler taşımaktaydı. Bunun en belirgin şeklini cenaze defin merasimleri esnasında görmekteyiz. "Bunlara göre, han tarafından veya onun şerefine öldürülen kimseler, öbür dünyada kendisine hizmet etmekle mükelleftir. Göktürklerde bu inancın yankısı olarak müteveffanın hayatta iken öldürdüğü düşmanların heykellerini dikmek adeti vardı. Moğollar'da aynı inanış hanın öldüğü yer ile mezar arasında cenaze alayının takip ettiği yolda rastgeldikleri kimseleri öldürmek şeklinde açıklanmıştır. Marco-Polo'ya göre, bu kurbanları "öbür dünyada gidip hükümdarımıza hizmet et" diye öldürürlerdi. Mengü han'ın ölümünden sonra bu suretle 20.000'den çok insan öldürüldüğünü Marco-Polo haber veriyor. Bundan başka Vassaf'a göre muhtelif eşyalar ve mücevherlerle birlikte bayramlık elbiseler giymiş güzel kızlarda Hülagü ile birlikte gömülmüştür. (1)

Kıpçaklar'daki ölü gömme ve defin adetleri (2) insan kurban etme hariç Moğollarınki ile hemen hemen aynıdır.

Deşt-i Kıpçak bölgesindeki Türkler'in ve Moğollar'ın müslüman olmadan önce ve hatta müslümanlığın bölgede yayılmasından çok sonralarına kadar eski dinlerine bağlılıklarını görüyoruz. Carpini'ye göre "onlarda keçeden yapılmış insan şeklindeki birtakım putlar

(1) Yakuboviskiy (Altın Ordu ve Çöküşü) s.142

(2) a.g.e. S.19

vardır. Bunları karargâh kapılarının iki yanına yerleştirirler ve keçeden emziğe benzer şeyler yaparlar. Bunları sürülerinin koruyucusu sayarlar ve hayvanların bol süt ve döl vermesini kolaylaştırdıklarına inanırlar. Çok saydıkları birtakım putlarında ipek kumaştan yaparlar.... Bu putlara yemeğe ve içmeğe başladıkları zaman önce yiyecek ve içeceklerin bir kısmını bunlara sunarlardı. (3) Bu Hunlar'dan beri devam eden bir inanç idi. M.O. 121'de Çinliler'e esir düşen Hun prensinin altın putu ve buna ibadeti ve yine aynı yıllarda Altaylardaki deriden yahut keçeden yapılan ongunlar bunların bilinen ilk şekilleri idi. (4) Eski Türk dininin en belirgin özelliği ise Tanrı'nın birliğine inanmaları ve buna Gök-Tengri demeleri ve tabiattaki varlıklarda uluhiyet aramaları, ateşi, suyu, güneşi ve ayı kutsal varlıklar saymaları ve bunlara kurbanlar takdim etmeleridir. (5)

Cengiz istilası sırasında Moğollar'ın çoğunluğunun Şamanist olduklarını söyleyebiliriz. Ancak bunların yayıldıkları bölgelerde yaşayan halktan büyük bir kısmı müslümandı. Bundan başka Kıpçaklar arasında ve Orta Asya'da Hristiyan misyonerleri faaliyet gösteriyordu. Moğol toplumunun yüksek tabakaları arasında ise Uygur hocalarının tesiriyle Budizm'e de rastlıyoruz. Mesela Türkistan'daki bazı şehirlerde Budist mabetlerine ve misyonerler tarafından yaptırılmış kiliselere rastlıyoruz. (6) Barthold'a göre Moğol hakimiyeti devrinde Maverâünnehr'de Hristiyanların ülkenin siyasi hayatında bir ağırlıkları yoktu. Hristiyanlığın Semerkant'a müslümanlıktan önce gel-

(3) Plano Carpini - V.Rubruk, a.y. s. 7-8 Akt. Yakuboviskiy, s.140

(4) A.İnan - (Eski Türk Dinî Tarihi), Ank. 1976. s. 3

(5) İ.Kafesoğlu - (Eski Türk Dinî), s. 15

(6) Barthold - (1975), s. 260

diğini biliyoruz. Samaniler ve Karahanlılar devrinde varlığını koruyabilmiştir. Fakat bu devirde Hristiyanlığın ülkenin siyasî hayatında bir katkıda bulunduğu dair hiçbir bilgiye sahip değiliz. İslâm hakimiyetinin zayıflaması Hristiyanlarda öğ alma arzusunun filizlenmesine yardımcı olmuş olabilir. Cengizilerin çoğunun yalnız Hristiyanlığı kabul edenler değil, yasayı koruyanlarda İslamiyetin düşmanları idiler. Maveraünnehr'in idarecileri arasında Çinliler ve Moğollar da vardı. Üstelik ilk zamanlarda müslümanlar Moğol İmparatorluğunun en büyük dış düşmanlarını teşkil ediyorlardı. (7) Fakat Cengiz Han, hizmetinde müslüman tüccarları bulunduğu başka, Moğol ordusunda Kayalık ve Almalık müslümanlarından meydana gelen birliklerde vardı. (8) Doğudan gelen Moğollar'ın şamanlığını müslüman Türkler bir "gavurluk" ve "mecusilik" den ziyade, bir müslümanlık namzedinin "cehalet"i yahut "cahiliyet"i saymışlardır. Bunu Türkistan'da Moğollar devrinde yazılan Yesevî menkıbelerinden öğreniyoruz ki onlar müslüman kızlarının bu şamanî Türk ve Moğol ekabirleriyle evlenmelerine asla itiraz etmemişlerdir. Anadolu'da Celaleddin Rumi ve halefleri de aynı fikirde bulunmuşlar ve bunu eserlerinde tebarüz ettirmişlerdir. (9) Türk devletlerinde olduğu gibi bazı istisnaî zamanlar hariç Moğol devletinde de dini bir hoşgörü hakimdi. Hatta bir han ailesi içinde oğulların bazılarının Hristiyan, bazılarının müslüman terbiyesi aldıklarına dair örnekler vardı. (10) Şamanî kalan Moğollar'ın Budizm, Hristiyanlık ve İsla-

(7) Barthold - (1990), s.529

(8) Barthold - (1975), s.218

(9) Z.V. Toğan - (1981). s. 264

(10) Barthold - (1975) s.262

miyet arasında sallandıktan sonra birden islâmîyete meyletmeleri, Türk milletinin ekseriyetinin müslümanlığı artık çoktan kabul etmiş olmasının tesiriyle izah edilmelidir. Müslümanlar daha Cengiz çağında hükümdarların yanında mühim yer tutmuşlardı. Harezmlî Mahmut Yalavaç ile Karluklar'dan Danişment ve Hasan isminde ikisi Cengiz'in Belcivane'deki arkadaşlarından idi. (11) Cengiz Han'ın ölümünden sonra yasanın uygulanmasından sorumlu ve Orta Asya'nın Maverâünnehr ve iç Asya'nın hakimi Çağatay zamanında müslümanlar üzerinde büyük bir baskı vardı. Çünkü müslümanlar onun saltanatında namazlarını gizlice kılabiliyorlar ve kurbanlarını şeriatın icap ettirdiği şekilde kesemiyorlardı, fakat Ügedey'in müslümanlara karşı sempatisinden hayranlıkla bahsediliyordu. (12)

Yine bu devirde Maverâünnehr'in idaresi müslüman olan ve adil bir yönetim kurmuş olan Mahmut Yalavaç'a bırakılmasına rağmen dini görünüşlü isyanlara da sahne olmaktaydı. Aristokrasiye karşı yerli halkı isyana teşvik eden Mahmut Tarabî hareketinin esas sebebi her halk hareketinde olduğu gibi dinî idi, fakat isyanın lideri sünî müslümanlığı değilde halk inançlarına dile getiriyordu. Bu devirde Maverâünnehr ve Türkistan'da (Şamanizmin kalıntısı olarak) ruhlarla irtibat kurduğunu iddia eden pek çok kimse vardı. Bunlar çoğunlukla kadın idi. Onlar hastaları ruh çağırarak, el çırparak ve başka garip hareketler yaparak tedavi ediyorlardı. Tarabî bu marifeti kız kardeşinden öğrenmiş ve birkaç kişiyi tedavi etmeğe muvafak olduktan sonra pek çok insan harukulade kuvvetine inanmış, bu sayede günden güne taraftarlarının sayısı süretille artmıştır. Fakat

(11) Z.V. Togan (1981), s. 263 - 264

(12) W.Barthold - (1990), s. 497 - 498

isyan alınan ciddi tedbirlerle bastırılmıştı. (1239-1240) (13)

Göyük'ün zamanında, (1246-1248) (İlhanlılar devrinde gelişecek olan) Moğol ve Hristiyan dünyalarının, müslümanlara karşı birleşme fikri şekillenmeye başlıyordu. 1248'de bu plânın kurulması için Hristiyan memleketlerin bazılarında elçiler gönderildi. (14)

Bundan başka Çin'de ve Türkistan'da meşhur olan bir Toyin'in (Budist rahibi) tavsiyesine uyan Göyük, bütün müslümanların hadımlaştırılmasına dair bir ferman çıkarttı. Fermanı alan Toyin, korkunç bir köpek tarafından paramparça edildi ve bu ilâhi ceza Göyük'ü fermanını iptale mecbur etti. Sonra Hristiyanlar Göyük'ü meşhur imam Nureddin Harezmî'yi münazarada rezil ettirmek için çağırmaya iknâ ettiler. Münazara Göyük'ün huzurunda oldu.... Neticede Hristiyanlar münazaradan vazgeçtiler ve Göyük'ten imama âdap ve erkânıyla namaz kıldırmasını istediler. İmam bir müslüman çağırarak onunla birlikte namaza

(13) a.g.e. , s. 502. (Mahmut Tarabî isyanı Maveraünnehr'de Moğol yönetimine karşı başlamış bir ayaklanmadır. İslâm ahaliyi temsil amacıyla ortaya çıkmalarına rağmen, bunların tam islâmlaşmamış, yarı şamanî, yarı müslüman ve halk üzerinde büyük tesiri olan kimselerdir. Bu isyan yine aynı tarihlerde Anadolu'da meydana gelen ve Selçuklular'ın zayıflamasına sebep olan ve aslen Moğol istilası önünden kaçarak Anadolu'ya gelen Baba-İshâk'ın davranışlarıyla büyük bir paralellik göstermesi de düşünülmesi gereken ayrı bir konudur. Baba İshak isyanında aynı tarihlerde meydana gelmiştir. (1240))

(14) a.g.e. , s. 530 - 531.

durdu. Hristiyanlar ikisine de çeşitli şekillerde engel olmak istediler, secdeye varırken onları dövüyorlar ve alınlarını şiddetli vuruyorlardı. Bütün eziyetlere rağmen onlar namazı bozmadılar ve bittikten sonra sükûnetle uzaklaştılar. Ertesi gecede Göyük Han imama hakaret etmesinin cezasını gördü, yani öldü. Göyük'ün oğulları imandan özür dilediler ve gönlünü aldılar. (15) Göyük'ün bu şekilde ölümü ile bu planlar gerçekleşmedi.

Annesinin Hristiyan olması sebebiyle Mengü Han (1251-1259) diğer dinlerin mensupları karşısında Hristiyanlara daha çok saygı gösteriyordu ve hatta en büyük oğlunun yetiştirilmesini bir Hristiyan hocaya vermişti. Hristiyan Bulgay onun yanında baş müşavirlik vazifesini yürütüyordu. (16) Buna rağmen Mengü bir Şamanist idi. Ona göre dinler aynı derecede saygıya layıktı, hiçbir kimsenin dini inançları yüzünden cezalandırılmasına müsaade etmiyordu.... Mengü'nün tahta çıkışı dolayısıyla verilen ziyafette müslümanlara şeriate uygun olarak kesilmiş koyun etleri ikram edildi. (17)

Altın-Orda'da Batu Han'ın oğlu Sartak Hristiyan idi. Fakat Batu Han'ın kardeşi Berke ise ilk müslüman Altın-Orda Han'ı idi. Berke'nin ne zaman ve nasıl islâmiyeti kabul ettiğine dair tam ve güvenilir bir bilgiye sahip değiliz. İleri sürülen rivayetlere göre, Mesela : "Ebu'l Gazi"ye göre, Berke Han olmuş bulunduğu zaman Buhara'dan gelmiş iki tüccar tarafından müslüman yapılmıştır. Başka rivayete göre

(15) Tabakat-ı Nâsırî, 1162 v.d., (Nassan Lees Neşr. 405 v.d.)

Akt. W.Barthold. (1990) s.515-516

(16) Rubruk, Michel-Wright neşr 280, Akt.W.Barthold (1990) s. 520

(17) Mirhand, Lucknow neşr. I. 58, Akt. W. Barthold (1990) s. 521

daha tahta oturmadan önce Hocend veya Buhara'daki şeylerin tesirinde kalmıştır. (Bu konuda meşhur seyfettin Baherzî'nin adını veriyorlar. Ölm. 1261). (18) Hiç şüphesiz o daha Batu'nun sağlığında müslüman olmuştu ve İslâmî emirler onun karargâhında yerine getiriliyordu. Semerkant'ta müslümanlar ile Hristiyanlar arasındaki mücadelede Berke'nin müdahalesi mücadeleyi müslümanlar lehine halletmiştir. (19) Lâkin Berke Han'ın İslâmlığı yerleştirmek için sarfettiği bütün çabalara rağmen, yalnız hakim sınıfın ileri gelenleri, özellikle han ailesi ile yakından temas edenler İslâmlığı kabul etmişlerdi. (20) Berke Han'ın ölümünden sonra Altın-Orda tahtına tekrar Şamanist hükümdarlar geçtiler. İslâmiyetin Altın-Orda'da kesin olarak yerleşmesi Özbek Han (1312 - 1340) zamanında vukubulmuştur.

İbn Battuta'ya göre Özbek Han'ın hocası Seyyit İbn Abdulhamit idi. (21) Özbek Han'a İslâmiyeti kabul ettiren ve ona Sultan Muhammed Özbek Han adını verenin de Taşkent yakınında gömülü Zengi Ata halifelerinden Türkistanlı Şeyh Seyyid Ata (asıl adı Ahmed idi) olduğu hakkında da bir rivayet vardır. (22) Altın-Orda'nın İslamlaşmasını anlatırken daha ziyade Türk-Moğol çevrelerini ve bilhassa göçebeleri gözünde tutuyoruz. Zira Altın-Orda hudutlarına giren birçok bölgelerin Moğollar'dan önce İslâmlığı kabul ettiğini biliyoruz. Harezmi, Bulgar ve kısmen Burtas toprakları gb.

(18) W.Barthold - (1975), s. 237 - 238

(19) W.Barthold - (1990), s. 528-529

(20) Yakubovskiy - s. 63

(21) İbn. Battuta, I. s. 383

(22) W.Barthold - (1975), s. 241

İncelediğimiz dönemde İslâm aleminin medenî üstünlüğü dolayısıyla, Hristiyan geleneklerinin Kıpçaklar arasında olduğundan daha devamlı ve kararlı bulunduğu milliyetlerin mensupları da İslâmiyeti kabul ediyorlardı. Alan veya As'lar her yerde ve bu arada Rubruk'un eserinde de Hristiyan olmak üzere tasvir edilmektedirler(23) Ancak İbn Battuta saray'da yaşayan Aslar'ı müslüman olarak nakletmişti (24) Hristiyanların İslâmiyeti kabul etmeleri için zorlayıcı tedbirler kullanılmıyordu. Hatta Hristiyan ruhanileri müslümanlarınki gibi vergiden affedilmişti. Hatta Saray'da 1261 yılında müslüman Berke Han'ın zamanında bir Ortodoks piskoposluğu kurulmuştu. (25) Türk - Moğol devleti an'anesinin icabı olarak Altın-Orda'da tam bir din ve dil toleransı vardı. Bu kavimler pekte ağır olmayan mükellefiyetleri doğru dürüst yerine getirdikten sonra, lüzumsuz yere tazyike maruz kalmıyordu. Rus kilisesi, hatta Altın-Orda hanlarının verdikleri yarlıklar sayesinde "Tarhanlık" kazanmıştı. (26) İslâmiyetin yayılması, Volga Bulgarlarından çok Harezmi ve Orta Asya Türkleri'nin tesiriyle vukubulmuş olsa gerektir. Mahalli Türkler ki, Kıpçaklar daha Moğollar devrinden önce iki taraftan, Rusya ve Batı Avrupa yönünden Hristiyanlık tesirine maruz kalmışlardı. Bu propogandanın Moğollar devrinde de devam ettiği XIII. yüzyıl sonuna ait Kuman-Kıpçak sözlüğünden bellidir ki bunda incil metni ile katolik ilahilerin Türkçe

(23) a.g.e. , s. 237.

(24) İbn. Battuta I. , s. 401

(25) W. Barthold, (1975), s. 237

(26) A.N.Kurat, (IV. - XVIII. y.y.'da K.K.T.D.) Ank. 1972,

tercümeleri bulunmaktadır. Tercüme pek başarılı yapılmıştır. Ve misyonerlerin bu dile iyice vâkıf olduklarına tanıklık etmektedir. (27) Hatta İbn Battuta Kırım'da Kerç ile Kefe arasında Hristiyan Kıpçaklar görmüştü. (28)

Özbek Han devrinde bütün hanedan ve onlara tâbi aşiretler müslüman oldu. (29) Bu hükümdar derin bir samimiyetle İslâmlığı kabul etmiş, İslâmiyete bağlılığını açıkça göstermiş ve İslâm kanunlarına bağlanmıştı. (30) Bu İslâmlaşmada Mısır Memluklu sultanlarının da rolü vardı. Özbek Han ülkesinde İslâmiyeti iyice yerleştirmek için ciddi tedbirlere başvuruyordu. Moğolların sosyal hayatında büyük bir rol oynayan şamanların ve Budist Lamaların öldürülmesini emrettiğini biliyoruz. (31) İbn Battuta Özbek Han hakkında "Dünyanın yedi büyük hükümdarından biri olduğu ve Allah'ın düşmanlarından Bizans ile gaza ve cihada vazifeli olduğunu" nakletmektedir. (32) Gerçektende Özbek Han'ın orduları Hristiyanların nüfuzunu kırmak için 1319 - 1324 ve 1330'lu yıllarda Trakya'ya kadar çeşitli bahanelerle girmeye muvaffak olmuştur. (33)

İbn Battuta'nın seyahat ettiği sıralarda Çağatay tahtında da ilk müslüman Çağatay hükümdarı Alaeddin Tarmaşirin bulunuyordu. İbn Battuta bu hükümdarla bizzat görüşmüştü ve Bunun dinine bağlı bir

(27) W. Barthold (1975) s. 236.

(28) İbn. Battuta I, s. 358

(29) Z.V.Togan, (1981), s. 62

(30) Tiesenhausen, a.y. I. (Al. Kalkaşandi) s. 406 Akt. Yakuboviskiy s. 146.

(31) Quatremère, s. 186, Akt. Yakuboviskiy, s. 143.

(32) İbn. Battuta I. , s. 370

(33) Z.V.Togan , (1981), s. 343

hükümdar olduğunu sabah ve akşam namazlarını cemaatle edayı asla terk etmediğini ve sabah namazından güneş doğuncaya kadar oturup Türkçe zikir ettiğini nakletmektedir. (34) Zaten Moğollardan önce Maverâünnehr İslâm medeniyetinin en önemli merkezlerinden biriydi. Gerek Dest-i Kıpçak'ta gerekse Harezmi ve Maverâünnehr'de İslamlaşma birbenbire vuku bulmamıştır. İbn Battutanın uğradığı şehirlerde çok canlı ve köklü bir İslâmî yaşayış hüküm sürüyordu. Seyyah hemen hemen her şehirde zaviyelere ve şeyhlere rastlamış ve kendisi ile de en fazla bunlar ilgilenmiştir. Zaviyeler ibadet maksadıyla kurulmuş hayır sahipleri tarafından bedava yemek verilen ve tasavvuf erbabının kaldığı yerlerdir.

İbn Battuta'nın bizzat ziyaret ettiği ve kitabında naklettiği zaviyeler ise şunlardır :

Kırım'da	: Şeyh Horasanî zade zaviyesi (35)
Azak'ta	: Bıçakçı Ahi dergâhı. (36)
Azak'ta	: Şeyh Recep Nehr-i Meleki zaviyesi. (37)
Saray'da	: Zahid Hoca Nizameddin Zaviyesi. (38)
Saray'da	: Numaneddin-î Harezmi zaviyesi. (39)
Macar'da	: Şeyh Muhammed Betaihî zaviyesi. (40)

(34) İbn Battuta I., s. 420

(35) a.g.e. , s. 360

(36) a.g.e., s. 364

(37) a.g.e. , s. 364

(38) a.g.e. , s. 402

(39) a.g.e. , s. 402

(40) a.g.e. , s. 367

- Sarayık'ta : Şeyh Ata zaviyesi (41)
- Harezmd'e : Şeyh Necmettin-i Kübra adına türbesi yanında yapılan zaviye. (42)
- Harezmd'e : Celaleddin Semerkandî zaviyesi. (43)
- Harezmd'e : Emir Kutlu Timur'un hatunu Turabeg tarafından kendi adına yaptırdığı zaviye.(44)
- Buhara'da : Seyfettin Baharzî zaviyesi. (45)
- Buhara haricinde : Fethabat zaviyesi. (46)
- Semerkant haricinde : Kusem Bin abbas Bin Abdal Muttalip Türbesi ve adına yaptırılan zaviye.(47)
- Tirmiz : Şeyh Salih Azizan zaviyesi. (48)

Bu devirde zaviyelerin toplum hayatında çok önemli bir yerinin olduğunu görüyoruz. Din büyüklerine ve şeyhlere saygı gösteriliyordu. Bu hususta kadınların daha aşırı bir davranış içinde olduğunu görüyoruz. İbn - Battuta Macar şehrindeki kadınların zaviyelere ve şeyhlere yardımlarını ve bağlılıklarını aşırı olarak tarif etmiştir.(49) Harezmd emiri Kutluk Timur'un karısı Turabeg Hatun çok dindar bir kimse idi ve kendi adına zaviye yaptırıp gelene geçene yemek verdiriyordu. (50) Sultan Özbek Han'ın ikinci hatunu Kebeg Hatun ise İbn Battuta ziyaret ettiğinde sürekli Kur'an okumakla meşguldü. (51) Sultanlar (Özbek Han ve Tarmaşirin Han) da şeyhlere ve

(41) a.g.e. , s. 403

(50) a.g.e. , s. 409

(42) a.g.e. , s. 405

(51) a.g.e. , s. 375

(43) a.g.e., s. 405 - 406

(44) a.g.e. , s. 409

(45) a.g.e. , s. 416

(46) a.g.e. , s. 416

(47) a.g.e. , s. 429

(48) a.g.e. , s. 431

(49) a.g.e. , s. 367

din büyüklerine bağlı idiler. "Sultan Özbek Han her cuma Numened-
din-i Harezmi'yi zaviyesinde ziyaret ederdi. Bu şeyh kendisini kar-
şılamadığı gibi, ayağa da kalkmaz. Sultan şeyhin önünde oturarak yu-
muşak söz söylediği ve pek tevazuu gösterdiği halde şeyh bunun aksi
türde bulunur. Fakat fakara, miskinler ve gariplere karşı sultan
hakkında ki muamelesinin zıddına hareketle onları hoş tutar, tatlı
tatlı konuşur, ikram ve iltifatta bulunurdu." (52) Şeyh Hüsameddin
Yağî ise her cuma Tarmaşirin'in de bulunduğu cemaate vaaz ederken
sultanın zulümden ve yasaklardan kaçınmasını Allah'ın emirlerine gö-
re hareket etmesini ve ağır sözler söylememesini sert bir şekilde
ihtar eder. Halktan da sultanın sözlerini dinlemelerini isterdi. Bu
şeyh hiç bir hediye kabul etmez idi. Sultanın yemeğinden yemez ve
verdiği elbiseleri giymezdi ve yeni dikilmiş elbiseleri giymekten
kaçınırdı. (53) Yine İbn Battuta Özbek Han'ın tertip ettiği ve bütün
şeyhlerin, kadınların fakihlerin, şürefanın (seyyidler) ve dervişle-
rin bulunduğu bir iftar yemeğinde bulunmuş ve kendisi Nakib-i Şürefa
Seyyid-i Şerif İbn-i Abdulhamid ile kadı Hamza tarafından sultana
medihkâr sözlerle takdim edilmiş ve sultana gereken ihsanı gösterme-
sini de tavsiye etmişlerdir. (54) Sultanda sürekli İbn Battutaya ge-
reken saygılı ve ikramı göstermiştir. Özbek Han'ın bizzat dindar ol-
duğunu, dindarları himaye ettiğini ve dinin gereği cömert oldukları-
nı görüyoruz.

(52). a.g.e. s. 402

(53) a.g.e. ,s. 421

(54) a.g.e., s. 372

Altın-Orda'da özellikle Kırım bölgesinde İslâm fıkının in-
celiklerine kadar uygulandığını, bunun içinde İslâm mezheplerinden
her mezhebin bir kadısının olduğunu görüyoruz. (55) Bazı bölgeler-
de ise İslâmın birleştirici ve bütünleştirici yönünün daha canlı
yaşanması için bazı sert tedbirlere başvurulduğunu da görmekteyiz.
Mesela : İbn Battuta Harezmi'de gördüğünü şöyle nakletmektedir:
"Namazda başka yerde emsalini göremediğim güzel adetleri vardır.
Şöyleki, mescitlerde olan müezzinlerin herbiri mescit civarında bu-
lunan hanelerin cümlesini dolaşıp namazda hazır bulunmasını ihtar
eder. Bir kimse cemaatle namaza gelmediği surette, imam cemaat hu-
zurunda onu döver. Her mescitte onun için bir kamçı asılı bulunur.
Bundan başka cemaatle namazı terk eden kimseden beş dinar alınarak,
mescidin masraflarına yahut fakara ve miskinlerin (dervişlerin) ih-
tiyaçlarına sarf edilir. Rivayete göre bu adet çok eski zamandan
beri oralarda geçerlidir. (56) Dinî Hayatta Horasan'ı daha canlı
görüyoruz. Bu bölgede İslâm tarihinde meşhur bazı İslâm büyükleri-
nin mezarlarını görüyoruz. (57) Bu büyük zatların eseri olacak ki
yörenin halkı ve kadıları İslâmî esaslardan taviz vermez bir tutum
içindedirler. Mesela : " Herat'ta Nizameddin Mevlana adında zühd ve
takva sahibi bir alim zat bulunmaktadır. Vaaz ve nasihatları ile
bütün kötülöklere mani olma gayreti içindedir. Halk da kendisine
mugayir bir iş yapıldığını duyar duymaz bu iş isterse sultan tara-
findan yapılsın derhal mani olurlardı. Birgün sultan Hüseyin İslâm

(55) a.g.e. , s. 364

(56) a.g.e. , s. 405

(57) a.g.e. , s. 433 - 441 - 443

kaidelerine uymayan -şarap içmek- gibi bir iş yapmış, halk da ayaklanmış neticede fakih Nizameddin ve şehrin ileri gelenleri Sultanın huzuruna gidip durumu incelemiş ve sultana bu suçundan dolayı "had" cezası vermişlerdir." (58)

Ancak müslümanların dini müsamahalarından dolayı bu bölgelerde Hristiyanlar yine dinî ibadetlerini rahatlıkla yerine getirmeye devam etmişlerdir. Mesela : Kefe'de ve liman şehirlerinde hem mescit hem kilise vardır. İbn Battuta hayatında ilk çan seslerini burada duymuştu ve ahalinin çoğunun Hristiyan olduğunu ve bu Hristiyanların ekserisinininde Cenevizli olduğunu nakletmektedir. Yine İbn Battuta Kıpçakları Hristiyan olarak tanıtmaktadır. (59) Demek ki Kıpçakların çoğu henüz İslamlaşmamıştı. Seyyah Kerç şehrinde gördüğü ve şimdiye kadar duymadığımız bir olay nakletmektedir : "Kerç'de bir kilise gördüm. Yanına gidip içinde bir rahip buldum. Kilisenin duvarının biri üzerinde başında sarık, belinde kılıç ve elinde mızrak ve önünde bir kandil yanmakta bulunduğu halde bir Arap resmi gördüm. Bu resim nedir? diye rahibe sordum. Peygamber Ali'nin suretidir cevabını vermesiyle hayret ettim." (60) İbn Battuta'nın verdi-

(58) a.g.e. , s. 437

Had : Allah hakkı olarak yerine getirilmesi gerekli (vacib) bulunan sınırlı ve belli cezadır. (El-kasani, El Bedayi)
Şarap içmenin cezası : Peygamberimiz döneminde 40 sopa vurulurken Hz. Ömer zamanında 80 kırbaç olarak uygulandı. (Akt. Hayrettin Karaman; Mukayeseli İslam Hukuku I. İst. 1978, s. 125)

(59) İbn Battuta I. , s. 359

(60) a.g.e. , s. 358

ği bu bilgiyi tereddütle karşılıyoruz. Herhalde kilisede Hz. İsa' yı tasvir eden bir resim olmalıydı ve seyyah yanlış anlamış olmalıydı. Eğer seyyahın verdiği bilgi doğruysa İslâmlaşmanın yaygın olduğu bu dönemde İslâmlaşan Hristiyan Türkler'in eski yeni inançlarını bir geçiş döneminde yaşamaları olarak kabul edebiliriz.

Müslüman ahalinin şehirlerde oturanları ile göçebelerinin dine bağlılıkları her zaman birbirlerinden farklı olmuştur. Şehirlerdekilere dine daha fazla bağlı olup dinin gereklerini daha titizlikle yerine getirdikleri halde, göçebe Türkler ve Türkleşmeye başlayan Moğollar'da İslâma geç girmelerinden dolayı şamanî gelenekler ve islâmî inançlar iç içe görülebiliyordu. Daha doğrusu bunlar her ne kadar dini tam öğrenme ve yaşama gayreti içinde iseler de, bazı eski adetlerini henüz tam atamamışlardı. Mesela : Özbek Han'ın kargâhında at eti, kırmızı ve diğer içkilerin sürekli içilmesi ve hatıta Özbek Han'ın cuma namazına sarhoş bir şekilde İbn Battuta'nın ifadesiyle sallanarak gelmesi (61) ve daha yaygın olanları arasında Eski Türk dinindeki "Atalar kültü" ve "yuğ merasimine" İslâmî bir şekil verilerek yaşatılmasının bir görüntüsü olarak cenaze merasimlerinde şamanî gelenekler ve evliyalarpaçavralar bağlanması bilhassa köylü ve göçebeler arasında bugüne kadar yaşayan şamanizm kalıntılarıdır. (62)

Altın-Orda aristokratlarının Özbek Han zamanında islamlığı resmen kabul etmelerinden sonra bile şamanlar halk kütüphanelerini uzun süre sıkı sıkıya ellerinde tutmuşlardı. Bilhassa bozkır göçbeleri

(61) a.g.e. , s. 382

(62) Abdulkadir İnan; 1968, s. 465 - 468

daha uzun süre eski şamanizm inanışlarının hakimiyetinden kurtulamamışlardı. (63)

İbn Battuta Dest-i Kıpçak'tan Bizans'a giderken; Türkler'in yaşadığı son nokta olarak tarif ettiği Baba dağında Sarı Saltuk'un türbesine de uğramıştı. Fakat Türkler'in Sarı Saltuk'u insanüstü güçlere sahip gaipten haber veren bir insan olarak tanıtmaları seyahatini şaşırtmış ve "bu anlatılanların dinimizle bağdaşmasına imkân yoktur" demiştir. (64) Barak Baba, Sarı Saltuk, Geyikli Baba, Bektaş Veli menkıbeleri bugünkü Altay kamlarının menkıbelerinden farksızdır.... Menkıbeye göre Barak Baba Sarı Saltuk'un yetiştirdiği bir şeyhtir." (65)

Altın-Orda Hükümdarı Berke Han'ın ve bunun komutanlarından Nogay'ın müslüman olmaları ve Hülagu ile olan harpleri kazanmaları, hilafet için alınan bir intikam ve islâmiyetin zaferi gibi telakki olundu. Bu münasebetle komşu müslüman ülkelerden, Horasan'dan ve Anadolu'dan Berke ve Nogay'ın ülkesine gaziler gitti. Azerbaycan'dan Erdebil şeyhi Safiyüddin Erdebilî kendi müritleri ile birlikte Dest-i Kıpçak'a ve Kırım'a gidip irşadlarda bulundu. Anadolu'dan dahi Sarı Saltuk ismindeki Türk şeyhi de 1253 yılında 12.000 hane kadar Türkmen ailesi (Belki de çoğu Cephiler) ile birlikte Kırım ve Dobruca'ya yani Nogay'ın bulunduğu yerlere gidip yerleşti ve Islâmiyetin neşri uğruna çalıştı. (66) Nogay'ın kendisi de müslümanlığı

(63) Yakuboviskiy; s. 144, 146

(64) İbn Battuta I. s. 386

(65) Abdulkadir İnan; (1968), s. 477

(66) Z.V. Togan; (1981), s. 268

resmen 1265 yılında kabul etmiştir. (67) O mezkûr senede Trakya'ya girerek Bizans şehir ve kalelerinin bir çoğunu tahrip ve yağma etti. Bunun maiyyetinde Kırım taraflarında zaviyeler kurarak yerleşmiş olduklarını ve gaza mahsulleri ile yaşadıklarını ve Nogay'ın maiyyetinin de çoğu birkaç yıl içinde müslüman oldu. Yalnız eskiden Hristiyanlığı kabul etmiş olan Alanlar'ın bir kısmı yine Hristiyan kaldı. (68) Müneccimbaşı, Sultan İzzettin Keykavüs ile aynı zamanda Kırım'a geçip orada ikamet eden Sam Saltuk'un 1281'de Kırım hanının (Yani Nogay aslında han değildi) emriyle Kırım'dan Dobruca'ya geçtiğinden ve orada kafirlerle harp ettiğinden bahseder. (69) Sarı Saltuk Kırım'da ve Rumeli'de Tatarları müslüman yapan ve gaza ile meşgul olan devrişlerin ve gazilerin yanındaydı..... Bütün ömrünü gazalarda geçiren Sarı Saltuk'un menâkıbı, İlhanlı ve Altın-Orda kültür tarihi bakımından çok mühimdir. Saltukname'ye göre, bu şeyh bir aralık müridleri ile birlikte Edirne'yi yurt edinmişti, fakat Kırım'daki Kefe'yi severdi;... böyle iken yine hiçbir yerde uzun müddet kalmayıp daima gaza ile meşgul olurdu. (70) Mamaafih bu şeyhin en çok İsakça'da yaşadığı ve 1296-1297'lerde vefat edip bu şehirden üç saat mesafede bulunan mezarına (Bab dağında) defnedildiği malumdur. Bu rivayetler 1280-1298 yılları arasında yani Nogay'ın

(67) Tiesenhausen I. 97 (Baybars Tarihinden) 422 (Makrizi'den Akt. Z.V.Togan (1981) s. 268

(68) Z.V.Togan, (1981), s. 268

(69) Müneccimbaşı Cami'üddüvel, umumî kütüphane nüshası, 519 C.I s. 1183 - 4 : A.Gölpınarlı Y.Emre ve Hayatı (1936) s. 32, Akt. Z.V.Togan, s. 268

(70) Saltukname, C. I. vr 99 - Akt. Z.V. Togan (1981) s. 269

Tuna havzasında ve Rumeli'de şevketle saltanat sürdüğü devre aittir. Demek ki Sarı Saltuk, 1280'de Nogay'ın müsadresiyle Kırım'dan Dobruca'ya geçmiş ve gazalarla meşgul olmuştur. Fakat Nogay'ın müslüman olmayan Altın-Orda hükümdarı Tokta Han tarafından mağlup edilip savaşta bir Rus askeri tarafından öldürülmesiyle Balkanlar'da müslüman hakimiyeti ve dervişlerin faaliyeti sekteye uğradı... Saltukname'nin anlattığı gibi "küffar galebe çaldı." Müslümanların çoğu Bizans'a iltica etti ve bir kısmı da Anadolu'ya geçti. (71)

Sarı Saltuk hakkında yukarıdaki bilgileri verdikten sonra Türkistan'daki dini hayatın durumuna geçelim. Tarmaşirin Han'ın ilk müslüman Çağatay hanı olduğunu yukarıda belirtmiştik. Kendisinden önce hükümdar olan kardeşi Kebek Han müslüman değildi, fakat müslümanlara karşı hoşgörülü idi.⁽⁷²⁾ Tarmaşirin Han Cengiz Han yasasına bağlı olmaması ve Hristiyanlarında tertipleriyle bir ihtilalle tahtan indirildi. (73)

Tarmaşirin Han'dan sonra yerine geçen ve İbn Battuta'nın Bozan dediği (fakat kaynaklarda Cengşi adıyla geçen) hükümdar zamanında İslâm aleyhtarı, bir politika izlendi. Hristiyan ve yahudilerin mabedlerinin tamirine izin verildi. (74) Bu cümleden olarak Cengşi Han zamanında katolik misyonerleri Almalık civarında güzel bir kilise yapabilmişlerdi. Adı bilinmeyen müslüman yazarın sözlerine göre Cengşi "bahşilerle" yani Budist papazları ile müşavere ediyordu. Bununla beraber islamiyete karşı olan hareket devamlı bir başarıya

(71) Z.V. Togan , (1981), s. 270

(72) İbn Battuta I. , s. 418

(73) a.g.e. , s. 423 - 424

(74) a.g.e. , s. 426

ulaşamadı. (75) Bu hareketler üzerine müslümanlar da boş durmayarak karşı bir ihtilal yaptılar (76) Kısaca zikri geçen Cengşi müslümanları, Ali Sultan ve Kazan Han - Halil ise Hristiyanları şiddetle takip etmişlerdir. Halil Han ise kendi mezhebine uymayan müslüman şeyhleri o cümleden Tirmiz seyyidlerini ve emirlerini de öldürmüştür. (77) Hristiyanların ve Budistlerin bütün faaliyetleri Maverânnehr'de Türkleşmeye başlayan Moğollar arasındaki İslâmlaşmayıda engelleyememiş ve gerilemeye devam etmiştir.

Netice olarak diyebilirizki Moğollar bu bölgeye gelmeden önce genelde Şamanist idiler, fakat bunlar arasında budist ve Hristiyan olanlar da vardı. Ancak bu bölgeye yerleştikten sonra İslâmiyet ile karşılaşılıyorlar. Bu karşılaşma ilk önce müslüman tüccarların vasıtası ile başlıyor ve zamanla gelişiyor. Fakat Hristiyan misyonerleri bu tarihlerde çok yoğun faaliyetler göstererek, İslâm memleketlerinin tahrip edilmesi ve Moğollar'ın İslâm memleketlerinin tahrip edilmesi ve Moğollar'ın İslâm ahaliyi katletmeleri ve başlangıçtaki İslâm düşmanlığından faydalanarak Hristiyanlığı yaymak için uğraştılar.

Moğol devrinde şamanizm dini, üç büyük dinin (İslâmiyet - Hristiyanlık ve Budizm) mücadelelerine saha oldu. Orta Asya'da ve İran'da Hristiyanlık XIV. yüzyılda İslâm dinine mağlup oldu. Hristiyanlık iç Moğolistan'da ve Yedisu'da mezar taşlarından başka hiçbir

(75) Barthold, (1975), s. 281

(76) İbn Battuta I. , s. 427 - 428

(77) Z.V. Togan , (1981), s. 63

iz bırakmadan çekilip gitti. Moğolistan'da Budizm zafer kazandı. Şamanizm ise Budizm ve İslâm dinlerine bir sürü kalıntıları birakarak ancak Sibirya ormanlarında ve Altay dağlarında barınabildi.
(78)

C- İKTİSADİ YAPI

1- TARIM VE HAYVANCILIK

Türkler ve Moğollar bu çağlarda tarımdan ziyade hayvancılıkla uğraşan göçebe toplumlardır. Bunun yanında ziraate elverişli yerlerde Türkler tarımla da uğraşmışlardır. Fakat bozkır ekonomisinin temeli tarih boyunca Türkler'de ve Moğollar'da hayvancılık olmuştur. Türkler'deki hayvancılık Moğollar'dan daha eski ve köklüdür. Coğrafi bölge olarak bilhassa Deşt-i Kıpçak bölgesi İskitler'den beri atlı göçebe kavimlerin yurtları idi. Kaynakların bu çağdaki hayvancılık hakkında verdiği bilgiler Hunlar'dan beri Türkler'deki hayvancılığın hemen hemen aynıdır. Cuci Ulusu'ndan evvel buraların hakimi olan ve Moğollar zamanında da nüfus ve kültür bakımından daha fazla etkili olan Kıpçaklar da bozkır kültürüne mensup atlı, göçebe bir Türk topluluğu idi. XIII. yüzyılın ortalarına doğru Deşt-i Kıpçak'tan geçen Plano Capini, Kıpçak bozkırlarındaki göçebelerin zenginliğini şöyle anlatır: " Deve, sığır, koyun, keçi ve at gibi hayvanları çoktur. Bütün dünyada bu kadar çok hayvanın bulunmadığını sanıyorum." (1) Vladimirtsov'a göre ise: "Moğol göçebeleri sığır, koyun, keçi ve at beslerlerdi; deve ise az bulunurdu. Dünyanın diğer çoban kavimlerinde olduğu gibi Moğol göçebeleri de sürülerine otlaklar arayarak sene de birkaç defa yer değiştirirler, göç ederlerdi. Bu göçler yaylaların arasındaki mesafenin uzaklık ve yakınlığına göre, mahallin tabii şartlarına ve sürülerin az veya çokluğuna göre tanzim edilirdi. Kış için kuru ot hazırlanmazdı. Fakat bir yerden bir yere göçmelerini öyle tanzim ederlerdi ki kışın sürülerin kökünde kurumuş otları bulup otlamalarına elverişli yerleri muhafaza eder kışın oralara konarlardı." (2)

(1) P.Carpini-V.Rubruk s.7 Akt. Yakubovskiy s.77, M. Kafalı s. 138
(2) B.Y.Vladimirtsov(Moğolların İctimai Teşkilatı Ank.1987) s.60-61

Bozkırlarda yaşayan bir göçebe için hayvan sürüleri onun herşeyiydi. Etinden, sütünden, derisinden ve yününden yararlanırlardı. İbn Battuta: "Deşt-i Kıpçak'ta odun bulunmadığından ahali 'tezek' denilen hayvan gübresini yakarlar. Ahalinin büyükleri dahi bu tezeği eteklerine toplarlar" demektedir. (3)

Beslenen hayvanlar arasında şüphesiz en fazla ata kıymet verilir; at sürüleri eski Moğolların başlıca servetini teşkil ederdi. At sürüsü bulunmadıkça bozkır ekonomisinin devamı imkânsızdı. At Moğol için nakil vasıtası idi, harpte ve avda ona hizmet eder, süt verirdi. Moğollar bugünkü göçebeler gibi atın etiyle beslenirler, deri ve kılından istifade ederlerdi.(4) Kısrağın sütünden yapılan kımız sofraların vazgeçilmez içeceği idi. İbn Battuta'nın Deşt-i Kıpçak'a çıkışından, Türkistan'dan ayrılışına kadar uğradığı bütün şehirlerdeki sofralarda hemen hemen kımızın birinci sırada bulunduğunu eserinde anlatmıştı.(5) Daima at üzerinde hareket halinde olma göçebelerin vücutlarını geliştiriyor ve enerjilerini de artırıyordu. (6) Bu bölgelerde seyahat eden İbn Battuta bölgedeki atlarla ilgili ayrıntılı bilgi vermiştir. Ona göre Deşt-i Kıpçak atlarıyla ün kazanmıştı. Seyyahımız bu konuda şöyle demektedir: " Bu beldelerde at cidden çok olup fiatı da ucuzdur. En iyi atın kıymeti memleketin elli ya da altmış dirhemine alınır ki bizim tarafların bir dinarına yahut ona yakın bir paradır. Bu atlar Mısır'da ağadiş(eğdiş ?) adıyla anılan atlardır. Ahali bununla geçinir, Bizim beldelerde koyun ne ise

(3) İbn Battuta I. s. 358

(4) Vladimirtsov s. 63

(5) İbn Battuta I. s.357-447

(6) B. Ögel (T.K.T.G.-C.I) s.71

burada at odur. Belki de bizdeki sürülerden daha çoktur. Bir Türk'ün binlerce atı bulunur. Bu beldelerde yerleşen ve at sahibi olan Türk'ler arasında şöyle bir adet vardır. Kadınların bindiği arabaların bir köşesinde bir arşın boyunda ince bir değnek asılıdır ve ucuna bir karış uzunlukta keçe parçası bağlarlar ve her bin at için bir parça ilave ederler. Böyle on veya daha az parça ilave edenleri gördüm. Bu atlar Hind beldelerine ihraç olunur. Ve bir kervanda altı bin yada daha az yahut daha çok bulunur. Her tacirin yüz; iki yüz civarında atı olur. Tacir her elli at için bir çoban kiralar. Bu kimse atları muhafaza ve koyun gibi otlatırlar. Bu adama 'kışşı' adı verilir. Atların birine binerek elinde ucuna ip bağlanmış uzun bir değnek olduğu halde başka bir atı yakalamak istediği vakit bindiği at ile onun hizasına gelerek ipi hayvanın boynuna atar ve çekip üzerine binerek diğerini otlamaya bırakır. Tüccar Sind toprağına girince hayvanlara yem verirler, çünkü Sind'in otları arpa yerini tutmaz, çoğu telef olur. Kuzey hindistan'da Multan'da tacirler at başına yedi dinar gümrük verirlerdi. (Altın-Orda) tacirleri, önemli yol giderlerine ve yüksek gümrük resimlerine rağmen büyük kazançlar elde ederlerdi; çünkü atlarını yüz dinar gümüşten daha ucuza satmazlardı(7) İbn Battuta Deşt-i Kıpçak'ta hayvanlara arpa ve saman verilmediğini sadece ovada yeşeren çayırlarla beslendiklerini, buranın otlarının besleyicilik değerinin arpa yerine geçtiğini ve bu durumun sadece bu bölgeye has bir durum olduğunu bildirmektedir.(8) Bozkırlının her şeyi demek olan atın hırsızlığında cezası daha önce anlatıldığı gibi çok ağırdı. Hayvanlar genelde otlaklara çobansız olarak salınırdı

(7) İbn Battuta I. s.365-366

(8) a.g.e. s.362-384

bunların birbirine karışmaması için uyluklarına sahibi tarafından özel bir nişan vurulurdu. (9)

Her Türk topluluğunun nerelerde yazlayıp nerelerde kışlayacakları kesin töreler ile belirlenmişti.(10) Moğollar'da da her reis kendi idaresinde bulunan halkın azlığına ve kalabalıklığına göre yaylalarının hududunu hayvanlarını kışın nerede, ilkbaharda ve sonbaharda nerede otlatacağını bilir. (11) AltınOrda'da feodaller arasında kesin olarak otlaklar taksim edilmişti. Plano Carpini bu konuda şöyle diyor:" Hiç kimse hükümdarın tayin ettiği otlaktan başka bir yerde kalmaz. Hükümdar, başbuğların (Moğol prenslerinin); başbuğlar, tümen beğlerinin; tümen beğleri, bin beğlerinin; bin beğleri, yüz beğlerinin; yüz beğleri on beğlerinin yaylaklarını tayin eder." (12)

Altın-Orda ekonomisinde balıkçılığında önemli bir rol oynadığını görüyoruz. Volga(İtil)'de Kama'nın ağzında, Yayık'ta, aşağı Amuderya'da, Hazar Denizi ve Karadeniz kıyılarında balıkçılık yapıldı. (13)

Bu bölgede yaşayan ahali genellikle hayvancılıkla uğraşmalarına rağmen, halkın bir kısmı da ziraate elverişli alanlarda ileri derecede tarım yapmışlardı. Nasıl ki Deşt-i Kıpçak bozkırı yaylaları otlakları ve buna paralel olarak hayvan sürüleri ile ünlü ise Türkistan ve bilhassa Maveraiünnehr'de ziraati ile ünlü idi. Eski çağlardan beri burada yaşayan insanların çoğu yerleşikti. Fakat Maveraiünnehr

(9) a.g.e. s.443-444

(10) B. Ögel (T.K.T.G.-I.) s.1-2

(11) Vladimirtsov s. 70

(12) P.Carpini-V.Rubruk s. 23- Akt. Yakuboviskiy s.77-78

(13) a.g.e. s.84

ve Türkistan'da hayvancılığın, Deşt-i Kıpçak bölgesinin müsait yerlerinde de ziraatin yapıldığını görmekteyiz. İbn Battuta; altı aylık bir mesafe olarak tarif ettiği Deşt-i Kıpçak'ta yeşilliğin ve çayırın bol olduğunu ancak ağaçtan ve odundan eser bulunmadığını bildirmiştir. (14) Kırım bölgesinin ve bilhassa Sogdak şehrinin çevresinin sulak bağ ve bahçelerinin çok olduğunu, Macar şehrinde de ziraatin yapıldığını İbn Battuta haber vermektedir. (15) Deşt-i Kıpçak'ta İbn Battuta yemeklerin ve içkilerin birçoğunun aniliye benzer bir çeşit darı olarak tanıttığı ve davkı diye söylediği şeyden yapıldığını anlatmıştı. Davkı (darı) bol miktarda bulunduğu göre buralarda darı üretiminin çok olduğunu söyleyebiliriz.

Altın-Orda'ya bağlı Bulgar alanı sağladığı buğdayla da önemli bir değer kazanmıştı. Burada başka yerlere göre ziraî faaliyetin çoktan beri büyük bir gelişme gösterdiğini biliyoruz. (16) İbn Battuta; "Harezmi ve Buhara'da yetişen kavunların eşini dünyada ne doğuda ne de batıda bulabilirsiniz. Ondan sonra İsfahan kavunu gelir. Harezmi kavununun kabuğu yeşil, içi kırmızı olup pek tatlıdır, fakat eti serttir. Bu kavun dilim dilim kesilip güneşte kurutulduktan sonra sepetlere konarak Harezmi'den uzak yerlere Hind ve Çin'e gönderilir". Demektedir. (17) Harezmi ve Maveraünnehr bölgelerinin ihrac ürünleri arasında da yer alan kavun hakkında değerli hocamız Bahaeddin Ögel "Türk Kültür Tarihine Giriş C.II'de bir bölüm ayırmıştır. Buna göre Türkler'in çok eski çağlardan beri kavunu tanıdıklarını ve ziraatini

(14) İbn Battuta I. s. 358

(15) a.g.e. s.367-386

(16) Yakubovskiy s.82

(17) İbn Battuta I. s.410

yaptıklarını, kavun sözünün de Türkçe olduğunu eserinde belirtmektedir .(18)

İbn Battuta, seyahatnamesinde Harezmi'den Maverâünnehr'e geçtiğini, buralarda dolaştığı Semerkant, Buhara, Nahşeb, Tirmiz ve daha sonra geçtiği Herat, Cam, Nişapur şehirlerinin hepsinde sulu tarım yapıldığını bilhassa Maverâünnehr'de sulama kanallarının bölgeye hayat verdiğini bu sayede yol kenarlarının ağaçlarla dolu bağlık bahçelik yerler olduğunu tasvir etmiştir. Özellikle Semerkant, Buhara ve Tirmiz'de üzümün, yine Tirmiz'de ayvanın, Herat'ta fıstık ağacının Cam ve Herat'ta İpek böceği için dut ağacının, Beykent'te Erik ve kayısının bol olduğunu; bunların bazılarının kurutulularak ihraç edildiğini söylemektedir. (19)

Timur devrinde Semerkant'a gelen İspanyol elcisi Klaviyo'da Maverâünnehr'in bağlarını, bahçelerini, zenginliğini ve tabii güzelliğini tasvir ederken burada ileri derecede pek kaliteli pamuk ziraatinin de yapıldığını anlatmaktadır. (20)

(18) B. Ögel(T.K.T.G.-C.II) s.227-230

(19) İbn Battuta I. s.410-442

(20) Klaviyo (Timur Devrinde Semerkant'a Seyahat İst. 1975) s.126-

2- EKONOMİ VE TİCARET

Bozkır ekonomisinin temeli hayvancılıktır. Bu tarihlerde Deşt-i Kıpçakta yaşayan Türk ve Moğollar genelde hayvancılıkla uğraşmışlardır. Önemli ticaret yollarının bir kısmının buralardan geçmesi, ekonominin canlanmasını ve ticarî hayatın önemli bir kazanç vasıtası olmasını ve çok sayıda tüccarın bu bölgelerde dolaşmasını ve ticaret yapmasını sağlamıştı. Biz burada Deşt-i Kıpçak'tan başlayarak Harezm, Maveraünnehr ve Türkistan'a kadarki yerlerin ekonomik ve ticarî hayatlarını incelemeye çalışacağız.

1246 yılında Deşt-i Kıpçak'tan geçen Planode Carpini, Bozkırlarda yaşayan Türk ve Moğol unsurlarını anlatırken, onların at, deve, sığır ve koyun sürülerine sahip olduklarını ve belki de hayvan bakımından dünyanın en zengin insanları olduklarını söylemektedir. (1) Bozkır feodal sistemi; kendisine mahsus bir ekonomisi olan ayıl'e yani göçebe ailesine dayanır.... Bunlar mallarını şehrin pazarına götürüp mübadele edebilir. Seyyahlar böyle bir göçebe ailesinin neler ürettiği konusunda dikkate değer tafsilat verirler. G.Rubruquis'e göre "Onlar keçe de yaparlar ve evlerini örterler. Erkekler yaylar ve oklar yaparlar, üzengi ve gemler imal ederler, eyerler yaparlar, atları sürerler ve kısrakları sağarlar, kımız, yani kısrağ sütü döverler, kımız saklamak için tulumlar dikerler, develeri güderler ve yüklerler. Koyun ve keçileri birlikte sürerler ve bazen erkekler bazen kadınlar sağarlar. Derileri yoğurtla işlerler. (2)

(1) Plano Carpini; s. 7, Akt. M.Kafalı, s. 138

(2) P.Carpini - V.Rubruk, s. 23, Akt. Yakuboviskiy, s. 78 - 79

Derileri sinirden yapılmış ipliklerle dikerlerdi. Sınırları ince saplara ayırırlar ve sonra bunları uzun bir sap halinde örürlerdi. Sandal, başmak ve başka giyim eşyasıda dikerler. (3)

Altın-Orda'da ahalinin yalnız göçebe olmadığı, şehirlerin ve köylerin çokluğu ile kendini derhal göstermektedir. Azerbaycan da dahil olduğu halde Altın-Orda'ya ait sahada şimdiye kadar 25 şehir tesbit edilmiştir. Demek ki Altın-Orda sadece bir Bozkır imparatorluğu değildi. Bu sayılan şehirlerin çoğu büyük ticaret merkezi ve "ihracat ve ithalat" iskeleleri veya transit mahalleri idi. (4)

Bulgar bölgesi Altın-Orda'nın en önemli ziraat bölgesi idi, Kırım ve onun kıyı şehirleri Anadolu'ya ve İstanbul'a ve oradan da Suriye'ye ve Mısır'a giden yolların transit merkezi idi. Yüksek bir ziraat kültürüne ve şehir hayatına malik bulunan Harezm, Kuzey Kafkasya ve nihayet büyük ölçüde yerleşik ahali olan aşağı Volga havzası Altın-Orda'nın bölgeleri içine giriyordu. (5)

Altın-Orda Hanlığı'nın hazinesi mevcut şartlar altında şu gelirlerle beslenmekteydi.

1. Cuci ulusu'nun kendi bünyesindeki mükelleflerden toplanan vergiler,

2. Tâbi durumlarda olan Rus knezliklerinden alınan vergiler,

3. Ecnebi ticaret erbabından alınan vergiler. (6)

(3) B.Y. Vladimirtsov, s. 112, Akt. Yakuboviskiy, s. 79.

(4) A.Nimet Kurat, s. 132 - 133.

(5) Yakuboviskiy, s. 82

(6) M. Kafalı, s. 134

Altın-Orda'da şehir hayatı oldukça gelişmişti. Bunu anlamak için, sadece Kırım'da, Kafkasya'da, Bulgar alanında, aşağı Volga havzasında ve Harezmi'de bulunan sanayi ve ticaret şehirlerini sıralamak kafidir. Bu şehirlerin çoğu Altın-Orda devletinin kuruluşundan önce de mevcuttu. Kırım'da Kefe, Sudak, Kerç, Azak denizi kıyısında Azak, Harezmi'de Ürgenç, Bulgar, Bilyar gibi şehirler, Moğol devrinde önemli bir gelişme göstermişlerdi. Kırım, Volga boyunda Saray Batu ve Saray Berke, Kuzey Kafkasya'da Macar gibi birtakım şehirler ise bu devirde kuruldu. (7)

Volga (İtil) boylarını devletin merkezi yaptıktan sonra, Batu Han ve halefleri Volga'nın sağ ve sol kıyılarında ekonomik hayatı kalkındırmak için çok çaba sarf etmişlerdi. "Müslüman tacirleri Batu ve halefi Berke Han devrinde gördükleri saygıyı ve elde ettikleri kazancı Moğol İmparatorluğu'nun hiçbir yerinde bulamamışlardı(8)

Moğollar tarafından fethi sırasında Deşt-i Kıpçak şehir hayatı ve ticaretinin büyük çapta zarara uğradığı muhakkaktır... Ancak, Batu Han, bu hareket sırasında vuku bulan tahribatın içtimâî ve iktisadî hayat üzerindeki menfiî tesirlerini silmeğe ve aralarında her nevi millet ve dinden olan tüccarların bulunduğu bir müşavere heyetinden lâyıkiyle faydalanmaya çalışmış; hakimiyeti altına giren Kırım, Bulgar, Kuzey Kafkasya, Harezmi ülkelerinin, o devir dünyasındaki ticarî ehemmiyetini idrâk, doğu-batı ve kuzey-güney istikametine cereyan eden, eski ticaret yollarını emniyet altına aldığı takdirde iktisadî ve siyasi iktidarın kuvvet kazanacağını mülâhaza

(7) Yakuboviskiy. , s. 121

(8) a.g.e. , s. 46 - 47

etmişti. Bu maksatla İtil boyunda başkenti Saray'ı tesis etmişti. Kırım bölgesinin Kefe, Kerç, Sudak ve Azak limanları, Yukarı Bulgarya'nın Bulgar, Ükek, Kuzey Kafkasyanın Macar, Harezmi ülkesinin Ürgenç gibi şehirleri kısa zamanda, tekrar eski ticarî canlılığını kazandı. Berke-Han zamanında başkentin Saray'dan İtil ırmağının daha yukarı kısmındaki Yeni Saray'a taşınması muhtemelen bu yerin ticaret yollarının geçiş istikameti bakımından daha uygun olması sebebiyledir. Pazar yerleri, imalathaneler ve muhtelif tüccarın emniyetle barınma yeri ile Saray, pek mühim bir ticaret merkezi olacaktır. (9) Altın-Orda hanları, Bulgar bölgesinden, Rus prensliklerinden, Kırım'dan ve aşağı İtil havzasından, Harezmi'e (ve buradan Orta Asya'ya Moğolistan'a ve Çin'e) giden eski yollara büyük bir önem verdiler. Asya ile Güneydoğu Avrupa ve onun vasıtasıyla, Batı Avrupa arasında yapılan ticaret, hiçbir zaman, Altın-Orda devrindeki kadar genişlememişti. (10)

Ticari ilişkilerin gelişmesi için hanlar komşu ülkelerle ticari antlaşmalarda yapıyorlardı. Berke Hanla - Memlûk Sultanı arasındaki elçi teatisini sadece siyasi açıdan düşünmek yanlış olur. Çünkü : "1263'lü yıllarda Mısır'la Altın-Orda arasında serbest deniz yolunun açılmasını temin eden bir muahede Bizans ile imzalandı".(11)

Devletlerarası siyasi ilişkilerin iyi veya kötü olması zaman zaman təcirleri etkiliyordu. "Rus prensleriyle kumanlar arasında yapılan savaşlar, münasebetlerin normal seyrini takip etmesini engel-

(9) M.Kafalı, s. 146

(10) Yakuboviskiy, s. 51

(11) G.Bratiou, Recherches Sur le Commerce Gönise dans la mer Noire Paris 1929, p. 206, Akt. Z.V. Toğan, (1981), s. 268

lemezdi. Tacirler hiçbir düşman hücumu ile karşılaşmaksızın mallarıyla birlikte bir yandan öbür yana serbestçe geçerlerdi." (12) Fakat zaman zaman da hiçbir suçları yokken tacirler öldürülüyordu. Mesela : "Altın-Orda'nın İl-hanlılarla olan münasebetlerinin bozuk olması, Derbent üzerinden İran ve Ön-Asya ile yapılagelmiş olan ticarî temasları güçleştirmiş; hatta kaynaklar, aradaki düşmanlığı (yine her iki memleket arasındaki tüccar kabileleri gidip gelmez oldu.) ifadesiyle tebarüz ettirmiştir. (13) Bu Moğol hükümetleri arasındaki savaşlar, hiçbir kabahati olmayan tüccarların bir memleketten diğerine geçer geçmez karşılıklı olarak öldürülmeleri dönemi başlattı : 1262'de Terek'teki yenilgisinden ve Berke ordusu ile savaşından sonra Hülagu düşmanının ülkesinden gelen bütün tüccarların istisnasız olarak öldürülmelerini emretti. Berke de buna Hülagu hükümetinden gelmiş olan tüccarları öldürtmek suretiyle karşılık verdi. (14) Bu durum her zaman görülmeyen bir durumdur. Demekki bazı zamanlarda geçici ve şahsî çıkarlar devletin genel çıkarlarına tercih edilmektedir.

İbn Battuta'nın Kırım'a çıktığı sıralarda Altın-Orda Hanlığı en parlak dönemini yaşıyordu. Hükümdar Muhammed Özbek Han ticarî hayatın gelişmesi için tüccarlara her türlü kolaylığı gösteriyordu. Altın-Orda'nın önemli bölgelerinden Kırım ticarî hayatta da önemli bir merkezdi. Bu tarihlerde Rumlar Anadolu kıyıları ile Kırım limanları arasında gemi işletiyorlardı. İbn Battuta'da Rumlar'dan gemi kiralayarak Kırım'a çıkmıştı. (15) Çıktıkları yer Kerç limanıydı

(12) Yakuboviskiy; s. 14

(13) Mesela Vassaf Hammerarc; 98-99, Akt. M.Kafalı, s. 147

(14) Barthold (1975), s. 263

(15) İbn Battuta, C. I. s, 357

ve buradan da; Hristiyan Kıpçaklar'dan arabalar kiralayarak Kefe'ye gitmişti. İbn Battuta'nın Kefe hakkında verdiği bilgiler şöyledir : "Kefe deniz kenarında güzel ve büyük bir beldedir. Ahalisinin ekserisi Hristiyan Cenevizlilerdir. Bu beldenin çarşıları güzeldir. Limanı insanı hayrete düşürecek derecede olup, içerisi irili ufaklı 200 civarında yük ve savaş gemisini alabilecek büyüklükte olup dünyanın en meşhur limanlarındanandır." (16) Kırım limanları Altın-Orda'nın Anadolu, Batı Avrupa ve Bizans üzerinden yapılan ticaretinde önemli rol oynuyordu; Yani Kırım'ın ticaret ve transit limanları, batı ile doğu arasında bağlantı sağlıyordu. Diğer liman şehirleri hakkında da İbn Battuta bilgi vermektedir : "Kefe'den araba kiralayarak Kırım'a (eski solhat) geldik. (17) (Seyyah burada ulaşım için kullanılan arabalar hakkında ayrıntılı bilgi vermiştir ki , bunu ileride aktaracağız). Bundan sonra meşakkatli bir yolculuktan sonra Azak'a ulaşılır. "Yol boyunca Türkler'in yol törelerinin, Hicaz yolundaki hacıların seyahat kaidelerine benzediğini sabah namazı yola çıkılıp kuşluk vaktinden öğlenden sonraki zamana kadar istirahat edildiğini ve öğlenden sonra yola çıkılıp akşamleyin bir konağa inildiğini" bildirmektedir. (18) "Azak şehri deniz kenarında gayet kalabalık ve binaları güzel bir şehirdir. Cenevizliler ile diğer kavimler oraya ticarî mallar götürürler." (19) Azak'ta önemli ticaret merkezlerinden biri olduğu anlaşılıyor. İbn Battuta

(16) a.g.e. , s. 358

(17) a.g.e. , s. 360

(18) a.g.e. , s. 362

(19) a.g.e. , s. 364

buradaki "ahi"lerden de bahsetmektedir. (20) Bir esnaf teşkilatı olan bu müessesenin diğer şehirlerde de olması büyük bir ihtimaldir. İbn Battuta'nın Deşt-i Kıpçak seyahatinde daima misafir olduğu zaviyelerin Ahilik teşkilatı ile alakalı olması pek muhtemeldir. (21) İbn Battuta daha sonra uğradığı büyük bir liman şehri hakkında şu bilgiyi vermektedir : "Soğdak şehri Deşt-i Kıpçak'ın deniz kenarındaki önemli şehirlerinden biridir. Şehrin limanı yeryüzünde mevcut limanların en güzel ve büyüklerinden biri olup çevresi sulak bostanlarla kaplıdır. Şehirde Türkler ve onların hakimiyetinde kalabalık sayıda Rumlar yaşar. Halk iş ve sanat ehli olup evleri ahşaptır.(22)

Kırım'da Cenevizliler ve Venedikliler ticaret acenteleri kurmuşlardı. Anlaşıldığına göre 1266 yılında Moğol hükümeti Kefe'de Cenevizliler'e, Kırım'daki büyük Ceneviz kolonisinin başlangıcı olduğu sanılan konsolosluk ve ambarlar için bir toprak parçası vermişti. İtalyan tüccarları aşağı Volga üzerinde Altın-Orda Hanları'nın başkenti ve kuzeyin büyük bir kürk ticaret merkezi olan Saray'ı da ziyaret ediyorlardı. Orada, Mısır memluklarının asker ihtiyacını karşılamak üzere genç Türkler'i satın aldıklarını da biliyoruz. Bozkırları en iyi askerlerden mahrum bırakan bir ticaretten memnun olmayan Tokta Han İtalyan tüccarlarına karşı menfi bir tavır takınmıştı. 1307'de Saray'daki Ceneviz temsilcilerini tutuklatmış ve Kefe'deki Ceneviz kolonosini kuşatmak üzere bir ordu yollamıştı. 20 Mayıs 1308

(20) a.g.e., s. 364

(21) M.Kafalı, s. 140

(22) İbn Battuta I. , s. 385 - 386

Cenevizliler şehri yakmışlar ve gemilere binerek kaçımlardı. Tokta Han'ın ölümüne kadar bu gerginlik devam etmiştir. (23)

İbn Battuta Kırım'dan, Kuzey Kafkasya'da Kuma nehri kenarında kurulmuş olan Macar şehrine de gitmişti. Buranın etrafının bağ, bahçe ve meyve ağaçlarıyla çevrili çok güzel çarşıları olan bir Türk şehri olduğunu ve Saray'a dört günlük mesafede bulunduğunu anlatmaktadır. Seyyah burada; ta Endülüs'ten, İstanbul, Anadolu ve Çerkezistan yoluyla 4 ayda buraya kadar gelmiş bir Yahudî tüccarıyla da görüşmüştü. (24)

Altın-Orda'nın en mühim şehirleri İtil'in dirseğinden munsabına kadar olan bölgede yer almaktaydılar. İtil'in dirseği yakınında Berke Han tarafından kurulması sebebiyle "Saray-Berke" veyahut "Yeni-Saray" adıyla anılan Altın-Orda'nın başkenti yer almaktaydı. Yine bu bölgede olup Deşt-i Kıpçak'ın hemen fethini müteakip 1242'de Batu-Han tarafından tesis olunan "Saray-Batu" yani "Eski-Saray" şehri Yeni Saray'ın kurulmasından sonra, gelişmesini tamamlayamadan ehemmiyetini kaybetmiştir. (25) Devletin başkenti olan Saray-Berke'de çeşitli topluluklar yaşıyordu. Her topluluk kendisine ait mahallelerde oturuyordu ve kendilerine ait çarşıları vardı. Tüccarlar Irak, Mısır ve Suriye'den gelen yabancılardır. Bunların getirdikleri ticaret eşyalarının korunması için surla çevrilmiş bulunan ayrı bir mahallede yaşıyorlardı. (26) Görüldüğü gibi ticari hayatın gelişmesi

(23) René Grousset; s. 281 - 382

(24) İbn Battuta I. , s. 367 - 368

(25) M.Kafalı; s. 140 - 141

(26) İbn Battuta I. , s. 402

ve devamı için her türlü tedbirler alınıyor ve Tüccarların mal ve can emniyeti sağlanıyordu. Bunun içinde Anadolu'daki etrafı duvarlarla çevrili kervansaraylar gibi, Saray şehrinde de etrafı surlarla çevrili, tüccar için mahalleler kuruluyordu.

" Vaktiyle Saray-Berke'nin bulunduğu alanda Tereşçenko'nun idaresinde yapılan kazılarda çıkan zengin arkeolojik buluntular, Altın-Orda merkezinde sanayinin geliştiğini gösteriyor. Altın-Orda'nın diğer şehirlerinde de sanayi gelişmiştir. Kazılar sırasında bulunan eşyalardan birçoğunun ithal malı olduğu düşünülürse, diğer ülkelerle sıkı bir ticaret yapıldığı anlaşılır. Bu arkeolojik buluntuların araştırılması sayesinde Saray-Berke'de zenaatlerin büyük bir gelişme gösterdiği anlaşılıyor. Tipik bir doğu feodal şehri olan Saray-Berke'nin zenaat ve ticaret kısmı, herbiri başka bir esnafa ayrılmış dar sokaklarla dolu mahallelerden teşekkül ederdi. Pazar günlerinde esnaf mahalleleri canlı bir pazar halini alıyordu. Saray-Berke'de madeni eşya yapan birçok esnaf mahalleleri vardı :

1. Demirciler,
2. Bıçakçılar ve silahçılar,
3. Çift aletleri (orak, saban demiri...vb) yapan esnaf,
4. Bronz ve bakır kaplar yapan esnaf.

Saray-Berke zenaatlarının başlıca kollarını sıralarken Altın-Orda başşehrine geniş bir ün sağlayan pazarların buraya batı ve doğu ülkelerinden gelen bütün tacirlerin kervanlarla yapılan alım satım faaliyetlerine sahne olmakla kalmayarak yerli ihtiyaçları da karşıladığını kaydedelim. Büyük miktarda hububat, et, süt ürünleri, yapağı, deri... v.b. getiren aşağı Volga ahalisi ve bu çevredeki bozkır göçebelere, muhtaç oldukları şeyleri satın alırlardı. Köylüler, kumaş madeni eşya, toprak kaplar v.b., göçebelere ise, zahire, kaba pamuk

kumaşlar alırlardı.... Zenaatçılar Saray-Berke ahalisinin çokluğunu teşkil etmeyebilirler, lâkin en önemli tabakayı meydana getirdikleri muhakkaktır. Mısır'da, İran'da, Selçuklu Türk devletinde, Orta Asya'da, Gürcistan'da, Kırım'da olduğu gibi, Saray-Berke zenaatçıların da ayrı esnaf loncaları kurdukları anlaşılıyor. Zenaatçılar arasında Orta Asya, Kafkasya, Kırım ve hatta Mısır şehirlerinden gelmiş kimseler de vardı. XIII - XIV. yüzyıllarda Altın-Orda şehirlerinde zenaatçı mahalleleri vardı. Bu zenaatçılar ayrı bir teşkilat kurmadan feodal şartlar altında çalışamazlardı." (27)

İleride de verileceği gibi İbn Battuta'nın tasvirinde, sultanın çadırlarının ve içindeki altın ve gümüş eşyaların çok lüks olması (28) Altın Orda'nın o çağlarda en parlak devrini yaşadığının bir delili idi.

Deşt-i Kıpçağın kuzeyinde bu sıralarda Altın-Orda'nın hakimiyetinde bulgar şehri bulunuyordu. "Bu şehir, Altın-Orda kırk ticaretinin merkezi olup imalâthaneleri, pazar yerleri binaları ve camileri ile mamur bir belde olarak temayüz etmişti. Eski Bulgar Hanlığı'nın merkezi olan şehrin etrafı surlarla çevrilmişti." (29)

Bugünkü Kazan yakınında bulunan Bulgar şehri harabeleri her çağın hatıralarını taşıyan, büyük kültür katlarından meydana gelmiştir.... Önemli ticaret yolları arasında bulunan Bulgar şehrinde en çok gelişen şey, ticaret olmuş ve bu şehir adeta o devrin en önemli

(27) Yakuboviskiy; s. 126-132

(28) İbn Battuta I.; s. 381

(29) M.Kafalı; s. 141

bir ticaret merkezi haline gelmişti. Volga yolu ile gelen bütün mallar, Bulgar şehrinde etrafa yayılıyor ve kuzeyden gelen en değerli kürkler de Bulgarlar'ın eliyle güneye satılmış oluyordu. (30) Kürklerin içinde bilhassa samur ve kakım itibar görürdü. Bu bölgede maden işçiliği de terakki ettiğinden ihraç malları arasında; kılıç, kalkan ve zırh gibi demir ve çelik mamûlat da ehemmiyetli sayılıyordu. İhraç emtiası arasında bal, çiriş, deri levazımâtının bulunduğu bilinmektedir. (31) İbn Battuta Bulgar şehrini duymuş burayıda görmek istemiş, sultan'ın oğlu Can Beğ'in yardımıyla burayıda seyahat ettiğini söylemiş isede (32) Bu bazı ilim adamları tarafından şüphe ile karşılanmıştır. (33)

Deşt-i Kıpçak atlarıyla ünlü bir bölgeydi bu bakımdan ihraç mallarında başında at geliyordu. İbn Battuta bu konuda değerli bilgiler vermiştir : "Bu beldelerde at cidden çok olup fiyatı da ucuzdur. En iyi bir atın kıymeti memleketin elli ya da altmış dirhemine alınır ki bizim tarafların bir dinarına yahut ona yakın bir paradır... Ahali bununla geçinir. Bizim beldelerde koyun ne ise burada at odur, belki de bizdeki sürlerden daha çoktur. Bir Türk'ün binlerce atı bulunur. Bu beldelerde yerleşen ve at sahibi olan Türklerin arasında şöyle bir adet vardır : Kadınların bindiği arabaların bir köşesine bir arşın boyunda ince bir değnek asarlar ve ucuna bir karış uzunlukta keçe parçası bağlarlar ve her bin at için bir parça ilâve ederler. Böyle on veya daha az parça ileve edenleri gördüm.

(30) B.Ögel ; (1988), s. 231

(31) A.N.Kurat; Bulgar Md. İ.A. II. s.786, M.Kafalı; s. 146-147

(32) İbn Battuta; I. s. 378

(33) İ.Kafesoğlu; İbn Battuta md. İ.A. V/2 s. 708 v.d.

Bu atlar Hint beldelerine ihraç olunur ve bir kervanda altı bin ya da daha az yahut daha çok bulunur. Her tacirin yüz, ikiyüz civarında atı olur. Tacir her elli at için bir çoban kiralar. Bu kimse atları muhafaza ve koyun gibi otlatırlar. Bu adama (Kışşı) adı verilir..... Kuzey Hindistan'a vardıklarında tacirler at başına yedi dinar gümüş gümrük verirlerdi. Altın-Orda tacirleri, önemli yol giderlerine ve yüksek gümrük resimlerine rağmen büyük kazançlar elde ederlerdi. Çünkü atlarını yüz dinar gümüşten ucuza satmazlardı." (34)

Altın-Orda'nın sol-Kol Orda Beği'nin oturduğu Harezmi, hanlığın en büyük ve en güzel şehirlerinden biriydi.... Esas adı Ürgenç olmakla beraber Harezmi ülkesinin merkezi olduğu için bu isimle de anılmakta idi. (35) İbn Battuta Saray-Saraycık-Harezmi arasının uzun bir yol olduğunu, develerin çektiği arabalarla ancak seyahat edilebildiğini söylemektedir. Sefer esnasında herkes arabasında yemek yer, uyur... Bu yerlerde ot azlığı sebebiyle süratli seyahat etmek adettir. Bu sahradan bir defa geçen develerin çoğu öldüğü gibi kalanlarda pek fazla işe yaramıyordu. Su ise ancak iki-üç günlük mesafede bulunur. Fakat bu sulara iyi ve temiz olmayan yağmur sularıdır. İbn Battuta bu şekilde anlattığı yolu geçtikten sonra Harezmi beldesine gelmiştir. Yine ona göre Harezmi : Türkler'in en büyük ve en güzel beldelerindedir. Temiz çarşıları, geniş caddeleri, büyük yapıları ve değerli sanat eserleri vardır. Halkı pek kalabalık olup denizler gibi dalgalanır. (36)

(34) İbn. Battuta I., s. 365-366.

(35) M.Kafalı; s. 140-141

(36) İbn Battuta I. s. 404

Harezmi'de de atlar çoktu ve fiyatları ucuzdu. İbn Battuta burada kendisine bir sürü at hediye edildiğini ve sayısını hatırlamadığını bildirmiştir. (37) Fakat seyyaha göre Harezmi'in kavunu meşhurdu. Buhara kavunu istisna edilirse dünyada eşi yoktu. Harezmi kavunu dilim dilim kesilip güneşte kurutulduktan sonra sepetlere konularak uzak beldelere Hind ve Çin'e ihraç ediliyordu ve seyyaha göre hiçbir kuruyemiş bunun kadar leziz değildi. (38)

Harezmi ülkesi, Saray istikametinden gelen veya Saray'a giden bütün Asya tacirlerinin uğrağı ve Harezmi'in merkezi Ürgenç, çok canlı bir ticaret merkezi idi. Bulgar ve Saray üzerinden, kuzey-güney istikametinde cereyan eden ticarî faaliyet, Derbent yolu tehlike arz edince daima Harezmi yoluna tevcih edilmiş; İskandinav memleketlerine kadar uzanan Bulgar ticaret kolonileri vasıtası ile elde edilen emtia ve köleler ile Bulgar bölgesi mahsulleri kervanlarla Harezmi pazarlarına getirilerek satılmaktaydı. (39)

Aslında, Altın-Orda Hanlığı, çok geniş ülkeleri içine almasına rağmen iktisadî şartları itibarıyla zengin bir devlet olamamıştı. Bu netice Deşt-i Kıpçak'ın coğrafî yapısı ile yakından ilgilidir. El Ömeri "Bu ülkenin insanları bozkır şartlarına uygun umûmî olarak hayvancılıkla, bazı yerlerde ise ziraatle iştigal ederler. Kıtlık ve hayvan hastalıklarının zuhur ettiği yıllarda perişan olurlar, hatta erkek evlatlarını satmak zorunda kalırlar. Bugün Mısır ordusunda bun-

(37) a.g.e. , s. 408-409

(38) a.g.e. , s. 410

(39) Z.Velidi Togan ; Harezmi md. İ.A, C. V/I , s. 249 ,

M.Kafalı, s. 147 - 148

lardan pek çoğu vardır" diyor. (40) Köle alım satımı çok büyük kazançlar sağlıyordu. Köle avcılığı sık sık tesadüf edilen bir şeydi. El Ömeri'ye göre : "Bunlar (Kıpçaklar) Çerkez, Rus, Macar ve As askerlerini yenmekle beraber, bu kabileler onların çocuklarını kaçı-
rarak tacirlere satardı. (41) Öte yandan Tatarlar'da aynı şekilde mukabele ederlerdi.

Orta Asya Türk tarihinin en büyük araştırmacılarından biri olan W.Barthold'un Türkistan adlı eserinde X. yüzyıl Bulgar alanından Volga yoluyla Harezmi'e sevk edilen malların bir listesi zikredilmiştir. Bu dikkate değer liste X. yüzyılın ikinci yarısında yaşayan bir Arap coğrafyacısından -(Al-Makdisî)- alınmıştır. Buna göre : "Samur, kakım, gelincik, zerdeva, sansar, tilki, kunduz, tavşan ve keçi kürkleri; mumlar, oklar, akkavak ağacı kabuğu, kalpaklar, balık tutkalı, balık dişleri, kunduz yağı, amber, işlenmiş at derileri, bal, ceviz içi, doğanlar, kılıçlar, zırhlar, kayın ağacı kabuğu, slav esirleri, koyunlar, inekler..... Bütün bunlar Bulgar alanından gelir. (42) Bu listeden anlaşıldığına göre bu ticaret kürk gibi lüks eşyaya inhisar etmekten uzaktı. Bulgar alanına gelen kürklere karşılık, Kafkasya'dan madeni eşya gelirdi. (43)

Altın-Orda şehirlerinin ticari hayattaki ehemmiyetleri; Timur ile Toktamış Han arasındaki mücadeleye kadar devam etmiştir. İki

-
- (40) Mesâlikü'l-epsâr, Tiesenhausen I. s. 363-366, Akt.M.Kafalı s. 134
- (41) Tiesenhausen I. s. 231 (Arapça Metin) Akt: Yakuboviskiy, s. 97 - 98
- (42) W.Barthold; Türkestan v. epoxç Mongol'skogo noşestviya II C. s. 295, Akt. Yakuboviskiy, s. 8
- (43) Yakuboviskiy; s. 9

hükümdar arasında başlayan mücadele neticesinde bütün Deşt-i Kıpçak şehirleri mühim miktarda zarar görecekler, hatta bazıları tamamen tahrip olacaklardır. Bu tahribata uğrayan şehirlerin ilki Harezmi'nin merkezi Ürgenç şehridir. (44)

İbn Battuta, Harezmi'den Maverâünnehr'e sapsmış, kervan yoluyla Buhara ve Semerkant'a yönelmişti. O zamanki Çin yoluna gelince, bu yol bozkırdan Otrar ve Almaçık'a giderdi. (45) Buhara'dan bir günlük uzaktaki Beykent'ten çeşitli meyvaların kurutulmuş olarak Çin ve Hindistan'a ihraç edildiği seyyah haber veriyor. (46) Maverâünnehr bölgesi daha öncedende bahsedildiği gibi Asya'nın en münbit arazilerine sahip ve ziraate elverişli en güzel arazilerin bulunduğu, ilkçağlardan beri yerleşik hayata geçilmiş bir bölge idi. (47) Bu bakımdan Deşt-i Kıpçak'tan nasıl hayvanlar ihraç maddesi oluyorsa, buralardan da çeşitli meyvelerin kurutulmuşu, tahıl ... vb. şeyler ihraç maddeleri arasında birinci sırayı alıyordu.

Semerkant Maverâünnehr'in en önemli şehri idi. İbn Battuta Buhara'dan Semerkant'a at ve develer kiralayarak gitmiştir. (48) El-Ömeri'nin ifadesine göre Tarmaşirin'in İslâmiyeti kabul edişi Maverâünnehr ile diğer müslüman memleketleri arasındaki ticarî münasebetlerin canlanmasına sebep olmuştur. (49) Timur devri Semerkant'ını

(44) M.Kafalı, s. 145

(45) İbn Battuta I. , s.412

(46) a.g.e. , 413

(47) Barthold (Türkistan), 1990, s. 67 - 153

(48) İbn Battuta I. , s. 417

(49) Notices et Extraits, XIII, I.Kısım s.238 Akt.Barthold. (1975)
s. 279

tasvir eden İspanyol elçisi Klaviyo şehrin çarşılarının her türlü mallarla dolu olduğunu; bu malların uzak yerlerden geldiğini, mesele : Rusya ve Tataristan'dan deri, keten, Çinden ipek, Hotan'dan elmas, yakut, inci, Hindistan'dan ise her çeşit baharatlar geliyordu. (50)

Yukarıda Timur ile Toktamış arasındaki mücadelelerin Altın-Orda Hanlığı'nı bir çöküşe doğru götürdüğünü ve bundan sonra Deşt-i Kıpçak şehirlerinin ehemmiyetinin kaybolduğunu söyledik. Deşt-i Kıpçak nasıl bir medenî çöküşe doğru gitmişse Timur'la beraber, Maveraünnehr ve Türkistan'da yükselişine devam etmişti. Ticarî ve ekonomik hayatta en parlak devrini Timur'un sayesinde kazanmaya başlamıştı. Çünkü; Timur her devirde önemli ve zengin bir bölge olan Maveraünnehr'i Cengiz Han dönemindeki Moğollar'ın aksine soymamış ve kalkındırmaya çalışmıştır. Üstelik devletinin merkezi olan bu bölgeye diğer ülkelerden getirdiği servet ve ganimeti harcamıştır.

D- MİMARİ VE GÜZEL SANATLAR

XIV. yüzyıla ait Deşt-i Kıpçak ve Türkistan'daki şehirlerde Türk mimarisi ve sanatına ait bilgiler bulmak mümkündür. İran'da, Anadolu'da ve Orta Asya'da görülen ana çizgilerin buralarda da bulunduğunu görüyoruz. Bu durum, Türk mimarisi ve sanatının devamlılığını göstermektedir. Türk sanatı, çeşitli Türk topluluklarının yaşadıkları coğrafi bölge, bol bulunan malzemeler ve o coğrafi bölgenin veya komşusu bölgelerin kültürlerine göre de belirli bir zamanda bir öz kazanıyordu. Mesela; eski Türk coğrafyasının ormanlık sahaya yakın olması veya bazen içerisinde olması sebebiyle eskiden beri ahşap işçiliği ve mimarî de ağaç malzeme kullanılması yaygındı.

Türkler'de ahşap yapı geleneği Hun dönemine kadar inmektedir. Pazırık kazılarında mezar odalarının çatma olarak yapıldığı görülmüştür. Görktürk ve Uygur dönemine tarihlenen yerleşmelerde de bol ahşap malzeme ele geçmiştir. Gazneli, Karahanlı ve Selçuklularda evlerin yanı sıra camî yapımında ahşapa fazla yer verildiği görülmektedir. Ahşap malzeme özellikle eski Türk evlerinde taşıyıcı cephe elemanı ve iç mekanlarda süslemelerde rasyonel şekilde kullanılmıştır. (1)

İbn Batuta ve diğer kaynakların bu devir hakkında verdiği bilgilerde ahşap malzemenin bu devirde de bol miktarda kullanıldığını tespit ediyoruz. Mesela; Deşt-i Kıpçağın bir liman şehri olan Suğdak'ın evleri ahşaptı. (2)

(1) M.Eriç, Dünün ve Bugünün Ahşap, S.41, H.Karpuz, Halk Mimarimizde Ahşap Yığma (Çanti) yapılar s.165

(2) İbn Battuta I. , s. 386

Sultan Özbek Han o devrin adetlerinden olan Cuma namazından sonra "Altın Kubbe" denilen yerde otururdu. Bu "Altın Kubbe" altın varaklarla kaplı ahşap sütundan meydana gelmekte idi ve orta yerinde yine altın kakmalarla süslenmiş gümüş kaplama ahşap bir taht olup tahtın ayakları halis gümüşten yapıldığı gibi sütun başlıkları da mücevherlerle donatılmıştır. (3) Yine İbn Battuta Harezm'de bey olan Kutluk Timur'un ziyaretine gittiğinde de sarayına gitmişti. Bu sarayda gördüklerini şöyle tasvir ediyor; "Saraya gelince duvarları ahşap kaplı, bezeli, geniş bir salona alındık, oradan daha küçük bir salona geçtik. Orada ahşaptan altın yaldızlı bir kubbe var idi. Duvarları rengarenk kumaşlarda ve ipek sırmalarla müzeyyen idi. Emir kendisine mahsus olan ipekten bir yatak üzerinde idi." (4) Kaynaklar Bulgar şehri hakkında ise; "Bulgar, çam ağacından inşa edilmiş bir şehirdir. Surları ise meşe ağacındandır." (5) Diyerek ağacın bu bölgede de mimaride bol miktarda kullanıldığını bildirmişlerdir.

Ahşap malzemenin yanında taş malzeme de mimaride kullanılıyordu. Bulgar şehrinde kesme taşlardan yapılmış çok sayıda mükemmel sayılabilecek mimari eserlerin kalıntıları vardı. Bunların çoğu Altın-Orda Hanlığı hakimiyetinde iken yapılanlardır. Çünkü Deşt-i Kıpçağın fethi sırasında Moğollar burayı tamamıyla tahrip etmişler ve şehir sonradan yeni inşa edilmişti. Daha sonraki devirlerde de şehir zaman zaman tahribata uğramıştı. XIX. yüzyıldan itibaren Ruslar buraları tahrip etmişler hazinelerini yağalamışlar ve büyük bir taassupla buradaki Türk-İslâm medeniyetini yok etmek için yapılardaki

(3) a.g.e. , s. 371

(4) a.g.e. , s. 407

(5) Al-Andalusi al-Garnati, s. 236-237, Akt. Yakubovskiy, s.11

taşları yerlerinden sökerek kilise inşaatında kullanmışlardı. (6) Moğol devrinden önce ise, harabelerden anlaşıldığına göre kârgir ve taştan yapılmış bir şehir olup elli bin nüfusu vardır. (7) İbn Battuta bölgede gördüğü bütün mimari eserleri eserinde belirtmediği gibi, belirttiklerinin çoğu hakkında da ayrıntılı malumat vermemiştir. İbn Battutanın mimari özellikleri hakkında bilgi vermeyip sadece isimlerini sıraladığı mimari eserler ise buldukları şehirlere göre şunlardır: "Başşehir olan Saray Berke'de, Sultan Özbek Han'ın sarayı ve bu saraya bitişik ve etrafını saran beylere ait olan binalar (8) ve yine tüccarların mallarını saklamaları için etrafı surla çevrili mahalle (9) Kırım'da; Melik Nasır'ın inşa ettirdiğini söylediği cami (10), Harezmi'de, Kutluk Timur'un yaptırdığını söylediği medrese ve cami ve ayrıca çok dindar bir kadın olarak belirttiği eşi Turabeg Hatunun yaptırdığı mescit ve bundan başka bir hastahane, Harezmi'nin haricinde üzeri kubbeli Ebul Kasım Mahmut Bin Ömer Zaman şehri'nin türbesi ile o sırada yeni yapılmış başka bir medrese (11) Buhara'da; Cengiz Han tarafından tahrip ettirilen

(6) A.N.Kurat, Bulgar Md. İ.A. C.II. S. 792

(7) Barthold, (1975), s. 91

(8) İbn. Battuta I., s. 402

(9) a.g.e. , s. 401 - 402

(10) a.g.e., s. 360

(11) a.g.e., s. 404-405. Buradaki inşa ettirdiği caminin minaresindeki kitabede şunlar yazılıdır : "Kudretli melik, Arap ve Arap olmayan hükümdarların başbuğu, yeryüzünün ve dinin güneşi, islâmlığın ve müslümanların ulusu, büyük Necmüddeveddin oğlu Kutluk Timur"

(A.Yu.Yakubovskiy, Razvalini Urgençe. İzv. GAIMK.VI.C.2, s. 36.)

camii ve medreselerin harabeleri (12) Semerkant'ta, Kusem Bin Abbas Bin Abdülmuttalip'in dört değişik renkli ayağa bağlı ve mermerden inşa edilmiş Kubbeli türbesi ve türbedeki çok güzel süslemeleri, şehrin yakınındaki nehrin kenarında yapılan köşkler ve büyük binalar. (13) Ayrıca bunlardan başka uğradığı bütün şehirlerde ziyaret ettiği veya misafir kaldığını söylediği zaviyeler." İbn Battuta bu eserlerin nasıl olduğunu, hangi mimari tarzda yapıldığını..... vb. belirtmemiştir. Bu eserlerin tamamına yakını günümüze gelememiştir. Çünkü başta Timur'un yaptığı tahribat ve diğerleri bunların yok olmasına neden olmuştur.

Tatarlar zenaatlarla ilgili hiçbir geleneğe sahip değildiler. Bu alanda üretilen bütün eşyalar yerli ahaliye mensup esnafın elinden çıkardı. Bunların çoğu Volga şehirlerine, özellikle Saray - Batu ile Saray-Berke'ye cebren getirilmişti (14) Tarihi ölçüler bakımından Altın-Orda'nın siyasi rolü uzun sürmemiştir. Fakat bu süre, aşağı Volga şehirlerinde kültür hayatının teşekkülünü kolaylaştıran bütün unsurların, Volga boyunda orijinal bir Altın-Orda sanatının ortaya çıkması için kafi gelmiştir. Altın-Orda sanatının gelişme devrinde kendi ustaları, sanatkarları ve okulları vardı. Bu sanatın bütün eserlerinde İslâm feodal ideolojisinin damgası göze çarpar.(15)

Altın-Orda'dan bize kadar gelen eşyalar arasında kılıçlar, bu arada Özbek Han'ın kabzası altın yazılı kılıcı, kemik saplı hançerlerin paslı bıçak demirleri, mızrak ve okların demir uçları, Rus

(12) a.g.e., 417.

(13) a.g.e., 428 - 429

(14) Yakuboviskiy; s. 127

(15) a.g.e. , s. 152

kroniklerinde sık sık zikredilen ıslık sesli bir okun kemik ucu, yüksek kaşlı bir ağaç eyer, ejder tasviri taşıyan oyma tezyinatlı süslü ve eyer süslemeye yarayan dökme bronz levhalar, demir gemler, demir halkalardan yapılmış zırh kalıntıları vardır.

Çini eşya arasında, ev ihtiyaçlarını karşılayan sırsız kaplar geniş bir yertutar; su ve yağ kapların büyük bir kısmı yerli idi. Bu kaplarda güzel karhartma veya oyma süsler göze çarpar. Bu süslerin büyük bir kısmı bitki motiflerinden ibarettir. Bu motiflere arasına kuş ve hayvan tasvirleri de karıştırılmıştır. Saray'da ve diğer Volga boyu şehirlerinde sırlı çiniler yapan ayrı ustalar vardı. Yine Tereşçenko'nun kazıları sayesinde bunların çoğu elimize geçmiştir. (16) Don ve Kuzey Kafkasya şehirlerinde yapılan çiniler arasında çok büyük bir benzerlik göze çarpar. Bu çiniler Moğollar'ın gelmesinden ve Altın-Orda'nın kuruluşundan çok önce burada yapılırdı. Altın-Orda hakimiyeti devrinde bu cins çinilerin yapılması sona ermemiş, devam etmiştir. (17)

Saray-Berke'de XIII-XIV. yüzyıllarda yapılmış muhtelif yapılara ait zengin çini koleksiyonu, tipik bir islâm feodal sanatının varlığını ispat edebilir. Geometrik örgülerle ve dekoratif çizgilerle yazılmış Arapça kitabelerle karışık bitkisel tezyinat, Urgenç'e mahsus kırmızı renkle karışık renkler (Mavi, firuze, beyaz, yeşil, sarı) Orta Asya ve İran şehirleri ahâlisinin mimari şekilleriyle birlikte Volga boyuna nakledilmişti. (18) Maverâünnehr'in önemli şehri Semerkant'ta Kusem bin Abbas Bin Abdulmuttalip'in türbesi üs-

(16) a.g.e. , s. 126-129

(17) a.g.e. , s. 152

(18) a.g.e. , s. 150

tünde dört ayağa bağlı bir kubbe bulunuyordu. Her ayakta mermerden iki sütun olarak kimi yeşil, kimi siyah, kimi ak ve kimi kırmızıdır. Kubbenin duvarları nakışlı ve altın yaldızlı alaca mermerdendir. Kubbesi kurşundandır. Kabir üzerinde kıymetli taşlarla süslü ve sütunları gümüş ile örtülü abonos ağaçları bulunur. (19) Mimari eserlerin muhtelif yerlerini çinilerle tezyin edilmesi en ileri seviyesine Türkistan'da Timur devrinde ulaşmıştı. Klaviyo Semerkant'ta misafir olduğu evlerin bazılarının tuğladan yapılmış olduğunu içerisinde çinilerle tezyin olduğunu nakletmişti. (20)

Araba yapımı ve süslenmesi Deşt-i Kıpçak'ta bir sanattı. İbn Battuta araba konusunda teferruatlı bilgiler vermektedir : "Nakliye için kullanılan araçlara araba adı verilir. Bunların herbirinin dört büyük tekerleği olup bazı iki ve daha ziyade at ile çekilir. Arabanın üzerinde ince ve hafif ağaç çubuklardan yapılmış birbirine kayışlarla bağlanmış kubbeyi andıran (çadır biçiminde) çok hafif bir iskelet konur. Bunun üzeri ise keçeden yada çadır bezinden bir örtü ile kapatılır. Bu kubbenin kafesli penceresi olup içinde oturanlar etrafı seyrettikleri halde kendileri dışarıdan görünmezler. Arabanın içinde seyahat esnasında istenilen yapılar. Uyunur, yemek yenir, yazı yazılır, kitap okunur." (21) İbn Battuta'nın verdiği bu bilgiden anlaşıldığı gibi bu araba küçük bir oda veya çadır şeklinde idi.

Kadınların bindikleri arabalar ise toplum içerisindeki mevkilerine paralel olarak tabii ki farklıydı : "Hatunların bindiği

(19) İbn Battuta I. , s. 429.

(20) Klaviyo, s. 125

(21) İbn Battuta, I. , s. 361

arabanın üzerinde kendisine mahsus olan çadırın kupası altın yaldızlı gümüşten yahut mücevherlerle bezenmiş ağaçtan olup arabayı çeken atlar sırma ile dokunmuş ipekli kumaş gaşiyelerle örtülüdür. (22) Arabanın üzeri renkli kıymetli kumaşlar ile örtülüdür. (23)

Aslında nakliye için kullanılan tekerlekli arabalar, Hun çağından beri hayvancılıkla uğraşan yaylacı Türkler arasında yaygın olarak kullanılıyordu. Çinliler'in Kao-ch'e'lar adını verdiği ve yüksek tekerlekli manasına gelen adlı bir Türk topluluğu Göktürk döneminde yaşamıştı. Üzerinde çadırların bulunduğu çok sayıda hayvan tarafından çekilen arabalar Cengiz çağında ve önceki devirlerde Türk ve Moğollar arasında çok yaygındı. (24)

Kadınların başlarına taktıkları çeşitli takılarla müzeyyen bakka yada bağtak adlarıyla anılan başlıkları da birer sanat eseri değerindedir. Bunlar hakkında "kılık kıyafet" bölümümüzde bilgi verildiği için burada tekrar etmiyoruz.

Bozkırlarda yaşayan göçerlerin hayatları yaylak - kışlak şeklinde genelde çadırlarda geçiyordu. Başkentleri ve sarayları olmasına rağmen Altın-Orda ve Çağatay hanları daha ziyade devletlerini çadırlardan idare ediyorlardı. Çünkü Cengiz-Han yasası; "göçebe hayatı terk etmemelerini emretmiş" (25) onlar da buna uymuşlardı. İbn Battuta'da Özbek Han'ı (26) ve Tarmaşirin Han'ı (27) çadırlarında ziya-

(22) a.g.e., s. 372 - 373

(23) a.g.e., s. 368

(24) Bahaeddin Ögel (T.K.T.G.) C. I. , s. 391-422

(25) Bahaeddin Ögel (T.K.T.E.) C. I. , s. 69, Barthold, 1975 s.299

(26) İbn Battuta I. , s. 380 - 383

(27) a.g.e. , s. 420

ret etmişti. Halkın yaşadığı çadırlar, askerlerin ve diğer ümeranın çadırları ile hükümdarların ve hatunlarının çadırlarının; renkleri büyüklükleri, nerelerde kurulacakları töreler ile belirlenmişti. Biz burada daha ziyade şekilleri, büyüklükleri, yapıları ve süslemeleri üzerinde duracağız. Çadırlar için kaynaklar : Bargâh, hargâh, otağ terimlerini kullanıyorlar. Kaynaklarımızda geçen çadırlarla ilgili tasvirlerin bazıları ise şöyledir :

1. Özbek Han'ın Çadırı (Altın Otağı) : "Büyük bir bargâh kuruldu. Onlarca bargâh büyük çadıra denilirdi ki, altın yaldızlı, gümüş levhalar ile kaplı, ağaçtan dört direk üzerinde olarak her sütunun üzerinde altın yaldızlı gümüşten mamul pırıl pırıl parlayan gevresine ışık saçan bir başlık bulunur. Bu bargâh uzaktan bir tepeye benzer. Sağ ve solunda pamuk ve ketenden gölgelikler konmuş ve yere ipek kumaşlar serilmiştir. Bargâhın ortasına oraca taht denilen büyük sedir kurulur. Bu taht cevahir ile müzeyyen ağaçtan olup tahtaları altın yaldızlı gümüş levhalar ile kaplanmış ve ayakları yine altın yaldızlı halis gümüşten mamuldür. Üzerinde geniş bir ka- liçe (küçük halı) bulunur." (28)

2. Azak Emiri (Beğ'i) Tülek Timur'un Çadırı : "Birbiri peşine üç çadır kuruldu. Bunlardan biri pek güzel renkli ipekten ve diğer ikisi ketenden idi. Bu çadırları serace denilen bizim taraflarda efrac denilen kuşak şeklindeki bezlerle etrafını kuşattılar. Dışında Dehliz şeklinde bir çıkış bulunur. Emir çadıra gireceği zaman ipekliler serilerek üzerinden yürütülür." (29)

(28) a.g.e. , s. 381

(29) a.g.e. , s. 364 - 365

3. Timur'un Çadırı (Altın Otağı) : "İleride pek yüksek ve dört köşeli bir çadır duruyordu. Üç mızrak boyunda olan bu çadırın bir köşeden diğer köşeye eni yüz adım kadardı. Çadırın kubbesi kule şeklinde idi ve çadır on iki direğe istinat ediyordu. Direkler, mavi, altın sarısı vs. renklerle boyanmıştı. Oniki direğin dördü köşelere ve ikisi bunların arasına dikilmişti. Her direk üç parçadan müteşekkildi, fakat bu parçalar birbirine çok uygundu ve tam bir bütün teşkil ediyordu. Faaliyete geçildiği zaman bunları yükseltmek için büyük bir arabaya benzeyen birtakım vasıtalarından istifade edilmektedir. Bu direklerden herbirinin kubbedeki tepesine ipekten bir perdenin ucu ilâştirilmiştir. Perdeler bir direkten bir direğe uzanmakta ve dört kemer vücuda getirilmektedir. Çadırın duvarı etrafında alçakça galeriler vardır ve bunlar birer dört köşe teşkil etmektedir. Bunlar yirmidört küçük direğe dayanıyor. Fakat bu direkler nisbeten incedir. Topu, otuzaltı direk bu muazzam yapıyı tutmakta ve hepsi kırmızı olan beşyüz ip buna yardım etmektedir. Bu muazzam otağın içi, yeşil duvar örtüleriyle örtülmüştür. Örtüler, çok güzel işlenmiştir. Bundan başka birçok yerlerde altın sırma ile işlenmiş ipekler göze çarpıyor. Otağın tavanı son derece güzeldir. Her köşede kanatlarını kapamış bir kartal göze çarpıyor. Otağın dış duvarları beyaz, yeşil, sarı ipekten yapılmıştır. Hariçte köşede bakırdan yapılmış bir topun üzerinde bir hilâl görünüyor. Otağın köşelerinden birer kuleye benzeyen birşey yapılmıştır. Bunlara çıkan gizli birer merdivende kurulmuştur. Fakat kuleler ipeklerle sarılmış bulunuyor. Şayet rüzgâr bu otağın herhangi tarafını bozacak, yahud direklerin herhangisine zarar verecek olursa, gizli merdivenden yukarı çıkılıyor ve bozukluk tamir olunuyor. Bu büyük çadır, enliliği ve yüksek-

liği yüzünden uzaktan bir kale gibi görünmektedir. Otağın ihtişamı her tariften üstündür. Çadırın içinde üzeri halılarla örtülü olan ve üst üste konmuş üç dört şilteyi ihtiva eden bir sedir kurulmuştur. Timur burada oturuyor ve misafirlerini burada kabul ediyor. Bunun solunda ikinci ve daha alçakca bir sedir bulunmaktadır ve üzeri halılarla örtülüdür. Daha ötede asıl sedirden uzakça ve daha alçakca bir sedir daha görünüyor. Otağın etrafında kumaştan gerilmiş bir şehir veya kale duvarına benzeyen bir duvar vardır ve kumaşlar renk renktir. Duvarın üstünden burçlar görünmekte ve bunları direkler tutmaktadır. Duvar üçyüz adım uzanıyor ve atlı bir adamın boyunca yükseliyor. Buraya açılan kemerli, büyük ve iki kanatlı bir kapı vardır, bunların hepside ipekten yapılmadır. Methal çok yüksektir ve icabında kapanmaktadır. Methalin üzerinde aynı şekilde yapılmış kuleler yükseliyor ve bunlarda fevkalâde bir şekilde tezyin edilmiş bulunuyor. Burası otağı çevreleyen ve açılıp kapanmasına hakim olan yerdir ve buraya 'seraperde' deniliyor." (30)

Burada anlatılan ve herbiri bir sanat eseri değerinde olan bu çadırlar, o devrin en mükemmel çadırlarıdır ve aynı zamanda bunlar hakimiyet alametlerindedir. Halkın yaşadığı çadırlar hakkında ise bilgiler çok azdır. "Plano Carpini ve Rubruk göçebelerin keçe çadırlarını uzun uzun tasvir etmişlerdir. Ne yazıkki yine zengin çadırlar etraflı suretle tasvir edilmiştir. Carpini'den birkaç satır nakledeyim. Evleri çadır biçiminde yuvarlaktır ve çubuklardan ve ince değneklerden yapılmıştır. Evin üst tarafında yuvarlak bir pencere vardır. Çadır bu pencereden aydınlanır ve duman buradan çıkar, çünkü

onlar ortada daimî surette ateş yakarlar. Duvarlar ve çatılar keçe ile örtülüdür; kapılarda keçeden yapılmıştır. Bu evler, sahiplerinin değer ve rütbelerine göre büyük veya küçüktür. Bunların bir kısmı kolaylıkla bozulur ve tekrar kurulabilir ve yük hayvanlarının sırtında taşınabilir. Bir kısmı bozulmazsa da arabalarla taşınabilir. Küçük evlerin araba ile taşınması için bir öküz kâfidir. Büyük evler arabanın büyüklüğüne göre üç, dört ve hatta daha fazla öküz tarafından çekilir. İster sefere çıksınlar ister başka bir yere göçsünler evlerini her zaman yanlarında taşırlar." (31) Aynı kaynağın başka bir yerinde ise; "çadırlarını beyaz keçe ile örterler, çok defa, daha iyi parlaması için keçeleri kireç, beyaz toprak veya kemik tozu ile sıvarlar bazan siyah keçe de kullanırlar. Bu keçelerin üst boyun kısımlarını türlü türlü tasvirlerle süslerler kapıyada renkli bir keçe asarlar. Türlü türlü renkli keçeler dokuyarak bunları asma, ağaç, kuş ve yırtıcı hayvan tasvirleriyle süslerler. (32)

Bunlardan başka sivil mimaride bilhassa bazı ileri gelen devlet adamlarının evlerinin iç duvarlarının kumaşlarla kaplı olduğu, içlerinde halılar bulunduğunu görüyoruz. (33) Hükümdarın sofrasında bulunan kapların her devirde değerli madenlerden yapıldığı biliniyor. İbn Battuta altın ve gümüş sofralar ve kap kaçaklardan ve bundan başka zarif ağaç kaseler ve kaşıklardan bahsetmişti. (34) Bunların zamanımıza kadar gelmemesi sebebiyle desen ve motifleri ve hangi medeniyetin tesirinde oldukları hakkında kesin bir bilgiye sahip değiliz. Ancak daha öncede bahsedildiği gibi. Moğollar'ın gelmesinden önce bu-

(31) P.Carpini-V.Rubruk; s.6-7, Akt. Yakuboviskiy, 80 - 81.
M. Kafalı, s. 139

(32) P.Carpini-V.Rubruk, a.y. s.69, Akt.Yakuboviskiy, s.147

(33) İbn Battuta I. , s. 406

(34) a.g.e. , s. 374

ralarda zengin bir Türk kültürü mevcuttu. Kumaş üzerine işleme yapmak ve desen ortaya çıkarmak bu devirde de yapıldığını sadece İbn Battuta'nın verdiği çok kısa bir bilgiden anlıyoruz. İbn Battuta Özbek Han'ın hatunlarından Kebeg hatunun ziyareti esnasında o kadar yaşlı kadının kumaş üzerine işleme yapmakla meşgul olduklarını nakletmiştir. (35)

Yukarıdaki bilgilerden anlaşılacağı gibi mimarî ve güzel sanatlar alanında Altın-Orda şehirleri ve Çağatay şehirleri çağdaş devletlerden geri olmadığı gibi bazı alanlarda daha ileri bir seviyede olduğu anlaşılıyor. Altın-Orda mimarisinin ve sanatının tam olarak ortaya konamamasının en büyük sebebi buradaki şehirlerin birkaç kez tahrip edilmesidir. Maveraünnehr bölgesi ise Cengiz Han ordularının tahribinden sonra kendini toplamışsa da iç mücadeleler buraların imarını Timur devrine kadar geciktirmiştir. Timur devrinde ise en parlak dönemini yaşamıştır. Bu bakımdan Deşt-i Kıpçak'a göre daha zengin bir yerleşim yeri olan Maveraünnehr bölgesindeki sanat eserleri daha mükemmeldir.

E-SOSYAL HAYAT

1- BOZKIRLARDA HAYAT

Bozkır hayatının temeli ekonominin hayvancılığa dayanmasıdır. Buralarda en fazla yetiştirilen hayvan başta at, koyun ve diğerleridir. Yaylak-kışlak hayatı şeklinde geçen bu hayat, devamlı bir hareketi gerektiriyordu. Devamlı hareket ise belli bir disiplini gerektirir. Belli bir disiplin altında sürekli göç eden bu topluluklar, yerleşik hayata alışmış insanlara göre daha hareketli ve iyi savaşçı oluyorlardı. Deşt-i Kıpçak bozkırları milattan önceki devirlerden beri atlı göçebe toplulukların buldukları yerler idiler. İncelediğimiz dönemde buraya gelen Moğollar ve yerli Kıpçak Türk unsuru da hemen hemen aynı hayat tarzını yaşıyorlardı. İtil nehri boyundaki şehirler ise Altın-Orda zamanında kurulmuştu.

Kıpçaklar birinci sınıf atlı asker olmaları hasebiyle, komşu devletler tarafından ücretli asker olarak sık sık davet edilmişlerdir. Bu geniş bozkırlarda yaşayan Kıpçak-Kuman uruglarından çoğu "koyu göçebe" olmaları, yani göçebelik gelenek ve usullerini titizlikle muhafaza ettikleri cihetle, oturarak hayata geçmemişler ve dolayısıyla hiçbir yerde tutunamamışlardı. Tıpkı Peçenekler gibi kendi başlarına bir devlet vucuda getirememişler ve çok gevşek uruglar camiası halinde yaşamaya devam etmişlerdir. (1) 1246'da Deşt-i Kıpçaktan geçen Plano de Carpini, bozkırlarda yaşayan Türk ve Moğol unsurlarını anlatırken, onların at, deve, sığır ve koyun sürülerine sahip olduklarını ve belki de hayvan bakımından dünyanın en zengin insanları olduklarını söylemektedir. (2)

(1) A.N.Kurat; (IV. - XVIII.yy'da. K.K.T.Ö.) Ank. 1972, s. 74-75

(2) P. Carpini; s. 7 , Akt. M.Kafalı, s. 138

Bu hususta İbn Battuta'da önemli bilgiler vermektedir. Ona göre Dest-i Kıpçak'ın otlakları çok ve hayvancılığa müsaitti. Hatta burada otlayan atlara arpa verilmezdi, çünkü otları çok besleyici idi. Bilhassa atların sayılarının çokluğu seyyahı şaşırtmıştı ve bir Türkün binlerce atı bulunur ve atların fiyatları da ucuzdur, demişti. (3)

Modern ekonomi uzmanları da hayvancılık denilince hiç olmasa bir yarı göçebelik hayat tarzının şart olduğuna inanmaktadır. Bu hayatı Türkçemizdeki "yaylak-kışlak" yani yayla-kışla deyişi ile daha iyi anlatabiliriz. (4) Yerleşik hayatın başlangıcı da kışlak hayatı idi.... Türkler'in "Orun ve Ülüş" sistemi ve düzeni, yayla ve kışlak hayatı içinde titizlikle yürürlükte kalmıştı. Sürekli kışlaklar ise, köy ve şehir hayatının ilk temelleri olmuştu. (5)

Gerek kışlak ve gerekse yaylak hayatı eski Türklerde kesin töre ve gelenekler ile bir düzen altına alınmıştı.... Çünkü yayla hayatı, bir anarşi düzeni değildi.... Her Türk topluluğunun nerelerde yazlayıp ve nerelerde kışlayacakları, kesin töreler ile belirlenmişti. (6) Eski Türk cemiyetinde başa değil töreye boyun eğilirdi. Töre yazılı olmayan Türk ürf hukuku idi. Bu prensiplere göre, herkesin vazifesi, bir yere konulacağı zaman, kimin nerelere çadırlarını kuracağı, hangi yönde hayvanlarını otlatabileceği, düşman geldiği zaman nerede toplanılacağı ve kimin nerede duracağı, bu Türk töresince tesbit edilmişti. Çocuklardan ve aileden itibaren herkes bir

(3) İbn Battuta I. , s. 365 - 366

(4) Bahaeddin Ögel, (T.K.T.G. - C.I.) s. 39

(5) a.g.e. , s. 141

(6) a.g.e. , s. 1 - 2

başa bağlı ve başlarda Hakan'a bağlı idi. (7)

Plano Carpini bu konuda şöyle diyor. "Hiç kimse imparatorun tayin ettiği yaylaktan başka bir yerde kalamaz. İmparator başbuğların, başbuğlar tümen beğlerinin, tümen beğleri bin beğlerinin, bin beğleri yüzbeğlerinin, yüz beğleri on beylerinin yaylaklarını tayin eder. (8) Göçebeler önceden tesbit edilmiş yaylalara göçüp çadırlarını kurdukları zaman birkaç gün önce bomboş ıssız bir düzlük olan yer bir anda bir şehre dönüşüyordu ve bulunması gereken herşey çadırlardan yapılarak meydana getiriliyordu. Mesela : Çarşılar, camiler vb. gibi. Bu göçer şehir bir anda da sökülüp başka bir yere naklediliyordu. Bir kısmı ise araba şeklinde idi. İbn Battuta böyle bir yere Türklerin "Ordu" adını verdiklerini söyleyerek aşağıdaki bilgileri naklediyor." Türklerin Ordu dediği karargah kurulunca büyük bir belde ahali mescitler, çarşı ve pazarları ile harekete geçmiş zannolunur ve Türkler seyahat esnasında dahi yemek pişirdiklerinden mutfakların dumanı göklere çıkar ve atlar ile çekilen arabalar bu ahaliyi naklederdi. Menzile vardıklarında arabaların üzerindeki çadırlar indirilerek, pek hafif olduğundan yere kurulur, mescitler ve dükkanlar dahi böyle yapılırlar. (9) İbn Battuta buraya geldikten bir müddet sonra Bulgar şehrine gidip geldiğini fakat bu seyyar şehri yerinde bulamadığını ve başka bir yere (Beşdağ mevkiine) nakledildiğini görmüştü. (10) Timur devrinde Semerkant'a gelen Kla-

(7) a.g.e. , s. 68 - 69

(8) P.Carpini-V.Rubruk; s. 23, Akt. Yakuboviskiy, s. 78-79.

(9) İbn Battuta I. , s. 369

(10) a.g.e. , s. 379 - 380

viyo'da buna benzer durumu görmüştü : "Timur, Semerkant yakınlarındaki bir ovaya çadırlar kurdurmuş ve büyük orduyu çağırmişti. Ordu gelmiş ve her kabile önceden tayin olunan yere inmişti. Askerler çadırlar kurmakla meşguldüler. En büyük kumandanın en küçük nefere kadar herkes yerlerini biliyor ve yerini buluyordu. Üç-dört gün zarfında yirmi bin çadır kurulmuştu. (11) Aslında bu devirde şehir hayatı çok gelişmişti. Fakat "Cengiz Han hayatta iken kendi kurduğu yasaında, Orta Asya atlı göçebelerinin yerleşik hayata geçmelerini şiddetle yasak etmişti. (12) Yani Göçebelerin, şehzadelerin ve başkanlarının şehre göçmeleri Cengiz Han yasağının bozulması gibi telakki ediliyordu. "Daima göç etmek, hiçbir yerde yerleşip kalmamak" kaidesi Küçük Asya'daki Türkler tarafından Oğuz Han'a dayandırılmıştır. (13) İbn Battuta Özbek Han'ı ilk ziyaretinde ramazan bayramı törenlerinde çadırlarda orda yerinde ziyaret etmişti. (14) Tarmaşirin Han'ı da yine kış olmasına rağmen çadırında ziyaret etmişti. (15) Çağatay hanları da Altın-Orda hanları gibi sonuna kadar İli ve Talas arasında göçebelik yapmaya, bozkırın adamları olarak kalmaya devam etmişlerdir. (16) Bozkırlarda yaşama sadece belli ya-

(11) Klaviyo ; s. 145.

(12) Bahaeddin Ögel; (T.K.T.G. - C.I.) s. 69.

(13) Tevarih-i Alî Selçuk Ms. As. Mus. 590 ba. s. 28 (Daim göç edeler oturak olmayalar) Aktaran : Barthold. (1975), s. 259

(14) İbn Battuta I. , s. 369.

(15) a.g.e. , I. s. 419 - 420.

(16) R.Grousset. , s. 314

saklara uyma mecburiyetinin hissedilmesinden kaynaklandığını söylemek biraz güçtür. Hayvancılıkla uğraşanlar için ideal bir yaşama biçimidir. Aslında Türkler yüzyıllardır alıştıkları bu hayatı da seviyorlardı. Göçebeler çadırlarını rastgele yerlerde istedikleri mantıka ve yönde düzensiz bir şekilde kuramazlardı. Yani yaylak - kışlak hayatı düzensiz bir hayat değildi. "Göçebeler çadırlarını hangi mevki de kurmak lâzım geldiğini ve evlerini (arabalardan) indirdiklerinde çadırının (hükümdarın çadırının) hangi yanına koymaları gerektiğini bilirler. Bundan ötürü "Saray'a onların dilinde "or da" denir. yani "ortası" demektir; Çünkü (Han'ın çadırı) daima adamlarının ortasında bulunur; ancak şu istisna ilemdir ki, çadırın güneyinde (çadır) konmaz, zira çadıra giren kapılar o tarafa açılır. Fakat sağda ve solda, sahanın elverdiği kadar, arzu edildiği tarafa çadırlar yerleştirilir. (17) "Türkler'deki yön bilgisi de gerçekçi fakat dinî inanışlara göre düzenlenmişti. Türkler, güneşin doğduğu kutsal doğuya dönüp, sağ, sol ve arkalarını kendi duruşları göre yönlüyorlardı... herkes evinin kapısını güneye doğru içeriye güneş girsin diye çeviriyorlardı. Türk kağanı da otağında böyle oturuyor ve devlet düzeni de bu oturuşa göre düzenleniyordu. Yine bu anlayışa göre, sağ ve sol beyler, devletin doğu ve batısında yayılmış oluyordu. Doğudakiler, soldaki beğler : batıdakiler de sağdaki beğler oluyordu."(18)

(17) Plano Carpini'den , Recueil de voyages et de memoires. publie porla societe de Géographie. Toma quatriéme. Paris 1839 XXI. bab. Akt. Akdes. Nimet Kurat (1972) s. 339.

(18) Bahaeddin Ögel (T.K.T.G. - C.I) s. 55

Hanların yaylaklardaki ordugâhları büyük bir şehir manzarasını arz ediyordu. Han'ın ve büyüklerin çadırları geniş bir sahayı kaplıyordu. Keçeden yapılan çadırların içi halılarla süslü idi. Han'ın tahtı altın ve kıymetli taşlarla bezenmişti, ayakları gümüşlendi. Bayram günlerinde yabancı elçiler merasimle kabul ve bu münasebetle Han'ın tahtı etrafında hatunu ve hanedan azasına mensup büyükler bulunurlardı. (19) Bir yerden başka bir yere nakledilen çadırlardan başka hiç sökülmeden arabalar üzerinde taşınan çadırları da bulunuyordu. Bu gelenek Hunlardan beri yaygındı. Büyük Hun İmparatorluğundan itibaren "ev-araba" düzenini görüyoruz. Bu, araba üzerine oturmuş keçe bir çadır idi. Bu yol ile istedikleri yere evce göçme mümkün oluyordu. Göktürk kültüründen söz açan Çinkaynakları, Göktürkler'in ev yerine kullanılan keçe arabaları vardır diyor. (20) Büyük Hun imparatorluğu gibi imparatorluk kültürüne erişmiş kavimlerde "ev arabalar" çok yayılmıştı. Cengiz Han zamanında da büyük "keçe çadırları" birçok öküzle çekilen arabaların üzerine konmuştu. Bizce bu gelenek, Büyük Hun İmparatorluğundan beri devam ediyordu. Eski OrtaAsya İmparatorluklarının tesirinde kalmış olan proto-Moğollar, Hunlar ve Göktürkler gibi arabaevler kullanıyordu. Cengiz Han'ın ölümünden sonra Moğol başkenti Karakorum'a giden seyyah Rubruk(21) ve Altın-Orda hükümdarı Özbek Han zamanında Deşt-i Kıpçak ve Maveran-nehr'den geçen İbn Battuta çeşitli maksatlar için yapılmış ve ev

(19) A.N.Kurat, (1972), s. 135.

(20) Ç.S.K. 87. Akt. Bahaeddin Ögel. (T.K.T.G. - C.I.) s. 393

(21) Bahaeddin Ögel. (T.K.T.G. - C.I.) s. 394 - 422.

şeklinde yapılmış arabalara (22) raslamışlardı. Arabaların ve Çadırların büyüklükleri, yapılışı ve süslemeleri "Mimari ve sanat" bölümümüzde ayrıntılı olarak verildiğinden burada tekrar etmiyoruz.

Bu devirde bütün bozkır feodal sistemi, kendine mahsus bir ekonomisi olan ayile yani göçebe ailesine dayanır. Ayilin, şef (han prens, nayan, baş, tümen beği.... vb.) tarafından tayin edilmiş otlakları vardır. (23) 1253 yılında Deşt-i Kıpçak'tan geçen W.Rubruk bozkırlarda görmüş olduğu bir obayı veya yurt yerini tasvir etmektedir : "Bu steplerde (Bozkırlarda) oturanlar keçeden yapılmış çadır kullanırlar. Erkekler daima lazım olan ok yapar ve yay bağlarlar; gem üzengi ve eğer gibi koşum takımlarını tamir ederler, veyahut da yülkü sürüp kısarak sağıarak kısarak sütünden kımız yaparlar, ayrıca itibar ettikleri kızı muhafaza için de tulum dikerler, develeri yüklerler, koyun ve keçileri birlikte sürer, otlatırlardı. Süt sağımı, bazen erkekler, bazen de kadınlar tarafından yapılır; deriler yoğurt ve tuz ile işlenirdi. Kadınlar ise arabaları kullanır, çadırları kurmak, sökmek ve arabaları bindirmek, indirmek, inekleri sağmak, yağ ve yoğurt yapmak, deri işlemek veya dikmek gibi işlerle uğraşırlardı. Deriler sinirden yapılmış iplerle dikilir - di.... "(24) Onlarda yiyeceklerin temelini, et ve hayvanî gıdalar teşkil ediyordu. Daima at üstünde hareket halinde olma, onların vücutlarını geliştiriyor ve enerjilerini de artırıyor. (25) Yine Rubrak'a göre : "Onlar, avlanacakları zaman büyük gruplar teşkil ederler ve avlanacakları yerleri kuşatır, çemberi daraltarak hayvanları bir kesime toplamağa muvaffak olup ok menziline girince avlanmağa başlarlardı. (26)

(22) İbn, Battuta. I. s. 361

(23) Yakuboviskiy, s.78-79

(24) Rubruk, s. 23, Akt. Mustafa Kafalı, s. 23

(25) Bahaeddin Ögel (T.K.T.G. - C.I.) s. 71

(26) Rubruk , s. 69, Akt. Mustafa Kafalı, s. 138

Bu Hunlardan - Osmanlılara kadar bir nevi savaş manevrası olan sürük avları idi ve bunun uygulaması ve iyi netice alınması kuvvetli bir organizasyonu ve disiplini gerektiriyordu.

Göçebelerin hakimiyetinin yerleşik ahaliye yaptığı korkunç hayat şartları da görülmektedir. Göçebe önderlerin tutarsız aile kavgaları bahane edilerek karşı tarafın elindeki şehirler zaman zaman tahrip ediliyordu. Hatta görüldüğü üzere bazen bunlar Çağatay Hanlığında Maverainnehr şehirlerinde görüldüğü gibi) kendi ellerindeki şehirleri de yağmalamaktan vazgeçmiyorlardı. (27)

Göçebeler (Kıpçaklar ve Moğollar) Altın-Orda nüfusunun çokluğunu mu teşkil ediyorlardı? Yaylalarda nüfusun azlığı ve Altın-Orda alanı içindeki şehirlerle ziraî bölgeler ahalisinin çokluğu gözönünde tutulursa, bu soruya olumlu cevap verilemez. (28) Maverainnehr ve Türkistan bölgesi için ise böyle bir soruya daha rahat cevap verilebilir. Çünkü Moğol istilasından önce bile bu bölgelerdeki yerleşik hayat nüfusun çoğunluğunu teşkil etmekteydi. Fakat hayvancılığa müsait yaylalar bölgesi ise her zaman göçebelerin yaşadıkları yerler olmuştur.

(27) R.Grousset. , s. 322.

(28) Yakuboviskiy. , s. 82.

2- ŞEHİRLER VE ŞEHİRLERDE HAYAT

Deşt-i Kıpçak'ta ahalinin yalnız göçebe olmadığı, şehirlerin ve köylerin çokluğu ile kendini derhal göstermektedir. Zaten Orta İtil boyundaki Türkler'in erkenden göçebeliği bırakıp yerleşik haya geçtiklerini, köyler ve şehirler kurduklarını görmüştük. İtil'in a-şağı mecrasında yerleşen Türk-Moğol unsurunun da tedricen şehir ve köylere yerleştikleri görülmüyor. Kısaca Altın-Orda sadece bir boz-kır imparatorluğu değildi. Buradaki şehirlerin çoğu büyük ticaret merkezi ve ihracat-ithalat iskeleleri veya transit mahalleri idi(1) Maveraünnehr bölgesi ise ilkçağlardan beri yerleşik hayatın olduğu, ziraate elverişli zengin bölgelerdi. Şimdi bu bölgelerin inceledi-ğimiz tarihlerdeki önemli şehirlerini ve özelliklerini sıralayalım:

KERÇ : 1333 yılında Deşt-i Kıpçak'a gelen İbn Battuta'nın ziyaret ettiği ilk liman şehri idi. Ona göre Kerç hristiyanı bol bir şehir idi. (2) Bu şehir Deşt-i Kıpçak'tan Venedik ve Cenevizler va-sıtasıyla Avrupa'ya yapılan ticaretin merkezlerinden biriydi. Kerç şehri Kırım yarımadasının doğusunda ve Azak denizini Karadeniz'e birleştiren boğaz (Kerç yahut Yeni Kale boğazı) kenarında bulunan bir şehir ve kaledir. (3)

KEFE : Kırım yarımadasının güney sahilinde bir şehirdir. Kefe ancak XIII. asrın ikinci yarısında Ceneviz cumhuriyetinin burayı bir Türk beyinden satın alması üzerine, Cenevizliler'in Kırım'a yerleş-

(1) A.N.Kurat; s. 132-133.

(2) İbn Battuta I. s. 357, M.Kafalı, s. 140

(3) W. Barthold. Kerç Md. İ.A. C.VI. s. 582

meleri ile tanınmağa başlamıştır. (4) İbn Battuta ise; "Kefe deniz kenarında güzel ve büyük bir şehirdir. Ahalisinin ekserisi Hristiyan Cenevizlilerdir. Müslümanlarda vardır. Bu şehirin çarşıları güzeldir. Limanı insanı hayrete düşürecek derecede olup, içerisi irili-ufaklı 200 civarında yük ve savaş gemisini alabilecek büyüklükte idi. Bu liman dünyanın en meşhur limanlarından"dır." demektedir. (5)

SUGDAK : Kefe'nin güney batısında yine Kırım yarımadasında bulunan bir liman şehridir. İbn Battuta bu şehir hakkında; "Deşt-i Kıpçak'ın deniz kenarında önemli şehirlerinden biridir. Şehrin limanı yeryüzünde mevcut limanların en güzel ve büyüklerinden biri olup, çevresi sulak bostanlarla kaplıdır. Şehirde Türkler ve onların hakimiyetleri altında kalabalık sayıda Rumlar yaşar. Halk iş ve sanat ehli olup, evleri ahşaptır. Rumlar arasında çıkan bir kargaşalık sonunda harab olmuştur. Bu kargaşalıkta Türkler galip gelmiştir. (6) Sugdak şehri Selçuklu sultanı I. Alaeddin Keykubat zamanında Selçuklular'a bağlanmıştı. Kısa zamanda burasını bir Türk-İslâm şehri haline getirmişti. Fakat Selçuklular uzun süre burada kalamadılar. (7) Moğol fethinden önce çok mamur olan Sugdak 1253 yılında Moğolistan'a gitmekte olan W. Rubruk şehre uğradığında kısmen harap durumdaydı. Ancak yine de Kırım'ın en büyük limanı idi. (8) Özbek Han'ın saltanatının ilk yıllarında Sugdak şehri daha ziyade Hristiyan şehri görünümünde idi. Buradaki Hristiyanların Özbek Han devrin-

(4) W. Barthold., Kefe Md. İ.A. C.VI. , s. 535

(5) İ.Battuta. , I. s. 359.

(6) a.g.e., s. 385 - 386

(7) O.Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, İst. 1971 s.357-360.

(8) Rubruk., s. 66 Aktaran: M.Kafalı s. 140-141.

de büyük bir darbe yediklerini görüyoruz. Kiliselerin bir kısmı da bu arada tahrip edilmişti. İbn Battuta geldiği zaman burası bir Türk-İslâm şehri manzarası gösteriyordu. (9)

AZAK : Don nehrinin şehrin adıyla anılan Azak denizine döküldüğü yerde bir şehirdir. Bu da daha önce saydığımız şehirler gibi Venedik ve Cenevizlerin yoğun olarak Ticaret yaptıkları bir liman şehriydi. İbn Battuta şehri "deniz kenarında güzel bir belde olarak tarif eder ve Cenevizler ile diğer kavimlerin oraya mal getirdiklerini ve kendisinin de Hızır ve İlyas aleyhisselam'a nispet edilen bir ribatın civarında ikamet ettiğini söyler. Yine İbn Battuta "Ahilerden Bıçakçı Ahi burada ileri gelen kişilerden idi." demektedir. (10) Bundan da anlaşılacağı üzere, burada bir esnaf teşkilatı olan ahilik teşkilatı herhalde bulunuyordu.

MACAR : "Macar şehri Türk beldelerinden büyük ve güzel bir şehirdir. Kuma nehri çevresinde kurulmuş olan bu şehrin bağ ve bahçeleri çoktur. (11) Şehre dair anlatılan hususlar, Kuzey Kafkasya bölgesinin bu mamur beldesinin çok güzel ve tesir edici bir şehir olduğunu göstermektedir. Ticaret bakımından da canlı olan bu şehir Saray'a dört günlük mesafede bulunuyordu. (12)

SARAY : Altın-Orda'nın en mühim şehirleri İtil'in dirseğinden munsabına kadar olan bölgede yer almaktaydılar. İtil'in dirseği

(9) W. Barthold., Sugdak Md. İ.A. C.XI. s. 1

(10) İbn Battuta I. , s. 364

(11) a.g.e., s. 367.

(12) M.Kafalı , s. 141

yakınında Berke-han tarafından kurulması sebebiyle "Saray-Berke" veyahut "Yeni-Saray" adıyla anılan Altın-Orda'nın başkenti yer almaktaydı. Yine bu bölgede olup Dest-i Kıpçak'ın hemen fethini müteakip 1242'de Batu-han tarafından tesis olunan yani "Eski-Saray" şehri Yeni-Saray'ın kurulmasından sonra, gelişmesini tamamlayamadan ehemmiyetini kaybetmiştir. (13) İbn Battuta seyahati esnasında Yeni Saray'a da uğramış ve şu bilgileri vermiştir; "Saray Şehri bir ova da kurulmuştur. Son derece büyük ve dünyanın en güzel şehirlerinden biridir. Kalabalık nüfusu, çarşı ve sokaklarını doldurup taşırır. Çarşıları güzel, yolları geniştir. Şehri gezmek ve genişliğini anlamak üzere bir gün, bazı ileri gelenlerle atlanmştık. Sabahleyin erkenden yola çıktığımız halde şehrin öteki ucuna ancak öğleden sonra vardık. Namazı o yönde kılıp yemeği yedik, tekrar konak yerine döndüğümüz zaman hemen hemen akşam oluyordu. Başka bir günde şehri enlemesine doluştık, gidis gelişimiz yarım günü almıştı. Şehir baştan aşağı birbirine bitişik binalar ile donatılmış olup evler arasında ne harebe ne de bağ, bahçe vardır. Saray'da Cuma için onüç tane Cuma mescidi mevcuttur. Bunlardan biri Şafîlere mahsusdur. Lâkin diğer mescitleri çoktur. Burada değişik topluluklar yaşar; Biri Moğol ki yerli ahali olup hakim millettir, bir kısmı müslümandır. Diğerleri As'lar ki müslümandırlar. Diğerleri : Kıpçak, Çerkez, Rus ve Rumlar ki bunlar da Hristiyandır. Burada her topluluk kendi mahallelerinde oturur ve bunların kendilerine ait çarşıları vardır. Tüccarlar; Irak, Mısır ve Suriye'den gelen yabancılardır. Getirdikleri ticaret eşyalarının korunması için surla çevrilmiş bulunan ayrı bir mahallede yaşarlar. Hükümdarın sarayı ise Altıntaş

(13) a.g.e., s. 141.

adıyla anılır." (14) Prof. Ballod tarafından yapılan kazılarda, Saray şehrinde mükemmel bir su tesisatı bulunduğu, bahçelere, evlere kadar su boruları ile su getirildiği meydana çıkmıştır. Çini tezyinatı, yapıcılık ve bilhassa maden işleme hususunda mühim terakkiler elde edildiği çıkan malzemelerle sabittir. (15) Meydana çıkarılan maden eritme ve işletme tesisatının mükemmelliği, Altın-Orda ustalarının, bu zanaat sahasında devirlerindeki diğer milletleri geride bıraktıklarını gösterir. Bu suretle Saray şehrinde (Bilhassa Saray-Berke'de) İtil ve Bulgar şehirlerinin gelenekleri, yalnız muhafaza edilmekle yetinilmemiş, belki de çok ileriye götürülmüştür. Saray şehri aynı zamanda Türkistan, İran, Anadolu, Bizans, Rusya, Ceneviz ve Orta Avrupa'dan gelen tüccarların bulunduğu bir merkez olması hasebiyle de büyük bir öneme haizdi. (16)

Bugün tarihçilerin elinde bulunan bütün bu malzemeye göre, Saray-Berke'nin XIV. yüzyılın ilk yarısında, Özbek Han devrinde, yüzbinden çok fazla nüfusu olduğu anlaşılıyor. (17)

BULGAR : Bulgar şehrinin harabeleri bugünkü Tataristan Cumhuriyeti'nin Spassk bölgesinde Kazan şehrinde 115 km. güneyde İtil nehrinin sol sahilinde bulunmaktadır. Burada yapılan kazılarda Bulgarlar'ın Kültür ve medeniyet alanında çağdışı şehirlerden hayli ileriler seviyede olduğu anlaşılıyor. (18) Bugünkü Kazan yakınında bulunan Bulgar şehri harabeleri her çağın hatıralarını taşıyan, büyük kültür katlarından meydana gelmiştir. Önemli ticaret yolları arasın-

(14) İbn Battuta I. , s. 401 - 402

(15) F.V.Balloğ, Starıy; Novıy Saray. Kazan. 1923, Akt.A.N.Kurat s. 133

(16) A.N.Kurat. , s. 133

(17) Yakuboviskiy. , s. 123

(18) A.N.Kurat, BulgarMd. İ.A. II. C. s. 792

da bulunan Bulgar şehrinde, en çok gelişen şey, ticaret olmuş ve bu şehir adeta o devrin en önemli bir ticaret merkezi haline gelmişti. İtil yolu ile gelen bütün mallar, Bulgar şehriden etrafa yayılıyor ve kuzeyden gelen en değerli kürkler de Bulgarlar'ın eliyle, güneye satılıyordu. (19) 1236'da Batu Han komutasındaki Moğollar Bulgar ülkesini fethedip başşehrini tahrip ettiler. Altın-Orda kurulduktan sonra şehir yeniden yapılmış ve eski durumuna yükselmiştir. Mengü Kağan (1251-1259) zamanında Moğol hanlarının sikkelerinin kesildiği bir şehirdi. Bundan da buranın idare ve ticaret merkezi olduğu anlaşılıyor. Zamanla Saray şehrinin önem kazanarak büyümesi, Bulgar şehrinin ehemmiyetinin kaybolmasına sebep olmuştur. (20) İbn Battuta Deşt-i Kıpçak seyahati esnasında Özbek Han'ın oğlu Canı Beğ'in yardımıyla Bulgar şehrine gittiğini söylemişse de şehir hakkında hiçbir malumat vermemiştir. Sadece Kutup bölgesine yakın olduğundan o mevsimde gecelerin çok kısa gündüzlerin uzun geçtiğini ve halkının müslüman olduğunu söylemiştir. (21) İbrahim Kafesoğlu ise seyyahın Bulgar şehrine gittiğini şüphe ile karşılamıştır. (22)

HACI TARHAN : (Astarhan - Ejdenhan) : Bu şehir Saray Berke'nin güneyinde Hazar denizine yakın yerde idi. Tarhanlık aristokrasiden komutanlara ve beylere verilen bir ünvanı. Bunlar vergiden ve dokuz çeşit suçtan muaf idiler (23) İbn Battuta buraya vergiden mu-

(19) Bahaeddin Ögel (1988), s. 231

(20) W.Barthold, (1975), s. 228, A.N.Kurat. Bulgar Md. İ.A.C. II. s. 790.

(21) İbn Battuta I. s. 378.

(22) İbrahim Kafesoğlu. İbn Battuta md. İ.A. V/2 s. 708, v.d.

(23) İbn Battuta I. s. 383, M.Kafalı, s.124

af hacı isminde birinin yerleştiğini Sultanda burayı vergiden muaf tuttuğunu böylece bu hacının etrafında bir şehir oluştuğunu nakleder. Aynı sene sultanın burada kışlığa girdiğini söyler. (24) Bu halde kışlık başkent'te sayılabilir. Hacı-Tarhan'la Saray arasındaki ulaşım nehirden yani su yoluyla sağlanıyordu. (25)

ÜKEK : Volga boyunca Saratov yakınlarında harebeleri bulunan bir şehirdir. (26) İbn Battuta burayı binaları güzel orta büyüklükte bir şehir olarak naklediyorsa da (27) Seyyahın buraya gitmiş olması şüphelidir. (28)

SARAYCIK : Yayık nehrinin aşağı mecrasında kurulmuş bir şehirdir. İbn. Battuta saray ile saraycık arasının on günlük bir yol olduğunu ve şehrin Ulu-su (Yayık nehri) denilen büyük akıntılı bir nehrin kenarında olduğunu nakletmiş ve nehrin üzerinde gemilerden (dubalardan ?) bir köprünün bulunduğunu bildirmiştir. (29)

BABA SALTUK : Bilhassa göçebeler arasında İslâmı yaymak için bu bölgeye gelmiş Baba Saltuk adlı bir Türkmen şeyhinin adından dolayı bu ad verilmiştir ve bu şahsın türbesinde bulunduğu şehirdir. Deşt-i Kıpçağın batı ucunda Bizans sınırına yakın; İbn Battuta'nın deyimiyle Türkler'in yaşadıkları yerin sonu olan yerdedir. (30)

(24) İbn Battuta I. , s. 383-384

(25) Yakuboviskiy, s. 136

(26) a.g.e. , s. 45

(27) İbn. Battuta, 385-386

(28) M.Kafalı, s. 141

(29) İbn Battuta I. s. 403

(30) a.g.e. , s. 386

HAREZM (ÜRGENÇ) : Aral gölünün güneyinden Hazar denizine doğru uzanan coğrafi bölgenin adıdır. Merkezi Ürgenç şehridir. Burası ilkçağlardan beri yerleşik hayatın var olduğu ve ileri derecede ziraat ve ticaret yapılan önemli bir şehirdi. "Burada Harezmliiler adıyla daha çok iranlı olduğu tahmin edilen bir topluluk yaşıyordu. Burası Selçuklular zamanında Türkleştirilmiştir. (31) Bu şehir eski çağlarda olduğu gibi XIV. yüzyılın birinci yarısında da siyasi, iktisadi, ticari ve kültürel bir öneme haizdi.

Harezmi'in merkezi Urgenç Cu-çi zamanında yağmalandı. İbnü'l-Esir kısa zaman içinde Urgenç'in harabeleri yanında büyük ve yeni bir şehrin kurulduğunu yazmaktadır. (32)

Altın Orda'nın Sol-Kol Orda Beği'nin oturduğu Harezmi, hanlığın en büyük ve güzel şehirlerinden biriydi. Esas adı Urgenç olmakla beraber Harezmi ülkesinin merkezi olduğu için bu isimle anılmaktaydı. (33) "Burası Saraycık'a otuz Saray'a ise kırk günlük yolda idi. Bu yol tamamen bozkır olup çayır ve ot bulunmaz ancak develerle seyahat olunur, su ise iki-üç gün arayla bulunur. Harezmi şehri Türkler'in en büyük, en bakımlı ve en güzel şehirlerinden biridir. Temiz çarşıları, geniş caddeleri, büyük yapıları ve değerli sanat eserleri vardır. Halkı pek kalabalık olup denizler gibi dalgalanır. Harezmi'in haricinde dört cennet ırmağından biri olan Ceyhun (Amu derya) akar. İtil nehri gibi kışın donar ve halk üzerinden

(31) W. Barthold (1975) s. 290

(32) (İbnü'l-Esir XII. 323) Akt. W. Barthold (1990) s. 482

(33) M.Kafalı, s. 141

geçer.... Bu nehirde yazın gemiler ile Tirmiz'e kadar sefer yapılır. Oradan arpa, buğday getirilir. Bu seyahat nehrin aşağısına doğru on gün sürer." (34)

BUHARA : İbn. Battuta'ya göre; Harezmi'e Onsekiz günlük yoldadır. Bu yolun büyük bir kısmı göldür, sadece iki tane küçük şehir vardır. Bunlar Alkad ve Beykent adı yerlerdir. Buhara'nın etrafı bağlık bahçeliktir. Moğollar'ın yaptığı tahribatta dolayı seyahat geldiği zaman bile kendi ifadesiyle Medreseleri, çarşıları, mescitleri hala harap durumdadır. (35)

Buhara şehri de çok eski bir yerleşim merkeziydi. İslâm öncesinde olduğu gibi, İslâm devrinde de (bilhassa Samanoğulları, Selçuklular, Karahanlılar, Harzemşahlar) bu özelliğini devam ettirmiştir. Yukarıda İbn Battuta'dan aktardığımız bilgide de görüldüğü gibi Moğollar tarafından birkaç kez tahrip edilmişti. "Moğollar'ın 1220'deki istilasından sonra kendisini çarçabuk toplamış olduğu gibi, Moğol hakimiyetinin ilk yirmi-otuz yıllında evvelce hiç görmediği bir hayındırlığa kavuşmuştu. Hatta 1238-39 yıllarında Moğol hakimiyetine karşı vukubulan isyan da şehrin bayındırlığına bir aksi tesir yapmamıştır. Mahmut Yalavaç Moğolları ve özellikle Han Ögedey'i birkaç asinin suçu yüzünden bu zengin şehri tahrip etmenin hükümet kuvvetinin menfaatleri dahilinde olamayacağına inandırmıştı. İhtilaller zamanında ayrı hanlar ve şehzadeler ise daha başka türlü hareket ettiler, bunlar için mühim olan şey şehirlerin uzun müddet verecekleri gelirden çok ellerine derhal büyük vasıtalar geçirmek

(34) İbn. Battuta I. , s. 403-405

(35) a.g.e. , s. 412

imkanı idi. 1260 yıllarında Buhara birkaç kez müsadere ve yağmaya maruz kaldı." (36) 1273'te ise Buhara İran Moğolları tarafından zaptedilerek 7 gün talan edilmiş, bu sırada bütün şehir ateş ve kıllıqla tahrip ve ahali de hemen kâmilten imha olunmuştur. Ancak Kaydu'nun 1283'te emri ile Mesut Beğ şehri yeniden kurmak için tedbirler almıştı ve yeniden inşa edilmişti. 1316 yılında İran Moğolları ile müttefikleri olan Çağatay prensi Yasavur tarafından bir daha tahrip edilmiş ve Buhara ile diğer birçok şehirler ahalesinin birçoğu zorla yerlerinden çıkarılmışlardı. (37) İşte İbn Battuta'nın gelişinden bir süre önce meydana gelen bu son olayın izlerini seyyahımız görmüştü. Bundan sonra Buhara şehri eski ihtişamlı günlerine bir daha kavuşamadı.

SEMERKANT : Semerkant Maveraiünnehr bölgesinin en önemli şehridir. Şehrin kuruluşu M.Ö.'ki asra kadar uzanır. İbn Battuta'ya göre; "Semerkant beldesi dünyanın en büyük ve güzel şehirlerinden biridir. Vadi-i Kasariin namıyla bilinen ve üzerinde bağ ve bahçeleri sulamaya mahsus dolapları bulunan bir nehrin kenarındadır. Şehir halkı ikindiden sonra manzarayı gezmek maksadıyla bu sıyın sahilinde toplanır. Orada peyke (oturulacak yer) ve minderleri olup onların üzerine oturulur, dükkanlarda meyve ve diğer yiyecekler satılır. Nehrin kenarında Semerkant ahalesinin özenle yaptırdığı büyük köşkler ve binalar bulunmaktadır. Bunların çoğu viran olduğu gibi beldenin büyük kısmı haraptır. Şehrin sur ve kapıları da yoktur. (38) Semerkant şehride Cengiz Han'ın tahrip ettirdiği şehirlerdendir. Aradan 100 seneden fazla bir zaman geçmiş olmasına rağmen

(36) Barthold, (1975), s. 264

(37) W.Barthold, Buhara Md. İ.A. C.II s. 767

(38) İbn Battuta I. s. 428-429

men İbn Battuta'nın geldiğinde şehrin bir kısmı hala viran idi. Ona göre "Semerkant halkı temiz ahlaklı, garipleri seven ve Buharalılardan daha hayırlıdır. Şehrin dışında Kusem B.Abbas b. Abdulmuttalip'in türbesi vardır. Bu şahıs (İslâm ordularının) burayı fethi sırasında şehit düşmüştür. Semerkant halkı her pazartesi ve Cuma geceleri ziyaretine giderler, öküz, koyun ve para gibi adak bırakırlar. Çok güzel bir şekilde yapılmış ve süslenmiş bir türbesi vardır. Moğollar kafir oldukları devirde de bu kutlu yere dokunmamışlar, onu bozmaktan kaçınmışlar, tersine ona saygı göstermişlerdir." (39)

Semerkant'ın yeniden imarı takriben 1369'dan sonra başlar, bu tarihte Timur Maverâünnehr'de hakimiyetini tesis etti ve Semerkant'ı devamlı surette büyüyen bir devletin idare merkezi yaptı.(40) İspanyol elçisi Klaviyo buraya geldiğinde Timur devleti en parlak devrini yaşıyordu ve Timur 70 yaşlarında idi. Semerkant'ın akıllara durgunluk verecek kadar güzel, zengin ve ihtişamlı bir yer olduğunu uzun uzun tasvirlerle anlatmıştır. Semerkant isminin (Semiz-Kent)'ten geldiğini ve Semiz, türkçede şişman, ve zengin manasına, kent de şehir manasına geldiğini daha sonra bu iki kelimenin Semerkant şeklinde söylendiğini nakletmiştir. (41)

NAHŞEB (KARŞİ) : Maverâünnehr şehirlerinden biridir. Arap coğrafyacıları buraya Nesef derler. (42) İbn Battuta Buhara'dan sonra bu şehre'de uğramıştır ve şehri etrafında suların bol bulunduğu

(39) a.g.e. , 429

(40) H.H.Schaeder, Semerkant md. İ.A. C.X, s. 468-471

(41) Klaviyo, s. 136-184

(42) V.Minorsky. Nahşeb md. İ.A. C.IX. s. 39 W.Barthold.1990 s.146

bağlık bahçelik küçük bir kasaba olarak tarif etmiştir. (43) Şehir Kaşka-Derya vadisinde bulunuyordu. Cengiz Han'dan beri Moğollar Nahşeb civarını yazlık karargâhları olarak seçmişlerdi. Çağatay hanlarından Kebek (1318-1326)'in seleflerinden en büyük farkı Maverâünnehr'in eski medeni ülkesine, şehir hayatına ilgi göstermesidir. "Nahşeb veya Nasef'in yakınlarında (Semerkant'ın güney batısında) büyük bir saray inşa ettirmiş ve orada daha sonra meydana gelen şehir Moğolca saray anlamına gelen "Karşi" adını almıştı. (44)

Karşi; aslında "Han sarayı" demektir. Fakat saray karşılığı olarak kullanılan en eski Türk deyiimi ordu idi. Türkler'in İslâmiyete girmeleri ile birlikte "Ordu, Karşi, saray" sözleri artık yan yana söylenmeye başlamıştı. Zaten saray manasında söylenen karşı sözü de yalnızca Doğu Türkleri kültür çevresi ile ilgili bir kelime idi. Karahanlı çağında Türkçeye iyice yerleşmiş olan karşı sözü, sonradan Moğol kavimleri ile Çin sınırındaki Türkler arasında da yayılmıştı. (45)

TIRMİZ : Maverâünnehr'de, Ceyhun nehrinin kuzey kıyısında, bu nehir ile Surhan hehrinin kavşağında bulunan bir şehirdir. Eski Tirmiz ise bunun daha batısında idi. (46) Cengiz Han zamanında tahrip edildikten sonra yeni Tirmiz nehirden iki mil mesafede yeniden kuruldu. Seyyah bu şehir hakkında ilave olarak şu bilgileride veriyor : Tirmiz büyük ve güzel inşa edilmiş bir şehirdir. Çarşılarından sular geçer, bağ ve bahçeleri çoktur. Üzüm ve ayva orada bol olup çok lezzetlidir. Et ve süt dahi çoktur. Hatta ahalişi hamamda başla-

(43) İbn Battuta I. s. 417

(44) V.Minorsky. s. 39-40, R.Grousset, s. 326, W.Barthold, s.146

(45) Bahaeddin Ögel (T.K.T.G. - C.I) s. 278 - 281

(46) E.Esin Tirmiz md.İ.A. C.XII/1 s. 382, İst. 1974

rını kil yerine süt ile yıkarlar. Her hamamcı yanında süt dolu büyük kaplar bulundurur. Bir adam hamama girdikte ondan bir küçük ka-
ba süt alarak onunla başını yıkar. Süt saçları yumuşak, parlak ya-
par. (47)

Şehirlerde kültür hayatı tamamiyle ayrı bir alanda geliyordu. Bütün Altın-Orda şehirlerinin bir birlik teşkil ettiği ileri sürülemez, çünkü Altın-Orda'nın Kırım ve Harizm gibi zengin bölgelerinin kültür gelenekleri arasında derin farklar vardır. Kırım ile Bizans, Küçük Asya ve Mısır arasında eski kültür münasebetleri vardır. Bunun gibi, Harezm ile İran, Maveraünnahr ile İran, Maveraünnahr ve Çin arasında da eski kültür münasebetleri vardır. Harezm'in yerli kültürü de çok eski bir geçmişe çıkar, Mamafih bu iki zengin bölge, Kırım ve Harezm ne kadar önemli olursa olsun, Altın-Orda kültürü üzerine fikir veremez. Altın-Orda kültürünü her şeyden önce aşağı İtil havzasında, Saray-Batu ve Saray-Berke gibi şehirlerin bulunduğu alanda aramak gerekir. Bu merkezlerde gördüğümüz kültür ve sanat XIII. y.y'da burada cerayan eden canlı siyasi hayat sayesinde gelişmiştir. Bu siyasî faaliyetle Harezm ve özellikle Urgenç büyük bir rol oynamıştı. (48)

(47) İbn Battuta I. s. 430 - 431-

(48) Yakuboviskiy, s. 148

3- AİLE

Toplumların en küçük birimi ailedir. Türk ailesinin dikkati çeken ilk ve en önemli özelliği sağlamlığıdır. Yüzyılların tecrübesine dayanılarak ortaya çıkan törelere göre muntazam bir şekilde işlemektedir. Bu yüzyıllarda Altın-Orda ve Çağatay Halıkları artık birer Türk devleti haline dönüşüyorlardı. Zaten Moğollar Cengiz Han zamanından itibaren yapılan istilalara rağmen, nüfus kesafetini ele geçirememişler ve neticede zamanla Türk kültürü hakim kültür olmaya devam etmiştir.

Cengiz Han çağında Moğollar'da ana ailesi tipini gördüğümüz halde, Türkler'de Hunlar zamanında bile baba ailesi tipi hakimdi.(1) Moğol kadını da sosyal bakımdan erkeklerle hemen eşit bir yer tutuyordu. XV. yüzyılda Arap tarihçisi Makrizî sayesinde bize kadar gelen Moğol yasasında da kadınlardan söz edilir. Cengiz Han "orduya refakat eden kadınların, erkekler savaşırken onların iş ve görevlerini görmelerini emretmişti. (2) Al-Ömerî şöyle diyor:" Kıpçak halkı (Irak ve Acem halkı gibi) halifenin yaptığı kanuna göre hareket etmez. Kadınlar onlarla (erkeklerle) birlikte yönetime katılırlar. Verilen emirler onlardan (yani han ve hatunlardan) hatta daha çok hatundan çıkar. Gerçekten, bizim zamanımızda bir kadının onlar kadar hüküm sahibi olduğunu görmediğimiz gibi bize yakın zamanlarda da buna benzer bir örnek işitmedik. Berke ve ondan sonra gelen hanlar tarafından verilmiş birçok yarlıkları görmek fırsatını buldum. Bu yarlıklarda "hatunlar ve hanlar buna elbirliği ile karar verdiler" şeklinde kayıtlar vardır. (3) XII. yüzyıl Ermeni kaynakları da Moğol kadınları-

(1) B. Ögel (1988) s. 237-238

(2) İ. Berezin s.412 Akt. Yakubovskiy s.100

(3) Tiesenhausen I. s.208-209 Akt. Yakubovskiy s.100

nın erkeklerle eşit haklara sahip olduklarını belirtmiştir. (4)

Türkler'de tek kadınla evlenme düzeni, yani (monigami) sistemi yaygındı. Elbetteki herkes haline vaktine göre başka kadınlar, yani (kumalar) da alabilirlerdi. Fakat verasette arslan payı ve hükümdarlık hakkı, başhatunun büyük oğlunun hakkı idi. Bu da değişmez bir kaide idi. Baş hatunun soylu olması da önemli bir şart idi. (5) Oğuzlar'da hepsi beğlerden olan kahramanların tek kadınla evli oldukları görülüyor. Destanlarda ne kumadan ne de ortaklardan bahsediliyor. Kahramanların tek karıları vardır. Bu husus pek dikkate değer (6)

Moğollar'da erkek birinci evlilikten sonra daha pek çok kadın alabiliyordu. Nitekim bazı Moğol han ve beğlerinin çok karılı olduğu, hele Batu Han'ın 26 hatunu bulunduğu tarihi kaynaklarda zikredilmektedir. Fakat bu kadınların çok olması hiyararşiyi bozmuyordu. Bunlardan birisi ulu yani baş kadın (başhatun) sayılıyor ve devlet idaresinde hakana yardımcı olabiliyor ve hakan adına yarlık (ferman) dahi verebiliyordu. (7)

Cuci Ulusunda şayan-ı dikkat bir husus da, Cuci Han'dan ve Batu Han'dan başlamak üzere bütün hanedan mensuplarınınve hanların birçok hatun almalarına rağmen mutlaka hatunlardan birinin Kongirat kabilesinden oluşu keyfiyetidir. Orda hanlarının uluğ hatunları umumiyetle bu kabile noyan (beğ-emir]lerinin kızları arasından seçilmiş hatta bazı hanların hatunlarının birden fazlası yine bu kabileden

(4) Yakuboviski) s. 101

(5) B.Ögel (1988) s.447.

(6) F.Sümer (Oğuzlar- İst.1980) s.403

(7) T.Gülensoy (Türk Halk Bilimine Kaynak Olarak Moğollar'ın Gizli Tarihi- Ank. 1982) s.123

alınmıştır. İhtimal ki Cuci Ulusu'nda yapısında bu hususta meydana gelen bir an'ane mevcuttu.(8) Büyük Hun İmparatorluğu'nda da hakanların kız aldıkları belirli boylar vardı.(9)

Umumiyetle Altın-Orda devletinde kadınların içtimaî mevki-leri yüksekti ve bu hususta eski Türk geleneği devam ettirilirdi... Han'ın hatunları ayrı saraylarda yaşarlardı, göğ ederken kendilerine mahsus çadırları bulunurdu; hatta kendilerinin mescit ve camileri hoca ve imamları olduğu gibi, ayrı muhafız kıt'aları da vardı. Altın-Orda kadınları peçe taşımadıkları gibi umumi hayatta görünürler, hatta han kadınları alimler ve şairler meclisine devam bile ederlerdi.(10) İbn Battuta Türk kadınının cemiyet içindeki mevki ve gördüğü saygıyı acaip bir hal olarak değerlendirmektedir. Seyyah Deşt-i Kıpçak'ta gördüğü durum hakkında şöyle diyor: " Burada acaip bir hal dikkatimi çekti, bu da Türkler indinde kadınların çok saygı görmesidir. Bunların mevki ve mertebesi erkeklerin üstündedir.(11) İbn Battuta'nın verdiği bu bilgilere bakarak gezdiği islâm memleketleri içinde kadının en fazla saygı gördüğü yerler Türk illeriydi. Çünkü seyyah bu durumu bütün islâm memleketlerinde görmüş olsa idi, bunu acâip bir hal olarak tarif etmezdi. Kadının toplumda saygı görmesinin en önemli sebebi kadın-erkek ilişkilerinin sağlam ve sağlıklı olması ve kadının erkeğinin namusunu korumasından dolayıdır. Çünkü Türk cemiyetinde zina olayının hemen hemen hiç görülmediği ve görülse bile bunun ölümlle cezalandırıldığı bilinmektedir. Kadına saygı duymak

(8) M.Kafalı s.120

(9) B.ögel (1988) s.238

(10) A.N.Kurat (1972) s.135

(11) İbn Battuta I. s.368

gerekti. Nitekim eski Uygur şiiirleri: "Ayıpsız kadına erkeğin boynunu eğmesi gerek" diyordu. (12)

Kaynaklarda daha ziyade hükümdarların ailelerinden bahsedilmektedir. Bu bölümde Türk ailesini geniş olarak incelemek yerine İbn Battuta'nın verdiği bilgilerin değerlendirilmesini yapmaya çalışacağız. İbn Battuta'nın ziyareti esnasında Muhammed Özbek Han'ın ailesi şunlardan meydana geliyordu: Başhatun (Tağtuylu), ikinci hatun (Kebeg), üçüncü hatun (Beylon), dördüncü hatun (Ordaca); kızı (İt-Küçücek) ve oğulları (TinBeğ yahut Tinibek ve Can Beğ yahut Canıbek) (13)

İbn Battuta'ya göre " Büyük hatun (başhatun) melikedir. sultanın iki oğlu Canı Bek ve Tini Bek'lerin annesidir. İsmi Taytuğlu'dur. Sultanın en fazla sevdiği ve hoşlandığı bu kadın olup hükümdar çoğu geceleri onunla geçirir. Halk bu ilgiden ötürü ona karşı daha fazla bir saygı göstermekte ise de hatunlar arasında en cimrisidir. Sultanın bu kadını bir hususiyetinden yani her yaklaştığında bakire imiş gibi bulduğundan sevdiğini onu tanıyan sözüne güvenilir bir destum bana söylemişti. (14) İbn Battuta yukarıdaki bilgide Özbek Han'ın başhatuna verdiği değer ve saygısının sebebi olarak onu bazı hususiyetlerinden dolayı çok sevdiğini ondan çok hoşlandığını göstermektedir. Hatta bunu bir efsane ile de desteklemektedir: "Bu kadının Hz. Süleyman (A.S.)'ın saltanatının çökmesine sebep olan kadının soyundan olduğunu , Hz. Süleyman (A.S.) yeniden iktidara geldiği zaman, onu tek bir canlının dahi bulunmadığı bir bezkıra atılması emrini verdiğini, bunun üzerine Deşt-i Kıpçak'a bırakılan bu

(12) B.ögel (1988) s.252

(13) İbn Battuta I. s.373-375

(14) a.g.e. s.373-374

kadının rahiminin halkaya benzer bir şekilde yaratıldığını ve onun soyundan gelen bütün kadınlarda da bu hususiyetin görüldüğünü işitmiştim." (15) İbn Battuta Türkler'deki başhatunluk müessesesini ve ailedeki töreleri bilemediğinden konuyu çeşitli efsanelerle destekleyerek açıklamaya çalışmıştır. Gerçekte ise başhatunun menşeinin Moğol Kongirat kabilesinden bir beğın kızı olması ihtimali daha kuvvetlidir. Başhatuna gösterilen saygının asıl sebebi Türk töresindeki başhatunun mevkiisinden kaynaklanmaktadır.

İbn Battuta bu hatunu da ziyaret etmiştir ve ziyaretini şöyle anlatmaktadır: "Sultanla görüştüğümüzün ertesi günü büyük hatun (başhatun)un yanına gittim; Çocuk yapma zamanı geçmiş on kadar kadın hizmetkâr arasında oturuyor, önünde de elli kadar kızlar denilen cariye bulunuyordu ki, hepsi altın ve gümüş tabaklara konmuş kirazları ayıklıyorlardı. Hatun da yanındaki altın sini içinde bulunanları ayıklamakla meşguldü. Kendisini selamladık. Bize kırmız ikram etti. Bana ise bizzat eliyle ikram etti. Bu ikramların en büyüğü sayılmakta idi." (16)

"Sultan'ın ikinci hatununun adı Kebeğ hatundur. Bilezikcik manasındadır. Bu hatun Nogatay Beğ'in kızıdır. Yanına ziyarete gittiğimizde yanında hizmetinde yaşlı kadınlardan on, kızlar denilen cariyelerden yirmi kadar vardı.(17)

"Sultan'ın üçüncü hatununun ismi Beylon elup Bizans İmparatoru tekfurun (İmparator Andrinikos Paleolog'un) kızıdır. Bu hatun şefkâtlı, ince kâlbli ve yüksek ahlâklı bir kimse idi. Huzuruna gir-

(15) a.g.e. s.374

(16) a.g.e. s.374

(17) a.g.e. s.375

diğimize onu ayakları gümüş ile kaplı süslü bir taht üzerinde oturuyor, önünde Rum, Türk ve çeşitli milletlerden yüz kadar cariye bulunuyor gördük. Bunların kimi oturmakta, kimi ayakta durmakta, genç hizmetkarlar ise tahtın hemen dibinde yer almış bulunmakta idiler. Onun teşrifatçıları Rumlardan idi. (18) Bu hatun İbn Battuta'nın Deşt-i Kıpçak'ta bulunduğu sırada hamile idi. Çocuğunu doğurmak ve babasını ziyaret etmek için İstanbul'a gitmek istedi. Özbek Han'dan da gerekli izni aldı. Seyahat etmeyi çok seven İbn Battuta'da bunu fırsat bilerek bununla beraber bir İstanbul seyahati yaptı. İbn Battuta'nın verdiği bilgiye göre Beylon Hatun Bizans sınırına girince şarap içmeye, domuz eti yemeye ve tekrar hristiyanlığa dönmeye başladığını ve daha sonra da Özbek Han'ın yanına geri dönmediğini bildirmektedir.(19)

"Sultan'ın dördüncü hatununun ismi Ordaca'dır. Ordu yerinde (karargâhta) doğduğundan bu ad verilmiştir. Türk uluslarından birinin emiri (beği) olan İsa Beğ'in kızıdır. Sultanın kızı İt-Küçücek'in de kocası idi. Bu dördüncü hatun hatunların en faziletlisi olup cümlesinden ziyade civanmert ve şefkâtlidir"(20)

"Sultan Özbek Han'ın kızının ismi İt-Küçücek'tir. Küçük köpek demektir. Bunun kocası aynı zamanda sultanın kayınpederi olan İsa Beğ'dir. Sultanın kızı olan bu hatun, kerem ve ahlâk bakımından benzerlerini göremediğim bir üstünlüğe sahipti. Şimdiye kadar tanıdıklarımızın en erdemlisi, en cömerdi şüphesiz bu kadındı."(21)

(18) a.g.e. s.375

(19) a.g.e. s.385 v.d.

(20) a.g.e. s.376

(21) a.g.e. s.376-377

"Sultan'in oğullarına gelince: Ana baba bir olan kardeşlerin anneleri Taytuğlu adlı büyük hatundur. (başhatun.) Büyüğünün adı Tini bek (Tin Beğ)dir. Tin(ten) ceset manasındadır. Küçüğünün adı Canı Bek (Can Beğ)'dir. Can, ruh (hayat) manasındadır. bunların her ikisinin de birbirine denk otağları vardır. Tini-Bek yaradılış itibarıyla Tanrı'nın övdüğü güzellikte olup, babası onu tahtın vârisi ve veliahtı tayin etmiş ve ona çok fazla ilgi göstermiştir."(22)

Sultan Özbek Han'ın yanında yine törelere göre aile efradının durumu hakkında İbn Battuta şu bilgileri vermektedir : " Sultan bir yere seyahat edeceği zaman maiyyetinde sadece devlet erkanı ve memlûkleri (Kapıkulları) bulunur. Hatunların herbiri ayrı maheldedir. Bunlardan birinin yanına gitmek istediğinde gideceğini önceden haber verir ve hatun ona görehazırlıklarda bulunarak hükümdarı karşılamak üzere bekler...Cuma adetlerinden olan törede: Sultan altın kubbe denilen yerde tahtta otururken hatunlardan Taytuğlu hatun yanında; bunun altında Kebeg Hatun, solunda Beylon Hatun ile Ordaca Hatun bulunur. Tahtın sağ alt kenarında sultanın oğlu Tini Bek, sol tarafında ise öteki oğlu Canı-Bek durur. Kızı İt-Küçük te önünde durur. Bu hatunlardan herbiri içeri girdiği zaman Sultan ayağa kalkarak onu karşılar, elinden tutar ve tahta kadar götürüp yerine oturturdu. Ancak Taytuğlu hatun gelince hatunların başı olduğu ve en çok beğendiği kadın olduğu için Sultan bu kadını ta kapıdan karşılayarak selam verip elinden tutarak içeri getirir ve tahtın bulunduğu yere kadar götürerek yerine oturtur, ondan sonra kendisi tahtına geçip otururdu. Kadınların hiçbirini kaçmadıkları (Kendilerini gizlemediği) için bu tören halkın gözü önünde yapılmakta idi. İkinci namazından sonra ilk önce melike

(başhatun) gider diğer hatunlar onu otağına kadar götürürler. Hatun çadırına girinceye kadar beklerler ve sonra herbiri kendi arabasına binerek maiyyetiyle kaldığı çadıra doğru giderdi." (23)

Hatunların seyahat esnasındaki maiyyetlerini ve törelerini de yine İbn Battuta'dan öğreniyoruz:" Her hatun kendisine ayrılan arabaya biner. Arabanın üzerinde kendisine mahsus olan çadırın kupa-sı altın yaldızlı gümüşten yahut mücevherlerle bezenmiş ağaçtan olup, arabayı çeken atlar sırma ile dokunmuş ipekli kumaş gasiyelerle örtülüdürler. Kışşı denilen genç sürücü bu atlardan birisinin üstüne binerek arabayı götürür. Hatun arabada yerini aldığı vakit, veziri (yardımcısı) derecesinde olan ve artık çocuk doğuramayacak kadar kocamış olan kadını sağ tarafına, yine yaşlı olup teşrifatçılık yapan küçük hatunu da sol tarafına oturur. Ön tarafta zerafet ve güzellikte eşleri olmayan ve kızlar denilen altı güzel cariye bulunur. Arkada ise bu kızlardan ikisi durur ve hatun bunlara dayanır. Başına bağ-tak denilen mücevherlerle bezeli küçük bir tac giyer, bunun üzerine tavus tüyünden bir sorguç kanur. Sirtına ise Rum prenseslerinin giydikleri biçimde maluta adı verilen bir elbise giyer. Uluğ ve küçük kadınların başlarında ise kenarları inci ve altın sırmalarla işlenmiş örtüler vardır. Kızlardan herbirinin başında hotez şeklinde tepeleri cevahirle süslü altın bir halka ile tavus tüyünden sorguçlar takılmış uzun külahlar giyerler ve herbirinin elbisesi nah adı verilen sırmalı ipek kumaştan yapılmıştır. Hatunların önünde Rum veya Hind asıllı on yahud onbeş kadar hizmetkâr bulunur. Bunlarda altın ve mücevher-işlemeli ipek elbiseler giyerler ve altın veya gümüş ya da bu madenlerle kaplı ağaçtan bir asa taşırlar. Hatunun bindiği arabanın arkasında yüz kadar araba gider. Her arabada küçüklü büyüklü

üç-dört cariye yer almış olup bunlarda aynı şekilde ipekli elbiseler ve külahları ile alaya katılmışlardır. Bunların ardından gelen deya veya öküzlerle çekilen üçyüz kadar araba hatunun hazinesi, eşyası, elbiseleri ve yiyeceklerini taşınır. Her araba yukarıda zikredilen cariyelerden biri ile evlendirilmiş bir köle(Kapıkulu) nin sorumluluğuna bırakılmıştır. Çünkü, Türkler'in adetince cariyelerden zevcesi olmayan kölelerin hiçbiri cariyelere yaklaşamaz. İşte Sultan'ın eşleri olan hatunların tertipleri böyledir.(24)

"Ümera (Beğler) kadınlarına gelince: Birincisi Kırım'dan çıktığım esnada gördüm. Şöyleki; Emir Saltıya'nın zevcesi hatuna tesadüf ettim. Binmiş olduğu araba mavi renkli kıymetli kumaş ile örtülü, pencere ve kapıları açık olarak yanında nefis elbiseler giymiş fevkalâde güzel dört cariye vardı. Arkasından gelen bütün arabalarda da cariyeler bulunmakta idi. Bu kadın, emir(beğ)in bulunduğu yere yaklaşınca arabadan indi, kendisiyle beraber takriben otuz cariye dahi inerek eteklerine kaldırdılar. Elbisenin ilikleri olup her cariye bir ilikten tutarak eteğini her taraftan yerden yukarı kaldırırlar idi. Kendisi kibirli bir şekilde yürüyüp emirin huzuruna geldiği zaman emir hemen yerinden kalkıp onu karşılamış ve yanına oturtmuştu. Cariyeler ise hatunun çevresini alıp ayakta duruyorlardı. Az sonra kırmızı tulumları gelmesiyle hatun bundan bir kadeh doldurdu. Emir önünde diz çökerek kadehi ona sundu. Emir içtikten sonra hatun emirin biraderine içirdi. Emir de hatuna verdi. Yemek hazırlanarak emir hatun ile yemek yedi. Emir'in bir kat elbise vermesinden sonra hatun buradan ayrıldı. Ümeranın kadınları da bu tertip üzeredir.

Satıcılar ile çarşı esnafının kadınlarına gelince: Bunları da

gördüm. Bir tanesi bir arabaya binip at çeker ve yanında üç dört cariye eteklerini kaldırır idi. Başında bağıtak namıyla anılan mücevhherlerle bezenmiş olan ve baş tarafında tavus tüyü bulunan bir hotoz var idi. Arabaların pencereleri açık idi. Türk kadınları örtünmediğinden hatunun yüzü görünür idi. Diğer bir kadın da bu tertibe riayet ettiğive refakatında hizmetkârları bulunduğu halde pazara koyun ve süt getirip güzel kokular karşılığında halka satardı. Ekseriya kadınlar kocaları ile beraber bulunup erkeği gören kadının hizmetcilerinden biri zanneder. Kocasını arkasına yalnız koyun postundan bir kürk ve başına da buna münasip olarak külah denilen bir serpuş giyer. (25) İbn Battuta XIV. yüzyılın birinci yarısında, Anadolu'da da "göçebelerden başka şehir halkının da erkeklerden kaçmadıklarını misafirleri ağırladıklarını ve ayrılırken bunlardan dua isteyip hediye verdiklerini nakletmektedir. (26) Timur devrinde Türkistan'ı ziyaret eden ünlü İspanyol elçisi Klaviyo'da Timur'un huzurundaki pek çok sayıda törene ve ziyafete katılmış ve hatunlar hakkında bilgiler vermiştir. İbn Battuta'nın Altın-Orda hatunları hakkında verdiği bilgilerle paralellik gösteren bu bilgilerden bir tanesini hatunların mevkilerini göstermesi açısından kısaca verelim: "Büyük bir ziyafet verilecekti. Her şey hazırlandıktan sonra, Timur'un baş zevcesi (baş hatunu) büyük hanım çadırdan çıkarak bize görüldü... Kırmızı ipekten altın sırma ile işlenmiş bir elbise giymişti. Etek yerlere sürünecek derecede uzundu. Hatunun eteğini onbeş kadın taşıyordu. Hanımın yüzü beyaz kremle sıvanmıştı....Yüzüne ince beyaz bir örtü de örtmüştü. Başlığı bir miğferin tepesi gibi idi. Başlık müzeyyen ve inciler

(25) a.g.e. s.368-369

(26) a.g.e. s.310-311

yakutlar, firuzelerle murassa idi. Başlığın kenarında halis altından bir file vardı ve büyük inciler ve mücevherlerle işlenmişti. Bunun üzerinde üç büyük yakut parçası parlıyordu ve herbiri iki parmak eninde idi. Bunların kenarlarından bir tüy sarkıyordu...Hanımın saçları arkasına serpilmişti ve siyah idi. Burada kadınlar saçlarını bu renge boyarlar. Büyük hanımın(başhatunun) maiyyetinde birçok kadınlar vardı.
(27)

Türk ailesi hakkında kaynaklarda umduğumuzdan fazla bilgiye tesadüf ettik, yalnız tezimizin sınırını fazla zorlamamak için sadece Deşt-i Kıpçakla ilgili İbn Battuta'nın vermiş olduğu bilgileri işlemeye çalıştık. Bu bilgilerden anlaşılacağı gibi Türklerde Pedersahi (Petriarkal) bir aile tipinin hakim olduğu görülmektedir; fakat babanın da ailede mutlak katı şekilde bir hakimiyeti yoktu. Kadının toplumda erkek kadar olmasa bile büyük bir nüfuzunun varlığı hissedilmektedir. Bu durum daha ziyade kadına gösterilen saygıdan ileri gelmektedir. En üst kademedен en alttaki halk tabakasına kadar toplumda kadına saygı gösteriliyor ve idâel bir toplumdан beklenebilecek davranışlar sergileniyordu. Dikkatimizi çeken diğer bir hususta İslâma bağlı olmalarına rağmen aşırı derecede erkekten kaçma diye bir durum yoktu. Bunun sebebi herhalde namuslarından emin olmaları ve toplumda ahlak dışı davranışlar sergilenmemesinden kaynaklanmaktaydı.

4- KILIK KIYAFET

Bu devirde hükümdarlar ile diğer erkeklerin ve hatunlar ile diğer kadınların kılık kıyafetlerinin neler olduğu hakkında kaynaklardaki bilgiler azdır. İbn Battuta'nın bu konuda verdiği bilgilerin çoğu daha çok tanınmış itibarlı kadınların kıyafetleridir. Erkeklerin kıyafetleri hakkında fazla bilgi bulamadık. Fakat bozkırlarda her zaman geçerli olan kıyafetler buralarda da geçerli olmalıydı. Kaynakların verdiği bilgiler ışığında ilk önce kadınların kıyafetinden başlayalım :

Tatarlar, özellikle kadınlar elbiselerini süslemeyi severlerdi. Kadınları bokka adını verdikleri bir başlık kullanırlar; ağaç kabuğundan veya daha hafif başka bir maddeden yapılan bu başlık büyük ve yuvarlaktır; iki ele sığabilir, uzunluğu bir dirsek boyundan fazladır, üst kısmı bir sütun başlığı şeklinde dört köşelidir. İçi boş olan bu bokkayı değerli ipek kumaşlarla kaplarlar; ortasına, anılan dört köşe sütun başlığının üstüne, yine bir dirsek boyundan uzun tüylerden veya ince kamışlardan yapılmış bir çubuk koyarlar. Bu çubuğu tavus tüyleriyle, erkek ördek kuyruğu tüyleriyle ve değerli taşlarla süslerler zengin hanımlar bu başlığı tepelerinde taşırlar ve deri bir şapka ile başlarına tesbit ederler. (1) Bu tasvir, çubukların çok defa gümüşten veya altından yapıldığı yolunda P.Carpini'nin verdiği bilgiyle bütünlenebilir : "Hanımlar daima bu başlıklarla dolaşırlar; Çünkü diğer kadınlar hanımların rütbelerini bundan öğrenirler." (2)

(1) P.Carpini - V.Rubruk, s. 77, Akt. Yakuboviskiy, s. 147

(2) P.Carpini - V.Rubruk, s. 6 , Akt. Yakuboviskiy, s. 147

İbn Battuta'nın verdiği bilgiye göre ise : "Hatunlar başlarına bağtag denilen mücevherlerle bezeli küçük bir tac (hotoz) giyer. Bunun üzerine tavus tüyünden bir sorguç konur. Sirtına ise Rum prenseslerinin giydikleri biçimde mücevherlerle işlenmiş Maluta adı verilen bir elbise giyer. Uluğ (Baş) ve küçük hatunların başlarında ise kenarları ince ve altın sırmalarla işlenmiş örtüler vardır. Maiyyetindeki kızlardan herbirinin başında hotoz şeklinde tepeleri cevahirle süslü altın bir halka ile tavus tüyünden sorguçtan takılmış uzun külahlar giyerler ve her birinin elbisesi "nah" adı verilen sırmalı ipek kumaştan yapılmıştır. Hatunun önünde Rum veya Hind asıllı on yahut onbeş kadar hizmetkâr bulunur. Bunlarda altın ve mücevher işlemeli ipek elbiseler giyerler. Hatunun bindiği arabayı yüz araba takip eder, her arabada küçüklü, büyüklü üç dört cariye yer almış olup bunlarda aynı şekilde ipekli elbiseler ve külahları ile alaya katılmışlardır." (3)

İbn Battuta'nın verdiği bilgiler Özbek Han'ın hatununun ve maiyyetinin tören esnasında giydiği kıyafettir. Başlarına giydikleri bağtag ise Rubruk'un Bokka adıyla tasvir ettiği başlığın aynısı veya bir benzeridir. Saray kadınları evli olduğu erkeğin rütbesine göre giydikleri elbiseleri ve başlarına taktıkları tac ve diğer başlıkları ve maiyyetinde bulunan hizmetçilerin sayılarına göre farklılık gösteriyordu.

Hatunlar arabadan inip gezecekleri vakitki elbiselerinin durumu çok ilginç bir hâl alıyordu. İbn Battuta 30 kadar cariye'nin her biri etekteki bir ilikten tutarak hatunun elbisesinin eteklerini yer-

(3) İbn Battuta I. , s. 372 - 373

den kaldırdıklarını Macar şehrinde bizzat görmüştü. (4) Macar şehrindeki bir beyin hatununun eteğini 30 cariye kaldırdığına göre ; herhalde Özbek Han'ın hatununun eteğini kaldıran hizmetçi sayısı daha fazla olmalı idi.

Buna benzer bir durumu da İspanyol elçisi klaviya Semerkant'ta görmüştü. Timur'un başhatunu ipekten giymiş olduğu elbisesinin eteğini 15 kişinin taşıdığını görmüştü. (5)

İbn Battuta diğer İslâm memleketlerindeki kadınlara nazaran Türk kadınlarının daha serbest olduklarını yüzlerini örtmedikleri gibi erkekten de kaçmadıklarını (yüzlerini gizlemediğini) ve süslenmeyi sevdiklerini belirtmiştir. (6)

Erkeklerin kıyafetleri ise herhalde gayet sade idi. Deşt-i Kıpçakta İbn Battuta "kadınların süslenmek için koyun ve süt satın karşılığında güzel kokular satın aldığını erkeğin ise üzerinde koyun postunda basit bir kürk ve buna münasip bir külah denilen bir serpuş bulunuyordu. Hatta erkeği gören kadının hizmetçilerinden biri zanneder diyen seyyah erkeklerin kadınlara göre giyimlerinin basit olduğunu bu cümle ile de pekiştirmiştir. (7)

Bozkırlarda hayatlarını hayvancılıkla kazanan göçebeler, hayvanın derisinden ve yününden her türlü giyecek yaptıklarını kaynaklar haber veriyor. Bilhassa çeşitli av hayvanlarının derilerinden

(4) a.g.e. , s. 368 - 369

(5) Klaviyo, s. 150 - 151

(6) İbn Battuta , s. 368 - 369

(7) a.g.e. , s. 369

yapılan kürkler en değerli giyim eğyası idi. "İbn Battuta'ya gezdiği yerlerde kendisine krk hediye edilmişti ve bundanda çok memnun olmuştu" (8) Bunun yanında ziraate elverişli Maverainnehr bölgesinde yetişen pamukta dokumada kullanılmalıydı. Tüccarlar vasıtasıyla daha çok dışarıdan getirilen ipekli kumaşlar, en makbul giyim eğyası yapımında kullanıldığını görüyoruz.

(8) a.g.e. , s. 420

5- YİYECEK VE İÇECEKLER

Bozkır Türk ekonemisinin esasını, yüksek ovalar ve yaylalar olan bozkır coğrafyasının iklim şartları icabı, çobanlık ve hayvan besleyicilik teşkil ediyordu. Yetiştirilen hayvanlardan attan sonra koyun geliyordu. (1) Ekonomide birinci sırada hayvancılık olunca tüketilen gıda maddelerinin başında da hayvanî ürünler geliyordu. Bozkırlarda yaşayan göçebelerin en fazla tükettikleri gıda maddeleri et, süt ve bunlardan yapılan çeşitli yiyecek ve içecek maddeleri idi.

Moğollar'ın yiyecekleride bozkır hayatına göredir. Gizli tarihten şu yiyecek adlarını tespit ediyoruz : "Sabah içkisi, akşam içkisi, kırmız, kısrak sütü, süt, deve kanı, yoğurt, iki yaşındaki koyun etinden yapılmış çorba (şülen), piring lapası, işkembe, et, balık, yabanî soğan, sudun ve çiçi gana kökleri, yabanî armut. (2)

Kırmız Hunlar'dan itibaren bütün hayvancılıkla uğraşan ve at yetiştiren Türklerde günümüze kadar görülen ilk sıradaki bir içecek maddesidir. İncelediğimiz dönemde İbn Battuta'nın Kırım'a çıkışından itibaren uğradığı hemen her yerde sofralarda kırmız bol miktarda bulunuyordu.

Divan-ı Lügât-ı Türk kırmız hakkında "kısrak sütü tulumda bekletilerek ekşitilir sonra içilir" (3) demektedir. Değerli ilim adamı hocamız Bahaeddin Ögel'in Türkler'de yemek kültürüne ayırdığı, "Türk Kültür Tarihine Giriş" adlı eserinin IV. cildinde kırmız için ayrı bir bölüm ayırmıştır. Burada kırmızın hazırlanışı veya yapılışı tedavi edici özellikleri etraflıca anlatılmıştır. (4)

(1) İbrahim Kafesoğlu. (Türk Milli Kültürü) İst. 1989. s. 304

(2) T.Gülensoy. , 1982, s. 127

(3) Kaşgarlı Mahmut, (D.L.T., C.I.) Tere; B.Atalay 1985, s. 365

(4) Bahaeddin Ögel, (T.K.T.G., C.IV) 1978, s. 55-61

Timur zamanında Türkistan'a gelen ünlü İspanyol elçisi Klaviyo'da da Semerkant çevresinde bulunduğu ziyafetlerde kırmızı ikram edilmişti. Klaviyo kırmızı "nefis bir içki" olarak tarif etmiş ve içmiş ise de (5) İbn Battuta bu içkiyi beğenmemiş ve içmemiştir.(6)

İbn Battuta kısrak sütünden yapılan boza adlı bir içecekten bahsetmişti. (7) Klaviyo'da bozayı "Tatarların içtiği kısrak sütünden yapılan bir içki" (8) olarak tarif etmişti. Bahaeddin Ögel ise; "Darı şarabı veya içkisinin genel adı bozadır" (9) diyordu. Herhalde bu içecek dari ile yapılıyor ve yerine göre kısrak sütü de ilave edilerek değişik bir içki haline getiriliyordu. Kaynaklardaki bilgilere bakılırsa günümüzdeki bozadan farklı birşey olması gerekir. Çünkü İbn Battuta eserinin başka bir yerinde Azak'a giderken uğradıkları (Seccan veya Sicgan) namıyla anılan bir yerde kendilerine verilen ziyafette yemekten önce kaselerle davkı (10) danelerinden yapılmış bir içki getirildiğini ve Türkler'in bu içkiye boza dediklerini belirtmiştir. (11) Suyun bulunmadığı uzun yolculuklarda ise "Türkler kırbalar (su kabı - su tulumu) ile süt taşıyıp kaynatılmış davkı ile karıştırarak içerler ve susuzluk hissetmezlerdi(12)

(5) Klaviyo , s. 140-141

(6) İbn. Battuta, C.I. s. 374

(7) a.g.e. , s. 365

(8) Klaviyo, s. 152

(9) Bahaeddin Ögel (T.K.T.G.,C.II) s. 191

(10) İbn Battuta I. , s. 362, (Davkı : Aniliye benzer bir dari)

(11) a.g.e. , s. 363 - 364

(12) a.g.e. , s. 386

İbn Battuta'nın bildirdiği başka bir içecek ise baldan yapılan bir türlü içkidir. Buna nebiz (yani; şıra veya şurup) demiştir. İlâve olarakta, "bunlar hanefi mezhebinden olduklarından nebizi helal sayarlar" demektedir. (Kımız ve diğer içecekler hakkında ise herhangi bir fikhî hüküm vermemiştir.) İbn Battuta bu içkiyi Sarayda sultanın sofrasında bir ramazan bayramında görmüştü. Yemek yenilen alanın sağında ve solunda gözün alabildiğince kımız tulumlari yüklü arabaların bulunduğunu ve yemekten sonra emirlere ve misafirlere birer araba kımız dağıtıldığını, kendisine de bir araba dolusu kımız hediye edildiğini ancak kımızı sevmediği için kendisininde bunu bir Türk'e hediye ettiğini bildirmektedir. (13)

İbn Battuta'nın verdiği bilgiye göre muayyen günlerdeki törenlerde kımız ve diğer içkilerin içilmeye başlaması belli törelere göre düzenlenmişti. İçmeye önce sultan başlar; sonra sırasıyla protokoldekilerde başlardı. Bu konuda seyyahın verdiği bilgileri aynen aktaralım : "(Ramazan bayramında sultanın verdiği ziyafette yemekler yendikten sonra) Sultan içmek isterse, kızı (İt-Küçücek) kadehi eline alıp dizini yere koyup bağlılığını gösterdikten sonra babasına verir ve sultan içtikten sonra, kızı başka bir kadeh alıp büyük hatun (başhatun)'a içirir. Büyük hatun içtikten sonra rütbe sırasıyla diğer hatunlara sunar. Sonra veliaht (Tin Beğ) kadehi alarak selamlayıp babasına verir. Sultan içtikten sonra yine selamlayarak hatunlara ve sonra kızkardeşine sunar. Onu müteakiben ikinci oğlu (Can Beğ) kalkıp kadehi alır önce kardeşine sunarak arz-ı selam eder. Sonra büyük emirler kalkarak her biri veliahta ve sonra meliklerin çocukları kalkarak sultanın iki oğluna kadeh sunarak bağlılıklarını arz ederler. Sonra küçük rütbedeki emirler kalkıp melik-

lerin çocuklarına takdim ederler ve bu esnada şarkı ve türküyü başlanılır. (14)

Yemekler arasında et ve etli yemekler birinci sırada idi. İbn Battuta'nın misafir olarak ağırlandığı çeşitli beylerin ve sultanın sofralarında haşlama et bulunuyordu. Bunun en fazla yenilen yemek olduğunda belirtiyordu. Kesilen hayvanlar arasında en fazla koyun ve at vardı. İbn Battuta Deşt-i Kıpçak Türkleri hakkında da: "Buradaki Türkler misafir kabulünü, bunların nasıl ağırlayacaklarını ve ne gibi yiyecek ikram edeceklerini bilmezler. Onlara kesip yemeleri için koyun, at ve içmeleri içinde kımız tulumları gönderirler." (15)

İbn Battuta Altın-Orda hükümdarı Özbek Han'ın Ramazan bayramındaki törende verdiği ziyafet hakkında verdiği bilgide : "...Daha sonra altın ve gümüş sofralar ile yemekler getirildi. Her sofrayı dört ve daha fazla adam taşır. Bunların yemekleri at veya koyun eti haşlamasıdır. Her emirin önüne bir sofraya kurulur. Bavırcı veya (Barucu) yani et parçalayan kimse ipekli bir elbise giymiş olduğu ve elbisenin üstünde her yerden bir futa (peştamal gibi) bağlayarak kemerinde kılıfları içinde birçok bıçak bulunduğu halde gelir. Her emirin bir bavırcısı olup sofraya kurulduğu zaman emirin önünde oturur. Sonra tuzlu su ile dolu altın veya gümüşten yapılmış küçük kaplar getirilir. Bavırcı eti küçük küçük parçalara ayırır. Bunlar eti kemik ile ayıklayıp kesmekte maharet sahibidirler. Zira Türkler yalnız kemikli eti yerler. Sonra altın ve gümüşten maşrapalar hazırlanır....(16) Et Türklerde yaygın olarak "küçük et bıçakları" ve

(14) a.g.e. , s. 382

(15) a.g.e. , s. 372

(16) a.g.e. , s. 382

"çatal" ile yenirdi. Uygur fresk ve tablolarında, portreleri görülen Türk büyüklerinin kemerlerine asılı tek veya çift bıçaklar görmekteyiz. Pek küçük bir boyda olan bu bıçakların vazifeleride yukarıdaki açıklama ile anlaşılmaktadır. Çarpini ve Rubruk gibi ünlü seyyahlar, Cengiz Han çağında bu küçük et bıçakları ile çatallarından, sık sık söz açmışlardı. Bir kabın içinde kesilen et parçaları konukların ağızına bu küçük et bıçakları ile verilirdi. (17) Bazı Türk boylarında da sofranın başı, et doğrayıcıdır; Bir sofrada eti kim doğrayıp dağıtıyorsa sofranın büyüğü odur. Et doğrayıcı bir suç işlerse yerine başkası geçer. Ancak suçunu bağışlatırsa yine eski yerini alabilirdi. (18) Klaviyo'da Timur'un verdiği ziyafette bulunmuştu. Burada da getirilen yemekler koyun ve at eti idi..... ve Timur et yerken hizmetçileri etleri kesiyorlardı. Bu hizmetçiler büyük tabakların karşısında diz çöküyor ve ellerindeki bıçaklarla etlerini kesiyorlardı. Bu işle meşgul olan adamların önlerinde önlük, kollarında deriden kolluk vardı. (19)

Timur'un huzurunda yemekte etleri parçalayan ve Klaviyo'nun hizmetçiler dediği görevliler; İbn Battuta'nın bavırcı adıyla Dest-i Kıpçak'ta bulunan ve vazifeleri pişmiş etleri yemek esnasında parçalamak olan kimselerin benzerleriydi. Bunlar büyük ihtimalle mutfakta vazifeli aşçılar veya yardımcıları idiler.

İbn Battuta'nın yukarıda bildirdiğine göre sultanın verdiği ziyafette sofrada altın ve gümüşten yapılmış küçük kaplar içinde tuzlu su vardı. Bu bir nevi tuzluk idi. Aslında bu bozkırlarda tuz

(17) Bahaeddin Ögel (T.K.T.G. Iv.) s. 337

(18) Bahaeddin Ögel (T.K.G.Ç.) 1988, s. 287

(19) Klaviyo. , s. 140-141

çok az bulunduğundan kıymetli sayılıyordu. Plano Carpini ve Rubruk gibi elçiler her yerde tuzsuz et yemişlerdi. (20) Kaşgarlı Mahmut Türkler'in ağaçtan oyulmuş tuzluk veya tuzluğa benzeyen kaplar için çanak dediklerini sözlerine ilave ediyordu. (21)

Deşti Kıpçak bozkırında ekmekte çok az bulunan bir gıda maddesi idi. İbn Battuta : "Bu Türkler ekme ve buna benzer katı yiyecekler yemezler" (22) demesine rağmen; bazı sofralarda ekmeğinde bulunduğunu söylemiştir. (23) Yani ekme buralarda az bulunan bir gıda maddesi idi. Harezm, Maverainnehr ve Türkistan bölgelerinde böyle bir durumun olmadığını görüyoruz.

İbn Battuta'nın Deşt-i Kıpçak'ta gördüğü başka yemeklerde; Davkı denilen bir çeşit darıdan yapılan yemektir. Bunun yapılışını şöyle tarif ediyor : "Önce suyu ateşin üzerine koyarlar, kaynayınca davkıdan bir parça içine atarlar, evde et varsa onu lime lime edip tencereye koyarlar, kaynayınca davkıdan bir parça içine atarlar evde et varsa tencereye koyarlar ve birlikte pişirirler. Sonra her şahsın hissesini bir çanağa koyarak üstüne yoğurt dökerek yerler. (24) Türkler bazı vakitlerde de borani denilen yemeği yerler. Bu yemek küçük küçük kesilmiş hamur parçaları olup, ortalarından birer delik açılarak bunlar tencereye konur. Piştiği zaman üzerine yoğurt dökülüp yenilir. (25) Borani bugün bile Anadolu'da yapıpılıp yenilmektedir. Mesela : Erzincan'da yapılan borani yemeği İbn Battuta'nın tarifinin hemen hemen aynıdır. (26)

(20) Bahaeddin Ögel, (1978) (T.K.T.G., C.IV.) s. 317.

(21) Kaşgarlı Mahmut I. 381. Akt. Bahaeddin Ögel, (T.K.T.G. C.IV.) s.313

(22) İbn. Battuta I. s. 362.

(23) a.g.e., 367, 368.

(24) a.g.e. , s. 362

(25) a.g.e., s. 362-363

(26) Turhan Kaya, (Halk Bilimi açısından Erzincan)1991 2.B.s.125

Yoğurt, çok eski çağlardan beri Orta Asya kavimleri ile, daha batıdaki İskitlerdeki yiyecek çeşitlerinden biridir. (27) Bu çağlarda Deşt-i Kıpçak'ta her sofrada aşağı yukarı bulunan yoğurt, günümüzde de olduğu gibi birçok yemeklerin üzerine dökülerek yenilirdi. "Yoğurtla terbiye edilmiş yemekler, Türk mutfağının en önemli özelliğini meydana getirirler. Yoğurt Türk yemeklerinin o kadar önemli bir katığıdır ki, adeta tuz yerine geçmiştir. Bunun için de çorba ile diğer yemeklere katılan yoğurda eski Türkler'de (tuzluk) adı verilmiştir. (28)

Davkı taneleri ile yapılan yemeğin biraz değiştiğini de İbn Battuta Harezm'e giderken yolda görmüştü şöyle ki: "Menzillerin her birinde davkı pişirilip içecek kadar bir zaman durulduğundan, davkı hemen bir defa kaynatılmakla pişirilirdi, halkın yanında tuzlu et kurusu olup davkının üstüne koyarak sonra yoğurt dökerler." (29)

Bu devirde yapılan ve Türkler arasında her çağda yaygın olan bir diğer yemekte eriştedir. İbn Battuta erişte (erişte) denilen şa'riye ye (kılcal damarlara) benzer olup piştikten sonra yoğurt ile yenilen bir yemek olarak tarif ediyor. (30) Tutmaç da bir nevi erişte aşısı demektir. Türkler arasında çok yaygındır. Kaşgarlı Mahmut'a göre tutmaç, Türkler'in mitolojik yemeğidir. İnsanların yüzüne renk ve canlılık verir, Sözü'nün aslı 'tutma aç' sözünden geliyordu. Eski Türkler'in çöp dedikleri erişte veya hamur parçaları önce suda haşlanır ve sonrada süzülürdü.... Anadolu'da bu yemeğe yoğurt da katı-

(27) Bahaeddin Ögel (T.K.T.G., C.IV.) s. 19

(28) Abu Hayyan , s. 63, Akt. Bahaeddin Ögel (T.K.T.G.-C.IV.) s. 24

(29) İbn Battuta I. s. 403-404.

(30) a.g.e., s. 363

lırdı." (31)

Yalnız Deşt-i Kıpçak'ta rastladığımız İbn Battuta'nın bildirdiği garip bir inanışta (Buradaki) Türkler indinde tatlı yemekler yemenin ayıp sayılmasıdır. İbn Battuta bir gün Ramazanda Sultan Özbek Han'ın huzurunda iken, arkadaşları tarafından yapılmış bir tabak tatlıyı sultan'a takdim eder. Fakat sultan sadece bir defa parmağı ile dokunarak ağzına götürmüş ve bir daha elini sürmemiştir. Kırım emiri Tülek Timur'un İbn Battuta'ya anlattığına göre "Sultanın çocuklarından birisi, sultanın kırkı bulan kapıkullarından birine - Şu tatlıyı ye, yoksa hepinizi yok ederim - dediği halde bu adamın beni katleylesen yine yemem - cevabını verdiğini anlatmıştı. (32)

İbn Battuta'nın verdiği bilgilere göre Harezmi'den itibaren tatlı şeyler yemek ayıp sayılmıyor, tatlı şeyler ve ekmek bol miktarda bulunuyordu. Sofralardaki ihtişam ve yemek çeşitlerindeki farklılıkta kendini gösteriyordu. (33) Harezmi ve Maveraünnehr bölgeleri yukarıda da belirtildiği gibi Orta Asya'nın eski çağlardan beri yerleşik medeniyete geçilen ve en zengin bölgeleriydi. İbn Battuta buraların yemeklerinin çeşitlerinin fazla olduğunu söylemişse de bunların neler olduğu ve nasıl yapıldığı hakkında fazla bir ayrıntı vermemiştir. Yalnız baharat ve çeşit, çeşit meyvelerin sofralar-

(31) Bahaeddin Ögel (T.K.T.G., C.IV.) s. 401 - 402

(32) İbn Battuta. , I. , s. 363.

(33) a.g.e. , s. 407

da bulunduğunu (üzüm, nar, armut, elma vs.) bilhassa Harezmi'nin kavununun dünyanın en güzel kavunu olduğunu buna denk Buhara kavunu daha sonra da İsfahan kavununun geldiğini belirtmiş ve Harezmi kavunu hakkında da ayrı bir bölüm ayırmıştır. (34) Bu kavun yazın dilim dilim kurutulmuş ve her mevsim yeniliyor ve Çin ile Hind belgelerine ihraç ediliyordu. (35)

(34) a.g.e. , s. 408 - 410.

(35) a.g.e. , s. 410. , Klaviyo, s. 174

SONUÇ

Cengiz Han'ın ölümünden sonra Moğol İmparatorluğu'nun dört ana bölüme ayrılan parçaları birbirinden ayrı karakterli, dört coğrafi bölge ve farklı kültür çevrelerinde devlet idaresi bakımından farklılaşmaya uğramıştı.(1) Uluğ yurt tabir olunan kağanlık dairelerinden çıkarak Deşt-i Kıpçak bozkırlarına giren Moğol fatihleri miktar olarak çok mahtut idi; halbuki Deşt-i Kıpçak hiç olmazsa İV. asırdan itibaren Avrupa Hun İmparatorluğu, Bulgar Hanlığı, Hazar Devleti, Peçenek, Uz ve Kıpçak Hanlıkları ile bu devletleri kuran Türk topluluklarının buraya yerleşmesi neticesinde köklü ve kalabalık bir Türk yurdu haline gelmişti.(2) Maverâünnehr ve Türkistan bölgeleri ise bir Türk-islâm medeniyet merkeziydi. Dolayısıyla Moğollar'ın geldikleri bu memleketlerde kendilerinden daha medeni, daha köklü yapıya sahip bir medeniyet hakimdi. Bozkırlarda yaşayan ve hayvancılık ile uğraşan Türkler'in yaşayışı ile bu sonradan gelen Moğollar'ın yaşayışları ise hemen hemen farksızdı. Nitekim çok geçmeden moğolca menşe'li teşkilat ve müessese terimleri yerlerini süratle Türkçe karşılıklarına bıraktılar. Fakat asıl önemli değişme, zamanla etnik yapıda vuku buldu.

Deşt-i Kıpçak ve Türkistan bölgeleri İbn Battuta'nın seyahat ettiği çağlarda yukarıda siyasi tarihlerini de verdiğimiz Altın-Orda ve Çağatay hanlıklarının hakimiyetinde bulunuyordu. Bu devletlerin ilk kurulduğu ve Cengiz Han tarafından verilen nizamın bu sırada gerek devlet teşkilatı, gerekse sosyal hayat sahalarında büyük değişikliklere maruz kaldığını görmekteyiz. Bu değişikliğin en önemli sebepleri şunlardır: Birincisi, bu bölgelerdeki nüfus kesa-

(1)M.Kafalı s.126

(2) a.ğ.e.e. s. 115

feti Türkler'in lehinedir. Buraya gelen Moğol nüfusu ise mahduttur. İkincisi ise bu bölgelerin kültür ve medeniyet alanında Moğollar'dan geri olmadığıdır. Hele Türkistan ve Maveraünnehr bölgesi Türk-İslâm medeniyetinin merkezlerinden biriydi. Her ne kadar Moğollar bu bölgeleri tahrip edip Türk-İslâm medeniyetini geriletmişlerse de en sonunda kendileri de bir müddet sonra bu medeniyet karşısında kimliklerini değiştirmeye başlamışlardır. Bizim ele alıp incelemeye çalıştığımız dönem bu değişikliğin devam ettiği ve tamamlanmadığı bir dönemdir. Yani eski Moğol gelenekleriyle Türk-İslâm geleneklerinin iç içe bulunduğu ve henüz tam olarak islâmlaşmadıkları bir dönemdir.

"Altın-Orda'nın etnik teşekkülü karışıktır. Altın-Orda'da bir yandan yerli halk, bir yandan da bu toprakları işgal eden göçebe Moğollar vardı. yalnız Moğollar sayıca çok fazla değildiler, buna rağmen Altın-Orda alanında mütaçanis bir kültürden söz edemeyiz. Harezmi'de, Bulgar alanında, Kırım şehirlerinde gördüğümüz eski ve zengin kültür hayatı, fatihlerin kültürüyle mukayese kabul etmeyecek kadar yüksekti."(3)

"Altın-Orda XIII-XIV yüzyıllarda siyasi, iktisadi ve kültür bakımından yalnız Doğu-Avrupa'nın değil Umumiyetle Türk dünyasının en mühim devletlerinden biriydi. Bu devlet ahalisinin büyük bir kısmı -Rus yurdu müstesna- halis Türk idi. Ancak üst tabakada Moğol unsuru mevcuttu. Moğollar'ın yine Türkler'le kardeş olmaları hasebiyle bu unsur da kısa bir zaman içinde tamamiyle Türkleşmiştir. Devlet teşkilatı Cengiz Han'dan çok önce teşekkül eden nizamdan ibaretti. Bunun içindirki Altın-Orda ve diğer hanlıkların devlet ile iktisadi ve içtimai teşkilatlarını öğrenmek ancak Moğollar'ın kendi iç teşkilatından maada önceki Türk devletlerinin kültürlerini bilmeğe bağlıdır.

(4)

(3) Yakubovskiy s.139
(4) A.N.Kurat(1972) s.132

SUMMARY

In the first half(part) of the fourteenth century, İbn Battuta the famous Arabian traveller, went(up) to the Crimea by sea from Sinop. In those years the State of Altın-Orda existed in the region of Deşt-i Kıpçak. Özbek Khan(1312-1340), who had come from Cuci's race, Cengiz Khan's oldest son, was the ruler of this state. The brightest(most successful) period of the State of Altın-Orda was Özbek Khan's. This ruler took the name Muhammed and tried to settle the religion of Islam after he had acceded(the throne) and had accepted Islam.

As for the Transoxania and Türkistan region, the rulers coming from the race of Chagatai, who was the other son of Cengiz Khan were dominating the State of Chagatay. Tarmaşirin Khan was the head of the State. This ruler, too, had become a Muslim and taken the name Alaeddin. Before the Mongolian invasion, Transoxania was one of the most civilized parts of the Turkish Muslim world.

Although steppe-lands and beibound to this, the civilization of steppelands were common in Deşt-i Kıpçak, the regions of Transoxania and Turkistan were the centers of settled civilization.

No longer, in this time, the states of Altın-Orda and Chagatay (a branch of the Turkish race) were Mongolian state. The states which spoke Turkish and had accepted Islam as the religion began to become Turkish-Islamic states one by one, of course with their rulers at first.

In our research, the political histories of the states of Altın-Orda and Chagatay have been given as a whole. However in the subject of the history of culture and civilization, the subjects such as İbn Battuta's state life the customs of the rulers' and their wives', law, religious life, economy and trade(commerce), dress(ing ways of them) been appreciated by having been made use of other sources as well.

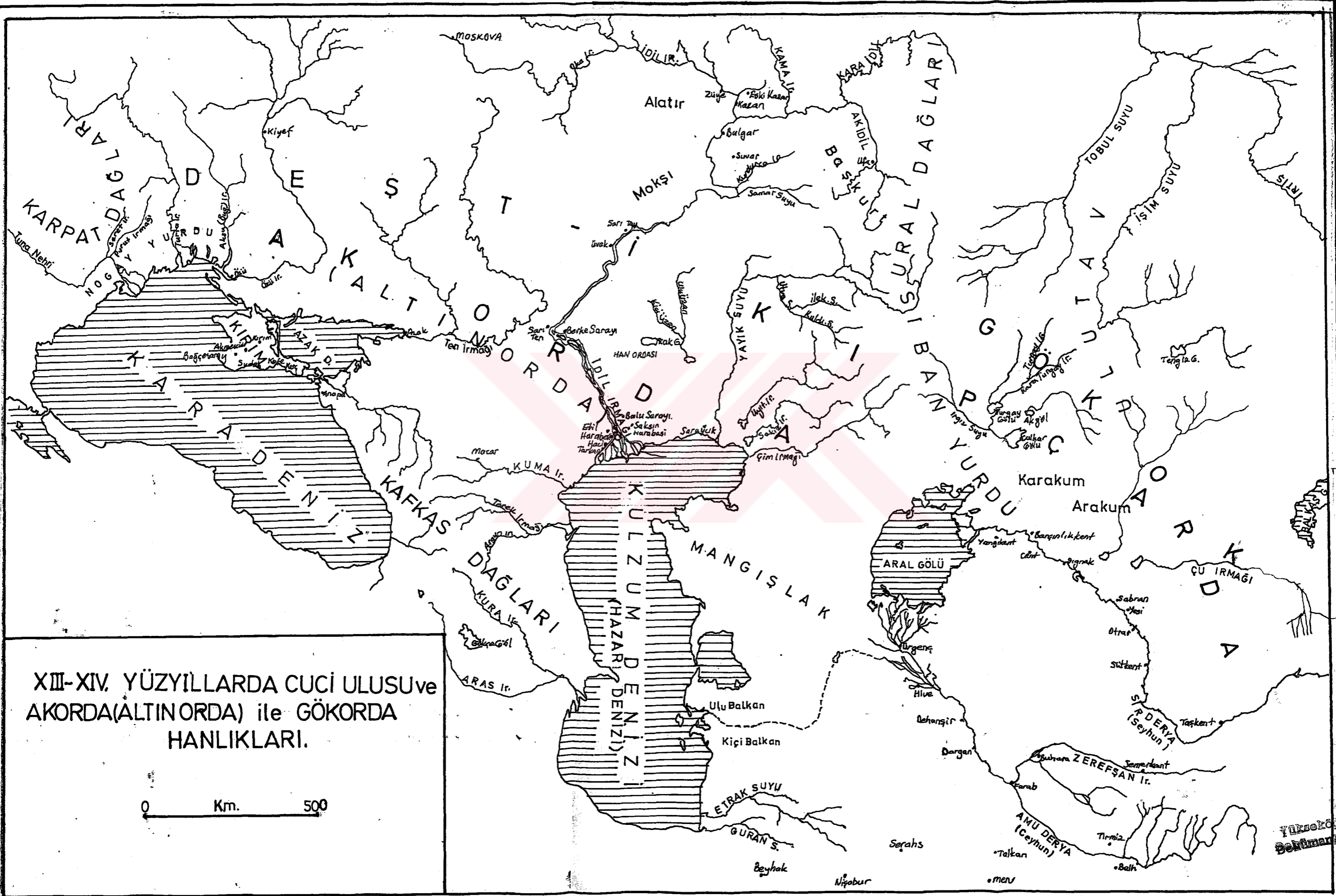
BİBLİYOGRAFYA

- ARAT, Reşit Rahmeti : Kıpçak Md. İsl. Ans. C.IV. İst. 1977
- BARTHOLD, W. : Batu Han Md. İsl. Ans. C.II. İst. 1970
- _____ : Buhara Md. İsl. Ans. C. II. İst. 1970
s. 761 - 768.
- _____ : Çağatay Md. İsl. Ans. C.III. İst. 1977
s. 266 - 269
- _____ : Kefe Md. İsl. Ans. C.VI. İst. 1977,
s. 535.
- _____ : Kerç Md. İsl. Ans. C. VI. İst. 1977,
s. 582.
- _____ : Suğdak Md. İsl. Ans. C.XI. s. 1-2.
- _____ : Türkistan Md. İsl. Ans. C. XII/1. Kısım
İst. 1988.
- _____ : Moğol İstilasına Kadar Türkistan.
Haz: Hakkı Dursun YILDIZ. T.T.K. Ank.1990
- _____ : Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler.
Haz. K.Y.Kopraman, A.İ. Aka. Ank. 1975.
- ÇEVİK, Mümin : Et - Tenci Muhammed İbn. Battuta Seyahat-
namesi. (Tuhfetu'n Nuzzâ-fi Garaibi'l
Ensar) C. I- II. , İst. 1983.
- ERİÇ, M. : Dünün ve Bugünün Ahşap ve Ahşaptan Üre-
tilmiş Malzemesinin Türkiye Şartları
İçinde Yapıda Rasyonel Kullanılması İm-
kanlarının Araştırılması. , İst. 1972

- ERGİN, Muharrem : Orhun Abideleri. İst. 1970.
- GROUSSET, René : Bozkır İmparatorluğu. Çev. M.R. Uzman İst. 1980.
- GÜLENSOY, Tuncer : Türk Halk Bilimine Kaynak Olarak "Moğollar'ın Gizli Tarihi" (II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri C. I. , Ank. 1982)
- İNAN, Abdulkadir : Moğollar'ın Gizli Tarihi. Ank. 1942.
- _____ : Eski Türk Dini Tarihi, İst. 1976.
- _____ : Tarihte ve Bugün Şamanizm. Ank. 1972.
- _____ : Makaleler ve İncelemeler. Ank. 1968.
- KAFESOĞLU, İbrahim : Eski Türk Dini. , Ank. 1980.
- _____ : Türk Milli Kültürü. İst. 1989.
- _____ : İbn Battuta Md. İsl. Ans. C. III.
- KAPALI, Mustafa : Altın-Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri. , İst. 1976.
- KARAMAN, Hayrettin : Mukayeseli İslam Hukuku I. , İst. 1978.
- KARPUZ, Haşim : Halk Mimarimizde Ahşap Yığma (Çantı) Yapılar. (III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri. V. Cild. Ank. 1987, s. 165 - 180.
- KAŞGARLI, Mahmut : Divan-ı Lügât-ı Türk. C.I. Terc: B. Atalay. Ank. 1985.
- KAYA, Turhan : Halkbilim Açısından Erzincan. Atatürk Üniv. Sosyal Bilimler Enst. 1991 (Yayınlanmamış Doktora tezi)

- KÖPRÜLÜ, Fuaþ : Harizmşahlar Md. İsl. Ans. V. 6./1 Kısım
- KLAVIYO : Timur Devrinde Semerkand'a Seyahat.
Terc. : Ö.R. Doğrul, İst. 1975.
- KURAT, A.N. : Bulgar Md. İsl. Ans. C.II. s. 781-796
İst. 1970.
- _____ : IV. - XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz'in
Kuzeyindeki Türk Devletleri. Ank. 1972.
- MINORSKY, V. : Nahşeb Md. İsl. Ans. C.IX. s. 39-40.
- ÖGEL, Bahaeddin : Türk Mitolojisi. , Ank. 1989.
- _____ : Türk Kültür Tarihine Giriş.
C. 1,2,3,4,5,6,7,8,9.
- _____ : Türk Kültürünün Gelişme Çağları.
İst. 1988.
- PARMAKSIZOĞLU, İsmet : İbn Battuta Seyahatnamesinden Seçmeler.
Ank. 1981.
- SPULER, Bertold : "İran Moğolları" Siyaset, İdare ve Kültür.
- İlhanlılar Devri. 1220 - 1350
Çev.: Cemal KÖPRÜLÜ, Ank. 1957.
- SÜMER, Faruk : Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri - Boy
Teşkilatları - Destanları. İst. 1980.
- ŞERİF, Mehmet : Seyahatname-i İbn Battuta. C. I. - II.
İst. 1333 - 1335.
- ŞEŞEN, Ramazan : İslam Coğrafyacılara Göre Türkler ve
Türk Ülkeleri. Ank. 1985
- TANERİ, Aydın : Osmanlı Devletinin Kuruluş Döneminde
Hükümdarlık Kurumunun Gelişmesi ve Sa-
ray Hayatı - Teşkilatı. Ank. 1978.

- TOGAN, Zeki Velidi : Harizm Md. İsl. Ans. V. C/1 Kısım.
İst. 1977.
-
- _____ : Umumi Türk Tarihine Giriş. İst. 1981.
- TURAN, Osman : Selçuklular Zamanında Türkiye.
İst. 1971.
- VLADİMİRTSOV, B.Y. : Moğollar'ın İctimai Teşkilatı, Moğol
Göçebe Feodalizmi. Çev: Abdulkadir İNAN.
Ank. 1987.
- YAKUBOVSKİY, A.Yu : Altın-Ordu ve Çöküşü. Çev: Hasan EREN.
Ank. 1976

XIII-XIV. YÜZYILLARDA CUCİ ULUSU ve AKORDA (ALTINORDA) ile GÖKORDA HANLIKLARI.

0 Km. 500

Yükseköğretim Kurumları Bakanlığı
Baskı

MÄVERÄÜNNEHR ve TÜRKİSTAN

